

KOVÁCS ANDREA

Vergente mundi vespere

Egy ismeretlen Szent László-himnusz a Szepességben és Sittenben

A középkori Magyarországon három, egymástól és a környező régióktól is markánsan különböző liturgikus rítus élt egymás mellett: az esztergomi, a kalocsazágrábi és az erdély-várad. A fő tradíciókon belül, azok karakterisztikus jegyeit többnyire megtartva, ám bizonyos pontokon egyéni megoldásokkal élve jól elkülöníthető csoportok jöttek létre. Kialakulásuk hátterében leggyakrabban intézményi, földrajzi vagy nemzetiségi okok álltak. Az esztergomi hagyományon belül a pálos, a szepességi és az erdélyi szász források alkotnak ilyen, többé-kevésbé homogén egységet. A központi, esztergomi rítusú szerkönyvekhez legközelebb a pálos kódexek állnak, a szepesi források – elsősorban a szanktoráléban – egymáshoz és a székváros hagyományához is lazábban kapcsolódnak. A kisszámú, töredékes és tartalmukat tekintve meglehetősen heterogén erdélyi szász zsolozsmaforrások és Esztergom viszonya számos kérdést vet fel, melyek megválaszolása még várat magára.¹

A három párhuzamosan jelenlévő úzus ellenére az ország egész területére kiterjedő, hosszú időre visszanyúló és töretlen kultusz alapján István király, Imre herceg és László király liturgikus anyagát – elsősorban az ünnepelt szent egyéniségének, tetteinek bemutatására legtöbb lehetőséget adó zsolozsmáját – egységesnek gondolhatnánk. Ugyanakkor az államalapító és egyben patrónus ünnepére Zágrábban, fiának tiszteletére pedig Erdélyben állítottak össze egy, az általánosan ismerttől eltérő, saját officiumot.² A három „szent király” közül csak László napjára készült egyetlen, alapvetően homogén verses zsolozsma, melynek legtöbbször csak a himnusza és második vesperásának Magnificat-antifónája volt variábilis.

A László-zsolozsma himnuszának kijelölésekor forrásaink két lehetőség közül választottak: vagy a saját szövegű *Regis regum civis avet* vagy a hitvallók

¹ Lásd: DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum, Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Ballasi Kiadó, 2003, 346–353.

² Lásd: KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae* [a továbbiakban CAO–ECE] *VI/B Kalocsa–Zagreb (Sanctorale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 98–99; dallammal kiadva: *Énekek Szent István király tiszteletére, Cationes de Sancto Stephano rege*, szerk. Kovács Andrea, Medgyesy S. Norbert, Bp., Magyar Napló, 2014, 115–143; KOVÁCS Andrea, *CAO–ECE VII/B Transylvania-Várad (Sanctorale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010, 125–126.

valamelyik közös tételét (*Iste confessor, Iesu corona celsior*) írták elő. Ám a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár állományában lévő, 14–15. század fordulóján másolt R. III. 94 jelzetű szepesi breviárium himnáriuma, mely a temporális és a kommúnis szakaszban az általánosan ismert tételeket tartalmazza, a szentek ünnepeire – köztük László király napjára – készült összeállításban számos meg-
 lepetéssel szolgál.³

A szanktorále negyven tétele közül huszonegy viszonylag gyakran szerepel forrásainkban, ám közülük néhány szinte kivétel nélkül csak a kalocsa–zágrábi hagyományból dokumentálható. Ilyen a Tízezer katona ünnepére (június 22.) íródott *Fidelis universitas*,⁴ valamint Domonkos (augusztus 5.) *Gaude mater ecclesia* tétele.⁵ A déli érseki tartomány jellegzetességének tekinthető a *Katherinae collaudemus* Katalin-himnusz, melyet a kalocsa–zágrábi mellett az erdély–várad tradíció szerkönyvei is tartalmaznak.⁶

A fennmaradó tizenkilenc tételből kilenc rendkívül ritka hazánkban. Szepesi, illetve felvidéki kódexek közlik Barbara (december 4.) *Gratuletur ecclesia laudum*,⁷ Antiochiai Margit (július 13.) *Laudes solvat harmonia*,⁸ Anna (július 26.) *De stella sol oriturus*⁹ és Vencel (szeptember 28.) *Dies venit victoriae*¹⁰ tételét, melyek külföldön szinte kizárólag délnémet és cseh forrásokban kaptak helyet. Magyarországon pálos szerkönyvekre jellemző a Töviskorona (május 4.), valamint az Afra (augusztus 7.) ünnepére készült domonkos, illetve augsburgi eredetű zsolozsma és azoknak himnusza, a *Lauda fidelis contio*,¹¹ illetve a *Gaude civitas Augusta*.¹² A magyar szekuláris források közül, egyháztörténeti okokból, csak a zágrábi püspökség szerkönyveiben találunk két saját himnuszt a Domonkos-

³ A kéziratról lásd: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I. Fennmaradt kötetek: 1. A–J, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 23 [98]), 421, No. 1699.

⁴ Az egyes tétel szövegeit lásd: *Analecta Hymnica Medii Aevi I–LV* [a továbbiakban AH], Guido Maria Dreves, Clemens Blume, Henry Marriott Bannister ed., Leipzig, O. R. Reisland, 1890–1922. – A magyarországi előfordulásokról lásd: Holl Béla, *Repertorium Hymnologicum Medii Aevi Hungariae. Initia Hymnorum, Officiorum Rhythmicorum, Sequentiarum, Troporum, Versuum Alleluaticorum Cantionumque* [a továbbiakban Holl], szerk., Körmendy Kinga, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2012. A RISM-rendszer szerinti jelzettel megadjuk azokat a forrásokat is, amelyeket a két kiadvány nem regisztrál, de amelyeknek himnáriumában a teljes tétel vagy korpuszában annak incipitje szerepel. AH 52:81, Holl 251, I-Rvat Ottoboni Cod. Lat. 667, HR-Zu MR 1, HR-Zu MR 10, RO-AJ R II. 95, RO-AJ R II. 125, RO-BRbn I. F. 69.

⁵ AH 52:158, Holl 277, A-Wn 1812, HR-Zu MR 8, HR-Zu MR 80, RO-AJ R I. 110.

⁶ AH 52:220, Holl 401, HR-Zu MR 10, HR-Zu MR 80, RO-AJ R II. 95, RO-AJ R II. 125.

⁷ AH 52:114, Holl 313, H-Bmnm 63.84.C, RO-AJ R I. 110, RO-AJ R II. 125, RO-BRbn I. F. 82.

⁸ AH 4:197, Holl 434, RO-AJ R I. 110.

⁹ AH 52:100, Holl 179, H-Bmnm 63.84.C, RO-AJ R I. 110.

¹⁰ AH 52:325, Holl 198, H-Bmnm 63.74.I.C, RO-AJ R I. 110, RO-AJ R II. 95, RO-AJ R II. 125.

¹¹ AH 52:14, Holl 417, HR-Zu MR 8.

¹² AH 52:84, Holl 264, RO-AJ R I. 110, HR-Zu MR 8.

officiumban. Éppen ezért meglepő a *Hymnum novae laetitiae* feltűnése a szepe-si kódexben.¹³ Még két költemény tartozik ehhez a csoporthoz: a forrásunkban Vasas Szent Péter ünnepére (augusztus 1.) előírt *Petre pontifex inclite*¹⁴ és Klára *Concinnat plebs fidelium* himnusza.¹⁵ A Péter-tételt főként a délnémet és a cseh tradíciók fogadták be,¹⁶ Klaráét pedig magától értetődően mindenekelőtt a ferencesek, elvértve néhány szekuláris kézirat.

Breviáriumunkon kívül csak egy-egy magyar provenienciájú kódexben szerepel öt tétel: *Martyr Dei egregie* (György, április 24.),¹⁷ *Audi precantis agminis* (Szervác, május 13.),¹⁸ *Factor orbis et omnium* (Heléna, május 22.),¹⁹ *Hymnizet nunc plebs credula* (Márta, október 17.)²⁰ és *Gaude caelestis curia* (Orsolya, október 21.)²¹ Közös bennük, hogy a párhuzamos magyar forrás minden esetben mellék hagyományokat reprezentáló szepességi vagy erdélyi szász kézirat, valamint az, hogy az Európa-szerte tisztelt György kivételével ezeknek a szenteknek a kultusza elsősorban német területen, főként a Rajna-vidéken volt jelentős.²² Hogy Márta himnusza is ebből a régióból, és nem Prágából, tiszteletének másik központjából kerülhetett a kódexbe, az a tételválasztásból és a himnusz elhelyezéséből egyértelműen kiderül. A prágai zsolozsmában a *Pange lingua praekonium* és az *Exsultet caelum laudibus* hangzott el július 29-én.²³ Kódexünk viszont Hedvig és Orsolya himnusza között közöl egy másik, ma csak német forrásokból ismert költeményt, és ezzel Köln, Salzburg, Trier és Passau október 17-i translációs ünnepnapjához igazodik.

Négy, külföldön is rendkívül ritka vagy ismeretlen himnusznak ma a szepe-si breviárium az egyetlen magyar forrása. A Szeplőtelen Fogantatás napjára (december 8.) íródott *Virga de Iesse generata stirpe* jelenleg csak három délnémet és egy cseh kéziratból dokumentálható.²⁴ Gereonnak és társainak (október 10.) Kölnben kiépült kultusza, liturgikus anyaga, benne *Rex sempiternae lucis* kezdetű himnusza csak véletlenszerűen tűnik fel keletkezési helyén kívül.²⁵ A Sziléziai

¹³ AH 52:160, Holl 338, HR-Zu MR 80.

¹⁴ AH 51:220, Holl 592, RO-BRbn I. F. 82.

¹⁵ AH 52:149, Holl 159.

¹⁶ Lásd: FEHÉR Judit, DOBSZAY László, *CAO–ECE I/B Salzburg (Sanctorale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 91; CZAGÁNY Zsuzsa, *CAO–ECE III/B Praha (Sanctorale, Commune Sanctorum)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2002, 123.

¹⁷ AH 51:131, Holl 478.

¹⁸ AH 4:232, Holl –, RO-BRbn I. F. 69.

¹⁹ AH 4:150, Holl –, RO-BRbn I. F. 69.

²⁰ AH 4:204, Holl –, RO-AJ R II. 125.

²¹ AH 52:310, Holl 261.

²² Szervác: Maastricht, Goslar, Limburg an der Lahn, Quedlinburg. Heléna: Trier, Frankfurt. Orsolya: Köln.

²³ Lásd: *CAO–ECE III/B*, 121–123.

²⁴ AH 4:46.

²⁵ AH 12:123.

Hedvig ünnepére (október 15.) szánt *Laudemus votis intimis* ma csak egy prágai kéziratból és egy német lovagrendi nyomtatványból ismert.²⁶

Az R. III. 94 jelzetű breviárium himnáriumának tételrendje²⁷

<i>Szanktorále</i>		
f. 4 ^r	Hymnus de sancta Barbara	Gratuletur ecclesia laudum
f. 4 ^v	De sancto Nicolao	Exsultet aula caelica
	De Conceptione	Virga de Iesse generata stirpe
	De sancto Stephano	Sancte Dei pretiose
	De sancto Iohanne	De Patre verbum
f. 5 ^r	De Innocentibus	Salvete flores martyrum
	[De sancto Stephano]	Stephano primo martyrum
	[In Purificatione]	Quod chorus vatum
	Ad completorium	Fit porta Christi
	Ad laudes	O gloriosa domina
f. 5 ^v	[De sancto Georgio]	Martyr Dei egregie
	De sancta Cruce	Salve Crux sancta
	De Spinea [corona]	Lauda fidelis contio
	De sancto Servatio	Audi precantes agminis
f. 6 ^r	De sancta Helena	Factor orbis et omnium
	Decem milium [militum]	Fidelis universitas
	De sancto Ladislao	Vergente mundi vespere
	De sancta Margarita	Laudes sonat harmonia
f. 6 ^v	De sancta Anna	De stella sol oriturus
	De sancto Petro	Petre pontifex inclite
	De sancto Dominico	Gaude mater ecclesia laeta agens
		Hymnum novae laetitiae
f. 7 ^r	De sancta Afra	Gaude civitas Augusta
	De sancta Clara	Concinnat plebs fidelium
	De sancto rege Stephano	Exsultet gens celebris
f. 7 ^v	De sancto Augustino	Magne pater Augustine
	[De beata Maria]	Gaude visceribus
	De sancto Wenceslao	Dies venit victoriae

²⁶ AH 4:149.

²⁷ Vastag betű: tíz vagy annál több magyar forrásban szereplő tétel.

Szanktorále		
f. 8 ^r	De sancto Michaelae	Tibi Christe splendor Patris
	De sancto Francisco	Proles de caelo prodiit
	Gereonis et sociorum	Rex sempiternae lucis
	De sancta Hedvige	Laudemus votis intimis
f. 8 ^v	Marthae	Hymnizet nunc plebs credula
	Undecim milium virginum	Gaude caelestis curia
	De Omnibus Sanctis	Christe Redemptor omnium
f. 9 ^r	Ad laudes	Iesu Salvator saeculi
	De sancto Martino	Martine confessor Dei
	De sancta Elizabeth	Novum sidus emicuit
	De sancta Katherina	Ave Katherina martyr
	Item	Katherinae collaudemus

Ezek a szerkönyveinkben ritka, túlnyomó többségükben német területen preferált tételek a magyarországi repertoár változékonyabb, képlékenyebb rétegéhez tartoznak, ezért közlésük nem érinti, nem módosítja a himnusz-készlet központi magját, törzsanyagát. Egészen más a helyzet a fennmaradó két költeménnyel, melyek a repertoár legstabilabb, szinte elengedhetetlen elemeit, a magyarság két legfontosabb szentjének, István és László királynak a tételeit befolyásolják.

Államalapítónk zsolozsmájában vagy a *Gaude mater Hungaria* vagy a *Gaudet caeli nova luce* kezdetű himnusz hangzott el, a lovagkirály napján pedig a *Regis regum civis ave*. A szepesi breviárium egyik tételt sem tartalmazza, viszont *De sancto rege Stephano* felirattal egy mindeddig kiadatlan, jelenleg hazai és külföldi párhuzam nélkül álló költemény szövegét közli *Exsultet gens celebris* kezdettel.²⁸ A himnárrium megfelelő helyén, a Tízezer katona himnusza után, *De sancto Ladislao* rubrikával, *Vergente mundi vespere* incipittel pedig szintén egy olyan tételt találunk, melynek létezéséről eddig nem volt tudomásunk. Ugyanez a nyitósora többek között egy Szeplőtelen Fogantatás-, egy Háromkirályok-, egy Assisi Ferenc- és egy magyar forrásokban is feltűnő Toulouse-i Lajos-himnusznak,²⁹ ám a folytatás minden esetben más.

Az egyelőre unikális István-tétellel ellentétben a szepesi breviárium László-himnuszának ma két párhuzama ismert. Az egyik egy ugyanehhez a régióhoz köthető, több mint fél évszázaddal később, az 1400-as évek második felében másolt, szintén szepességi úzust követő diurnáléban található.³⁰ A másik feljegyzés

²⁸ A kódexben a himnusz szövege annyira romlott formában maradt fenn, hogy összehasonlító forrás(ok) hiányában egyelőre értelmezhetetlen és közölhetetlen.

²⁹ Lásd: AH 11:38, 4:16, 41a:209, 4:186–187, Kovács Andrea, *CAO–ECE V/B Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2006, 245, *CAO–ECE VII/B*, 183.

³⁰ RO-AJ R II. 125 f. 159^v–160^v.

rendkívül meglepő és szokatlan helyen bukkant fel. Egy Sittenben (Sion, Wallis kanton, ma Svájc) őrzött, 15. század első feléből származó breviárium első és második főrésze³¹ közé három officiumot másoltak: a szombati Mária-, a Vízitáció- és a László király-zsoltoszmát.³² A *Historia sancti Ladislai* felirattal teljes terjedelmében közölt *Fons aeternae pietatis*-ciklus első vesperásában a *Vergente mundi vespere*, laudesében pedig a *Regis regum civis ave* szerepel. Ugyanezt a beosztást tartalmazza a szepesi diurnále is. Vagyis az új költemény nem a régi helyett, hanem a mellett szólalt meg. A felvidéki breviárium romlottabb szövegével szemben a sitteni kézirat és az azzal megegyező szepesi diurnále textusa jóval pontosabb.

A László-himnusz szövege

	<i>Szepesi breviárium</i>	<i>Sitteni breviárium, Szepesi diurnále</i>
1)	Vergente mundi vespere, divino munere consurgit rex Hungariae magnificus imperio.	Vergente mundi vespere, missus divino munere consurgit rex Hungariae magnificus imperio.
2)	Gentem vocat ad ardua, peccatorum superflua verbo rescindit gratiae mirificus eloquio.	Gentem vocat ad ardua, peccatorum superflua verbo rescindit gratiae mirificus eloquio.
3)	Confortatus hic in Deo Dat inflexus velud leo Colla calcans for fortium Virtute potentifera.	Confortatus hic in Deo Stat inflexus velud leo Colla calcans fortium Virtute potentifera.
4)	Saevit, mundi sternit hostes, morte caeli lustrat postes, virtutumprehendit bravium prece, voce gratifera.	Saevit, mundi sternit hostes, mente caeli lustrat postes, virtutumprehendit bravium prece, voce gratifera.
5)	Regi regum salus, vita, honor, laus, et decus et imperium Trinitati sit per omne saeculum, qui concives nos ascribat supernorum civium. Amen.	Regi regum salus, vita, decus et imperium Trinitati laus et honor sit per omne saeculum, qui concives nos ascribat supernorum civium. Amen.

³¹ I. rész: f. 1^r–6^v: naptár, f. 7^r–14^v: templomszentelési officium, f. 15^r–101^r: pszaltérium, f. 101^r–105^r: halotti zsoltosma, f. 105^r–110^r: könyörgések, litániák, áldások. II. rész: f. 127^r–268^v: *Proprium de tempore*, f. 268^v–406^v: *Proprium de sanctis*, f. 408^r–429^v: *Commune sanctorum*, f. 429^v–433^v: *Commune BMV, collectae*.

³² CH-Sk Ms. 58 f. 110^r–126^v. A forrásról lásd: LEISIBACH, Josef, *Die liturgischen Handschriften des Kapitelsarchivs in Sitten, Iter Helveticum Teil III*, Freiburg Schweiz, Universitätsverlag, 1979 (Spicilegii Friburgensis Subsidia, 17), 238–245.

A László-himnusz négy 4×8 szótagszámú versszakait, melyek közül a harmadik és a negyedik strófa harmadik sora (*Colla calcans fortium*, illetve *virtutum prehendit bravium*) kissé egyenetlen (hét, illetve kilenc szótagszámú) egy teljesen más felépítésű – háromszor $8 + 7$ szótagszámú – záró strófa követi (*Regi regum salus vita*). A szokatlan szerkezeti módosítás oka az, hogy míg az első négy vers önálló, mintától független költeménynek tűnik, addig az ötödik egy már létező, egészen eltérő struktúrájú himnusz záró szakaszának pontos átvétele. Néhány esztergomi és szinte valamennyi zágrábi, pálos és felvidéki kéziratunk és nyomtatványunk tartalmazza Ágoston *Magne pater Augustine* kezdetű himnuszát,³³ melynek utolsó szakaszát a *Vergente mundi vespere* lezárásaként használták fel.

A sitteni kódex még egy fontos újdonsággal szolgál. A második vesperás leggyakoribb *O sancte rex Ladislave* Magnificat-antifónáján kívül eddig négy másik kantikum-antifóna használatáról tudunk. Néhány esztergomi és kalocsa–zágrábi kódex az általánosan ismert tétel mellett vagy helyett a *Deus Pater Ladislaum* szöveget közli, a szepesi diurnále az *O lux et decus Pannoniae*, egy kalocsai pedig az *O confessor venerande* kezdetű.³⁴ Utóbbi középső szakasza (*copiosus in misericordia ... – consolator afflictorum*) a László-legendából vett pontos idézet.³⁵ Egy szepesi breviárium *Sancte Ladislave confessor Domini* tétele valójában nem proprium, hanem a hitvallók egyik kommúnis antifónájának (*Sancte N. confessor Domini*) névbehelyettesítéssel való aktualizálása.³⁶

A magyar kéziratok Magnificat-antifónái

<i>Magnificat-antifóna</i>
O, sancte rex, Ladislave, o, columna militiae Christianae, o, firmissima spes tuae gentis, intuere devotionem populi te quaerentis et sub tuum praesidium confugientis, o, misericors, misericordiam consecutus, intercede pro nostra omniumque salute.

³³ AH 52:110, Holl 463, A-Wn 1812, H-Bmm 63.74.I.C, HR-Zu MR 8, HR-Zu MR 10, HR-Zu MR 80, RO-AJ R I. 110, RO-AJ R II. 125.

³⁴ Lásd: *CAO–ECE V/B*, 130, *CAO–ECE VI/B*, 105. A korábbi irodalom összesen három Magnificat-antifóna létezéséről tudott. Közülük a *Salve rex Ladislave* nem kantikum-antifóna, hanem a László-mise egyik tropizált alleluiája. (Ugyanezzel a téves műfajmegjelöléssel: *Énekek Szent László király tiszteletére*, *Cantiones de Sancto Ladislao rege*, szerk. Kovács Andrea, Medgyesy S. Norbert, Bp., Magyar Napló, 2012, 119.) A *Iesus Christus hunc redemit* pedig nem önálló tétel, hanem a *Deus Pater Ladislaum* részlete, harmadik sortól kezdődő szakasza. Lásd: Török József, „*Szent László liturgikus tisztelete*” = *Athleta Patriae*, Tanulmányok Szent László történetéhez, szerk. Mezey László, Bp., Szent István Társulat, 1980, 154–155.

³⁵ Lásd: SZENTPÉTERY, Emericus, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, Volumen II. Reprint kiadás, Bp., Nap Kiadó, 1999, 517.

³⁶ Lásd: *CAO–ECE V/B*, 130.

A magyar kéziratok Magnificat-antifónái

<i>Magnificat-antifóna</i>			
Deus Pater Ladislaum nobis fecit regem sanctum, Iesus Christus hunc redemit quem sathanas morte laesit, Paraclitus quem ornavit et hanc sanctis collocavit, ergo, sancte Ladislai, preces tuas Deo funde, ut nos tecum collaudare Iesum Christum et videre poscimus in patria, alleluia.	O, lux et decus Pannoniae, spes nostrarum gentium, Ladislai, vas gratiae, diadema regium, tu speculum iustitiae, salus innocentium, in hac valle tristitiae nobis fer auxilium, ut te tutore patriae terga vertantur hostium.	O, confessor venerande, o, defensor admirande, copiosus in misericordia, praepollens patientia, pietate rex serenus, gratiarum donis plenus, cultor iustitiae, patronus pudicitiae, sublevator oppressorum, miserator orphanorum, pius pater pupillorum, consolator afflictorum, Ladislai, rex benigne, angelorum laude digne, ora pro nobis Dominum, ut Redemptor omnium apud Patrem luminum sit nobis solatium et aeternum gaudium.	Sancte Ladislai, confessor Domini pretiose adesto nostris precibus pius ac propitius.

A sitteni breviáriumban viszont egy ezektől teljesen eltérő tétel szerepel. A mind-
eddig ismeretlen *Sancte Ladislai de radice stirpis* kantikum-antifóna kiinduló-
pontja, mintája minden jel szerint a matutínium egyik rezponzóriuma volt.

A sitteni breviárium Magnificat-antifónája

<i>Magnificat-antifóna</i>	<i>matutínium 7. rezponzórium</i>
Sancte Ladislai de radice stirpis propagatus regiae moribus ac virtutibus nobilior, quam genere, ora pro nobis Deum in aethere ut valeamus tecum in consortio sanctorum semper vivere.	De radice regiae stirpis propagatus [...] V) Moribus nobilior, virtutibus clarior, quam genere, cui vivere Christus est in aethere.

Honnan kerülhetett a sitteni püspökség kódexébe a teljes Szent László-zsolozsma
és benne a *Vergente mundi vespere* himnusz? A lovagkirály wallisi tiszteletének
és liturgikus kultuszának ezen kívül nincs nyoma, így valószínűleg egészen más
ok állhatott az officium lejegyzésének a hátterében.

Az 1400-as évek első évtizedeiben négy a sitteni székeskáptalan környezeté-
ben működő scriptor dolgozott a kéziratban. Közülük a harmadik, Iohannes Thie-

boudi, aki a *Fons aeternae pietatis*-históriát lejegyezte és a kalendáriumba Szent László és Vízitáció ünnepét utólag beírta, 1420 és 1440 között tevékenykedett. A breviárium megrendelője valószínűleg az olasz származású Andreas de Benzis de Gualdo lehetett, aki 1418-tól az egyházmegye apostoli kormányzója, majd 1431-től haláláig, 1437-ig Sitten püspöke volt.³⁷ Hogy a feltehetően a főpásztori idejében másolatott kódexbe miért emelte be László király zsolozsmáját, arra életének megelőző szakasza világíthat rá.

A spatatói érseki címet 1389-től betöltő Andreas de Benzis de Gualdo 1402-ben, amikor a város a magyar trón megszerzéséért folytatott küzdelemben Nápolyi László pártjára állt, Zsigmond király iránti hűségéből Magyarországra jött. 1408-ban az egri egyházmegye kormányzójává és zalavári apáttá nevezték ki, 1409-től az egri püspöki, 1413-tól pedig Benzis András névvel a kalocsai érseki széket töltötte be. A Luxemburgi Zsigmond megbízásából több külföldi diplomáciai küldetést teljesítő érsek a konstanzi zsinatról nem tért vissza Kalocsára, hanem Sittenbe utazott, ahol először kormányzó, majd püspök lett.³⁸ Hosszú magyarországi tartózkodása, a hazai egyházi hierarchiában betöltött magas tisztségei egyaránt hozzájárulhattak ahhoz, hogy az egyik legtiszteltebb magyar szent liturgikus szövegeit, László király zsolozsmáját új állomáshelyére magával vigye, és ott lemásoltassa. Hogy valóban magával vihetett vagy utólag hozathatott egy az officiumot tartalmazó mintapéldányt, és a sriptorok nem a szájhagyományra hagyatkoztak, az a textus pontos, tévedésektől, elírásoktól mentes lejegyzéséből valószínűsíthető. A *Vergente mundi vespere* himnuszt és a *Sancte Ladislave de radice stirpis* Magnificat-antifónát minden bizonnyal tartalmazó mintakódex származási helye, rítusa és további sorsa egyelőre kideríthetetlen.

Hogy a tétel ma ismert legkorábbi forrásába, a szepesi breviárium himnuszgyűjteményébe milyen kéziratból másolták a költeményt, nem tudjuk. Egy rendkívül szokatlan jelenséget azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül. A kódex himnáriuma és a breviárium korpuszában jelzett incipitek között feltűnően sok az eltérés, azt a benyomást keltve, mintha a himnuszgyűjtemény és a kézirat főrésze eredetileg két különálló, egymástól független egység lett volna. Hat szent ünnepénél, köztük László és István király napjánál más tétel szövegkezdetere szerepel a korpuszban, mint a himnáriumban.³⁹ Nyolc olyan himnusznak viszont, melyet a gyűjtemény tartalmaz, semmi nyoma a jelzett ünnep vagy időszak zsolozsmájában.⁴⁰ A legnagyobb mértékű diszkrepanciát annak a tizenhét tételnek az incipitje okozza, mely teljes egészében hiányzik a himnáriumból gyakorlatilag lehetet-

³⁷ Lásd: LEISIBACH 1979, i. m. 244–245.

³⁸ Lásd: UDVARDY József, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*, Köln, Görres Gesellschaft, 1991 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 11), 262–266.

³⁹ György (április 24.): *Vita sanctorum*, Töviskorona (május 4.): *Aeterno regi gloriae*, László király (június 27.): *Iste confessor*, Vasas Szent Péter (augusztus 1.): *Olivae binae (Aurea luce div.)*, Afra (augusztus 7.): *Iesu Christe auctor vitae*, István király (augusztus 20.): *Gaude mater Hungaria*.

⁴⁰ Vízkereszt (január 6.): *A Patre Unigenitus*, évközi szombatok: *O Pater sancte*, nagyböjt: *Clarum decus ieiunii*, *Rex Christe factor omnium*, István vértanú (december 26.): *Sancte Dei pre-*

lenné téve az adott officiumban történő megszólaltatását.⁴¹ Ezek között olyan kiemelkedő ünnepek vannak, mint Annunciáció, Keresztelő János születése, Péter és Pál apostolok, Mária Magdolna, Lőrinc stb.

A himnáriumban és a korpuszban megadott incipitek közötti ellentmondás abból adódhatott, hogy vagy egy ismeretlen eredetű és úzusú himnáriumból fűztek utólag a breviáriumban, vagy több eltérő rítusú mintapéldányból dolgozott a másoló. Az első feltételezést megerősítheti az, hogy a gyűjtemény rendhagyó módon, a kódex legelején, a kalendárium előtt kapott helyet. Hogy a breviáriumban későbbi használói szembesültek a problémával, azt a himnáriumban utólagos kiegészítései, valamint a zsolozsmákban végrehajtott javítások, átírások egyértelműen jelzik.

Hogy a valószínűleg a kanonizáció táján, egyetlen alkotó folyamatban megalkotott *Fons aeternae pietatis* László-zsolozsma a későbbi századokban is teret engedett a költői tevékenységnek, új tételek írásának, azt éppen a *Vergente mundi vespere* himnusz és a *Sancte Ladislai de radice stirpis* Magnificat-antifóna felbukkanása bizonyítja.

KOVÁCS, ANDREA

Vergente mundi vespere

Un hymne Saint Ladislai inconnu, retrouvé en pays de Zips et à Sitten

L'hymnaire du bréviaire conservé à la Bibliothèque Batthyánaeum de Gyulafehérvár, copié au tournant des 14–15e siècles, donne (avec l'inscription *De sancto rege Stephano*) le texte d'un hymne au roi Saint-Étienne (à l'incipit *Exsultet gens celebris*). Contrairement à cette pièce unique, à cet hymne à l'incipit de *Vergente mundi vespere* l'on connaît deux parallèles. L'un est localisé dans un diurnal du pays de Zips (15e siècle, Hongrie royale, aujourd'hui en Slovaquie), l'autre dans un bréviaire conservé à Sitten (Sion, Suisse). Le codex de Sitten fournit (avec l'inscription *Historia sancti Ladislai in extenso* l'office *Fons aeternae pietatis*, avec l'hymne *Vergente mundi vespere* et un antiphone inconnu (*Sancte Ladislai de radice stirpis*).

Comment expliquer la présence dans le codex de l'évêché de Sitten de l'office Saint Ladislai? Le bréviaire fut sans doute commandé par l'italien Andreas de Benzis de Gualdo, gou-

tiouse, Mária Születése (szeptember 8.): *Gaude visceribus*, Mindenszentek (november 1.): *Iesu Redemptor saeculi*, Katalin (november 25.): *Katherinae collaudemus*.

⁴¹ Nagyböjt: *O Nazarene dux Bethlehem, Aures ad nostras, Iam ter quaternis*, Pálforduló (január 25.), Pál emlékezete (június 30.): *Doctor egregie (Aurea luce div.)*, Purifikáció (február 2.): *Quem terra pontus*, Dorotya (február 6.): *Festum nunc celebre*, Péter apostol székfoglalása (február 22.): *Iam bone pastor (Aurea luce div.)*, Annunciáció (március 25.), Mária Születése (szeptember 8.): *Ave maris stella*, Adalbert (április 23.), György (április 24.), Márk (április 25.): *Vita sanctorum*, Fülöp és Jakab apostolok (május 1.): *Tristes erant apostoli*, Keresztelő János születése (június 24.): *Ut quaeant laxis*, Péter és Pál apostolok (június 29.): *Aurea luce*, Mária Magdolna (július 22.): *Pange lingua Magdalene, Iesu Christe auctor vitae*, Anna (július 26.): *Praeclari patris Abrahae*, Lőrinc (augusztus 10.): *Martyris Christi colimus*, Mária Születése (szeptember 8.): *Lux mundi beatissima*.

verneur apostolique du diocèse de 1418 à sa mort (1437) et évêque de Sitten après 1431. Avant ces dates, il avait été évêque de Spalato (après 1389; à Venise, aujourd'hui Split, Croatie), gouverneur du diocèse d'Eger et abbé de Zalavár (après 1408), archevêque d'Eger (après 1409) et archevêque de Kalocsa (après 1413). Son séjour en Hongrie et sa position élevée dans la hiérarchie ecclésiastique explique pourquoi il a tenu à emporter avec lui et à faire copier les textes liturgiques du saint hongrois le plus vénéré. La provenance, le rite et le sort ultérieur du codex renfermant l'hymne *Vergente mundi vespere* et l'antiphone *Sancte Ladislave de radice stirpis* restent un mystère. La question de savoir la provenance et le rite de l'hymnaire rattaché ultérieurement au bréviaire du pays de Zips reste également ouverte.

Keywords: 14th and 15th Centuries; history of Hungarian civilisation; hymnology; lauds for St. Ladislav; Sitten.

KISS FARKAS GÁBOR

A második magyar filológus, Joannes Baptista Novosoliensis

Horváth Ivánnak, 70. születésnapjára

A magyarországi szövegkritika kezdetei Vitéz Jánosig nyúlnak vissza, a 15. század közepéig. Liviusainak notabénéi, bejegyzései, mint a „Io[annes] Ar[chiepiscopus] legi transcurrendo a. 1467 sed mansit inemendatus”, vagy a „legi et emendavi cum Magistro Galeotto” (1469), arról tanúskodnak, hogy nagy gondot fordított a kódexeiben levő szöveg állapotára.¹ Az emendatio azonban Vitéz számára elsősorban a művelt olvasó konjekturális javításait jelentette, nem két vagy több kézirat módszeres kollacionálását, és igyekezetéről a 20. századig senki sem szerzett tudomást, jegyzeteit pedig módszeresen máig nem tekintette át a kutatás. Matthaëus Fortunatus volt az első magyar filológus, aki kutatásai eredményét közzé is tette.

A talán dalmát vagy szlavón nemesi családból származó Fortunatus 1480–85 körül születhetett. Seneca-kiadásában említi, hogy a trónörökös, tehát II. Lajos születésére panegirikuszt ír, így 1506 körül már felnőtt, tanult humanistának kellett lennie.² A budai udvarban 1521-ben találkozott Brodarics Istvánnal, és 1522-ben, amikor Brodarics Velencébe indult diplomáciai misszióba, küldöttsége tagja lett. Rövid velencei tartózkodás után folytatták útjukat Padovába, ahol Matthaëus Brodarics kíséretéből kilépve az akkor Padovában tanuló Batthyány Orbán nevelője lett. Seneca Maior *Naturales quaestiones*ából készített kiadása 1523 februárjában jelent meg Aldus Manutiusnál.³ A vele való kapcsolat létrehozatalában szerepe lehetett a Manutiusszal jó viszonyban levő Brodaricsnak, aki a velencei szenátor Marco Foscarei, és fia, Filippo Foscarei irányában is egyengethette útját: ők a birtokukban levő kéziratokkal járultak hozzá a kiadáshoz. Fortunatus saját bevallása szerint két hónap alatt készítette el Seneca-kiadását,

¹ CSAPODI-GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1985, 119, 139.

² WEISS (VÁRI) Rezső, *Matthaëus Fortunatus = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 12, 1888, 346–362; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*, Bp., MTA, 1941, 180–181, 467–476; DOMONKOS, Leslie, *Matthaëus Fortunatus = Contemporaries of Erasmus*, ed. Peter G. Bietenholz, Thomas B. Deutscher, Toronto, University of Toronto Press, 1986, vol. 2, 45–46.

³ GERÉZDI Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai = Magyar Könyvszemle*, 1945, 84–98, itt 86, 74. lj. – A velencei dátumozás használatáról az Aldus-nyomtatványokban és ennél a Seneca-kiadásnál ld. FLETCHER, H. George, *New Aldine studies: documentary essays on the life and work of Aldus Manutius*, San Francisco, B. M. Rosenthal, 1988, 50.

ám ez a mű jelentős terjedelme miatt inkább szerénykedésnek tűnik, mintsem valóságnak. Ehhez helyi, padovai és velencei kéziratokat vett alapul (Filippo Foscari gyűjteményéből), és minden bizonnyal a *domus Asulana*, azaz Aldus Manutius vejének, az asoloi Andrea Torresaninak a nevezetes kéziratgyűjteményét is felhasználta, amelyet az előszóban is megemlít.⁴ Bár kiadását Erasmus 1515-ben megjelent, kommentálatlan Seneca-összkiadására (L. Annaei Senecae... *Lucubrationes*) alapozta, a németalföldi mestert „több ezer helyen” (*multa milia locorum*) javította mind szövegjavításokkal, mind konjektúrákkal, elsősorban az antik naturalisták (főképp id. Plinius) szövegpárhuzamaiból merítve.⁵ Ezen felül fontos forrása volt Ludovicus Coelius Rhodiginus *Lectiones antiquae*je (Velence, Aldus, 1516). De Matthaëus Fortunatus nem folytathatta a megkezdett munkát a Seneca-kiadásban bejelentett terv szerint haladva id. Plinius *Historia naturalis*ával, mert mecénása, Batthyány Orbán 1523 áprilisában hazatért Magyarországra, így munka és fizetés nélkül maradt. Életének későbbi szakaszát homály fedi: csak az ELTE Egyetemi Könyvtár 1529-ben megjelent, Erasmus által kiadott Seneca-összkiadásának (*Opera L. Annaei Senecae... emendata*) egy bejegyzése tanúskodik arról, hogy Egerben halt meg 1528-ban.⁶ Bár Erasmus elismerte Fortunatus kiadásának a magáénál magasabb színvonalát a Seneca-mű 1529-ben megjelent új kiadásában, egy 1524-ben írt levelében az első kiadás hibáit egy meg nem nevezett barátira hátrította (tudjuk, Wilhelm Nesenre gondolt).⁷ Nagyrabecsülését Fortunatus iránt az új kiadás címlapján is kifejezte, ahol a saját neve mellett a magyar filológusét is feltüntette, és a Piotr Tomickinek szóló ajánlásban kiemelte általa nem ismert magyar kollégája munkájának minőségét.⁸ A mai Seneca-

⁴ Vö. CATALDI PALAU, Annamaria, *Gian Francesco d'Asola e la Tipografia Aldina*, Genova, Sagep, 1998; *In aedibus Aldi, The legacy of Aldus Manutius and his press*, kiad. Paul J. Angerhofer, Mary Ann Addy Maxwell, Robert L. Maxwell, Brigham Young University, Provo, UT, 1995, 85–86.

⁵ L. Annei Senecae *Naturalium Quaestionum Libri VII*. Matthaëi Fortunati in eosdem libros annotationes. Index rerum notatu dignarum in calce operis appositus, Venetiis In Aedibus Aldi Et Andreae Asvlani Soceri, Mense Februario. M.D.XXII, 128r.

⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 2730, a2v: „Matthaëus Fortunatus Agriae obiit. 1528.” és AA1r: „Matthaëus Fortunatus Pannonius qui obiit Agriae 1528”. – Figyelemre méltó, hogy a bejegyzés Fortunatust egyértelműen *Pannonius*nak nevezi. Gerézdi Rabán említi (i. m. 90.), hogy két évszámmal, 1525-tel és 1528-cal is szerepel az „obiit Agriae” bejegyzés. Valójában mindkét esetben 1528 a dátum. Ahogy azt már Weiss is megjegyzi (i. m. 354.), a bejegyzés írója nem lehet teljesen kortárs, mert a *Naturales quaestiones* (p. 441) egyik bejegyzésében ugyanő 1551-es természeti eseményt említ („ut in Craeta insula prope ciuitatem Rethini 1551”). A címlap szerint a kötet tulajdonosa a pozsonyi jezsuiták előtt Johannes Pogner volt („Joannis Pogner”), aki talán azonos a bécsi ferencesek 1568-ban elhunyt házfőnökével, Joannes Pogner bavarus de Kainnal, de nem ettől a kéztől származnak a bejegyzések. (Vö. LIND, Karl, *Ein mittelalterliches Gräberverzeichniss des Wiener Minoritenklosters = Berichte und Mitteilungen des Aertums-Vereines zu Wien* 12, 1872, 52–114, itt 112.)

⁷ ROTTERDAMI ERASMUS, Epist. 1479; *Opus epistolarum*, ed. P. S. Allen, Oxford, Clarendon, vol. 5, 1924, 514–521, itt 517–518.

⁸ ROTTERDAMI ERASMUS, Epist. 2091; *Opus epistolarum*, ed. P. S. Allen, Oxford, Clarendon,

szövegkritika is a 16–17. század hét legjobb *Naturales quaestiones*-kiadása között tartja számon művét,⁹ és konjektúrái gyakran feltűnnek a kritikai apparátusokban.¹⁰

A magyar filológia története általában hallgat a Mohács utáni időszakról egészen Zsámboky János (1531–1584) fellépéséig az 16. század közepén. Az is az oka ennek a hallgatásnak, hogy nagyrészt egyetemi nyomtatványokat találunk csak, és ezek a művek alig ismertek, kis formátumban (oktáv méretben, 2–3 ívfűzetben) jelentek meg, valószínűleg korlátozott példányszámban. Fő terjesztési körük a nagy észak-itáliai vagy délnémet nyomdákkal szemben nem a teljes kontinens, hanem csak az adott városban működő egyetem hallgatósága volt. A Jagelló-kor láthatóan egyre intenzívebb pedagógiai törekvései¹¹ azonban már ezelőtt meghozták gyümölcsüket, és több olyan szerző lépett fel, akik ókori vagy kortárs latin szövegek kiadásával foglalkoztak. E filológusok közé tartozik Joannes Baptista Novosoliensis, azaz Besztercebányai Baptista János is.

Nevének tanúsága szerint Besztercebányán (Neusohl/Novosolium) született, amelynek népessége elsősorban németajkú kereskedőkből és bányászokból állt. Mivel 1498-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, és baccalaureatusát 1499-ben szerezte, 1480 körül születhetett.¹² 1523-ban Bolognában tartózkodott, és részt vett Janus Pannonius elégiáinak kiadásában, amelyet Adrianus Wolphar-

vol. 8, 1934, 28: „Adiuuit in hoc labore nonnihil industria Matthaei Fortunati Pannonii, hominis, ut res indicat, exacte docti, diligentis, sobrii sanique iudicii. Is enim libros Naturalium Quaestionum accuratissime recognouit: quod operae vtinam in caeteris omnibus praestitisset! Quem vt in plerisque libenter sequuti sumus, ita in nonnullis ab eo dissentimus, praesertim vbi nostro sensui suffragabantur exemplaria.”

⁹ GAULY, Bardo Maria, *Senecas Naturales Quaestiones, Naturphilosophie für die römische Kaiserzeit*, München, Beck, 2004, 60, n. 34.

¹⁰ Pl. Annaei Senecae *Naturalium quaestionum libri*, ed. Harry M. Hine, Stuttgart, Teubner, 1996.

¹¹ Vö. GERÉZDI Rabán, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés = Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., Akadémiai, 1968, 267–274 és BACZKOWSKI, Krzysztof, *Die ungarischen Studenten an der Krakauer Akademie im 15. Jahrhundert = Universitas Budensis 1395–1995*, ed. László Szögi, Júlia Varga, Bp., ELTE, 1997, 117–129.

¹² Az 1499-es évszám a szlovák életrajzi irodalom alapján terjedt el (KUZMIK, Ivan, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, Turócszentmárton, 1976, I, 69–70; ĎURKOVÁ, Mária, *Stredoveká vzdelanosť, kultúra a architektonické pamiatky na území Zvolenskej stolice*, Historický časopis, 48, 2000, 610; Marian Plezia, *Okruchy ze stołu Arystotelesa i Cycerona*, Varsó, UW, 2000, 129.). – A legkorábbi szóba jöhető besztercebányai Johannes 1498-ban iratkozott be (Johannes Johannis de Nouosolio), és 1499-ben lett baccalaureus (*Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, ed. Adam Chmiel, Krakkó, Univ. Jagellonica, 1892, II, 44; LPC 126–127). További Jánosokat találunk 1499-ben (ASUC II, 55), kettőt is 1513-ban (ASUC II, 146–147), 1514-ben (ASUC II, 154), kettőt 1516-ban (ASUC II, 165, 169), 1517-ben (ASUC II, 182), 1518-ban (ASUC II, 189), 1519-ben (II, 193). Az 1498-ban iratkozott Jánoson kívül azonban egyikük sem nyert baccalaureusi fokozatot, amely valóban elvárható (bár nem nélkülözhetetlen) követelménynek tűnik egy itáliai peregrináció előtt, így valószínűsíthető az azonosság.

dus rendezett sajtó alá.¹³ A szöveget kísérő hendecasyllabájában új Orpheusként és Ariónként ünnepelte Janust, akinek a versei megszelídítik a természetet és a vadállatokat.¹⁴ Ebben az időszakban valószínűleg Giambattista Pio (1460–1540) tanítványa volt, ahogy több magyar diák is Bolognában.¹⁵ A híres bolognai mestert megemlíti Cicero leveléhez, az *Epistola ad Quintum fratrem*hez (I, 1) írott kommentárjában, ahol Piót dicséretekkel illette szelleme miatt, de megróttá munkáinak stílusa („genus dicendi”) miatt, amelyet kortársai gyakran neveztek túl keresettnak (*Asiaticus*).¹⁶ Novosoliensis neve sajnos nem bukkan fel a mester német vagy magyar tanítványainak jegyzékében.¹⁷

Egy másik itáliai filológus is nagy hatással volt rá: Cicero *Oratio pro M. Marcellójának* kiadásában (1528), a dedikációban Lazzaro Bonamicót a szónokok emblematikus megtestesítőjének nevezi, aki egyesíti a szónoki tökéletességet a filozófia és a tudományok elmélyült ismeretével. Bonamico példamutatásának hatására ebben a két irányban igyekezett tökéletesíteni saját célkitűzéseit: „Kiváltképp azonban a vicenzai Lazzaro Bonamico tanulmányi szokásai tettek eltökéltté, aki sokáig volt tanárunk, és aki e jól átgondolt tanulmányi rend által mindenki általános véleménye szerint azt a dicséretet nyerte el, hogy mind nagy filozófusnak, mind pedig nagy szónoknak tartsák, azaz csodálatos, igen tökéletes, és minden megbecsülésre igen méltó embernek.”¹⁸ Lazzaro Bonamico (1477/78–

¹³ PANNONIUS, Janus, *Elegiarum liber unus*, Bologna, Hieronymus de Benedictis, 1523. Régi Magyar Könyvtár III. 256; Apponyi Hungarica 172.

¹⁴ Ioannis Baptistae Novosoliensis Pannonii Sylva: Inclyta Pannoniae felicis gloria Iane // Ausoniae splendor, Pegasidumque decus, // Mellito cantu durissima saxa mouebas, // Obstupuitque tuo carmine saeva tygris // Auritae quercus te sunt per rura secutae, // Exhibuit Delphin obuia terga tibi, // Sistebas quoties rapidissima flumina cantu // Eridanus solitum saepe reliquit iter, // Incolis Elysios at nunc doctissime campos, // Te cingunt animae suspiciuntque piae, // Hic noua dum resonas aurato carmina plectro // O quantum linguis turba beata fauet. // Morte tua celeri luget concussus Apollo, // Amissum queritur rauca Thalia decus // Interituque dolent flentes, diuine Poeta, // Italus heu nimium Pannoniusque tuo, // Sed tua fama tamen uiuet, dum Granus in Istrum // Curret et in Ponti dum fluet Ister aquas. (Ibid., H3v.) Novosoliensis lokálpatriotizmusára utal a Garam és a Duna említése.

¹⁵ RÉVÉSZ Mária, *Romulus Amasaesus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején*, Szeged, Ferenc József Tudományegyetem, 1933.

¹⁶ CICERO, *Epistola Marci Tullii C. Ad Q. Fratrem. Qua boni principis Institutio continetur*, Cracovie, Scharffenberg, 1528, D1r: „Quamquam Ioannes Baptista Pius, quem et Bononiae praeceptorem habuimus, uir licet genere dicendi non maxime probandus, quod tamen magna ex parte iam emendauit, uerum tanta et tam aurea earum rerum quae ad studia humaniora pertinent, lectione et cognitione praeditus et excellens, ut omnium in iisdem studijs hac aetate facile princeps et dici et haberi possit.” Pio keresett latin stílusa Beroaldo mintáját követte. Ld. D’AMICO, John F., ‘The Progress of Renaissance Latin Prose, The Case of Apuleianism’ *Renaissance Quarterly*, 37, 1984, 351–392.

¹⁷ Sem Veress nem találta nevét egyetemi aktákban, sem Gustav C. Knod művében nem találjuk nyomát (*Deutsche Studenten in Bologna (1289–1562), Biographischer Index zu den Acta Nationis Germanicae Universitatis Bononiensis*, Berlin, 1889).

¹⁸ „Praecipue autem animum hunc corroborauit meum consuetudo studendi Lazari Bonamici

1552) Giovanni Calfurnio és Markos Musuros tanítványa volt Padovában, és közeli kapcsolatban állt Pietro Pomponazzival, akit 1521-ben követett Bolognába, és ott Ercole Gonzagának, Isabella d'Este fiának magántanára lett 1522-től 1525-ig. Patrónusa, Lorenzo Campeggi társaságában Rómába ment 1525–1527 között, majd 1527-ben Velencébe tért vissza, és Padovában újrakezdte magántanári tevékenységét. Hivatalosan csak 1530-ban lett a latin és görög nyelv tanára Padovában.¹⁹ Novosoliensis minden bizonnyal Bolognában találkozott vele, ahol kortársai tanúsága szerint nyilvános órákat is tartott,²⁰ de az is lehetséges, hogy eltúlozta tanulmányai időtartamát, és csak Padovában találkozott vele, miután a vicenzai mester még jó időben maga mögött hagyta a Sacco di Roma előtt a pápai várost.

Itáliai útja után Krakkóban tűnik fel újra Novosoliensis 1527-ben. Négy cicerói szöveget nyomtatott ki 1527–28-ban, amelyeket mind a helyi iskolai-egyetemi hallgatóságnak szánt. 1527 júniusában jelent meg a *De inventione et arte rhetorica*, míg a *Rhetorica ad Herennium* 1527 végén, mindkettő Andreas Cricius plocki püspöknek ajánlva. Mindkét nyomtatványt megbízható és részletes 18. századi bibliográfiai leírásból ismerjük,²¹ de ennek ellenére szokatlan, hogy ilyen jelentős terjedelmű nyomtatványok elkallódtak.²² 1528. május 29-én jelent meg Cicero *Pro Marco Marcellója*,²³ és ezt követte az *Ad Quintum fratrem* (I, 1) augusztus 18-án.²⁴ Ezután nincs több adatunk munkásságáról. A kiadásra szánt szövegek egyértelműen Novosoliensis ciceroniánus tájékozódásáról tanúskodnak, ahogy a korábban említett negatív megjegyzés Pio stílusáról is. Lazzaro Bonamico a ciceroniánus tábor egyik legmegbecsültebb mestere volt az 1520-as, 30-as években.

Vincentini, quo praeceptore diu usi sumus, qui ex hac bene instituta studiorum ratione, laudem magni philosophi magnique Oratoris, hoc est hominis admirandi, perfectissimi, et omni honore dignissimi, cunctorum suffragiis est consecutus.” Cicero, *Pro Marco Marcello ad Patres Conscriptos & Caium Caesarem, Oratio*, Cracovie, Scharffenberg, 1528, a1v.

¹⁹ AVESANI, R., *Bonamico Lazzaro = Dizionario Biografico degli Italiani*, 11(1969), 533–540; PIOVAN, Francesco, *Per la biografia di Lazaro Bonamico: ricerche sul periodo dell'insegnamento padovano (1530–1552)*. Trieste, LINT, 1988.

²⁰ AVESANI 1969, i. m. 534.

²¹ JANOCKI, Johann Daniel, *Ianociana, sive clarorum atque illustrium Polonorum auctorum maecinatorumque memoriae miscellae*, Varsó, Lipcse, Groellius, 1776, I. k., 196–198. – Cricius 1527-ben lett plocki püspök, így az ajánlás is hiteles adatnak tűnik.

²² Az utóbbit említi a *Pro Marco Marcello* ajánlásában is: „Cum superioribus diebus vir clarissime, nonnullis in hac urbe eloquentiae studiosis illos quatuor ad Herennium libros profiterer...” A bibliográfiai említések (ESTREICHER, Karol, *Bibliografia polska*, 2, 16; 14, 248, 253; 23, 204; SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár III.*, 269/d, 271) mind a *Ianocianára* mennek vissza, példányra senki nem utal.

²³ RMK III. 272. Az általam ismert példányok: Krakkó BJ. Cim. Qu. 4350, Wrocław, Ossolin. XVI. Qu. 2677; Szentpétervár NK (?); Oxford, Bodleian Lib. Polon. B 50. (A krakkói és wrocławai példányt használtam.)

²⁴ RMK III. 273. Bukarest Acad. I 4351; Kórnik Cim. O. 523; Szentpétervár, NK. (A bukaresti példány megszerzését Monok Istvánnak, a kórnikiét Rafał Wójciknak köszönöm.)

Leonardus Casembroot már 1526-ban megírta Erasmusnak Bolognából, hogy az olasz városban több ellensége is van, és „egy Lazarus nevű ember uralkodik köztük, aki egy igazi Arisztarkhosz, vagy még inkább Erasmus-verőlegény.”²⁵ Bonamico később is szoros kapcsolatban maradt magyarokkal és lengyelekkel, Clemens Ianicius tanára volt (1538–40 között tanult Padovában),²⁶ Szalaházi Tamás halálára pedig egy görög és két latin epitáfiumot is írt, valószínűleg a püspök halálának évében, 1535-ben, amelyek a *Pannoniae luctus* című kötetben jelentek meg.²⁷

Novosoliensis a krakkói egyetem aktáiban sehol sem szerepel tanárként, ezért ott minden bizonnyal Batthyány Orbánhoz hasonló magántanítványokat keresett. Kapcsolatai Franciscus Bonerrel, krakkói szenátorral és bíróval, Andreas Cricius plocki püspökkel, és Thurzó Jánossal is azt sejtetik, hogy előkelő családok gyermekeit tanította. A *Pro Marco Marcello*-beszédet is Bonernak ajánlotta, és ennek előszavában megemlékezik itáliai tanulmányairól, és arról, hogy épp a Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad Herenniumot* magyarázta Krakkóban az iskolában, amikor diákjai kérték, hogy az elmélet mellett a retorika gyakorlatát is tanulmányozzák. Ebből a célból választotta ki Ciceró M. Marcellus érdekében elmondott rövid szónoklatát, amellyel kieszközölte Marcellus hazatérését Caesartól. Mikor kiadásához patrónust keresett, Franciscus Boner jutott eszébe, aki Bonamicohoz hasonlóan nemcsak a retorika, hanem a filozófia iránt is mélyen el volt kötelezve.²⁸ A kötetet Franciscus Mymer (Franz/Franciszek Mymer) Novosoliensis dícsérő hatsoros epigrammája kíséri. A sziléziai német Mymer (1500 k.–1564 után) 1519. május 20-án iratkozott be a krakkói egyetemre, 1531-ben lett magister artium liberalium, és számos pedagógiai művet adott ki (Murmellius *Dictionarius trium linguarum*át lengyel változatban, Petrus Mosellanus *Paedologiáj*át, Perotti *de componendis epistolis*át).²⁹

Míg a *Pro M. Marcello*-kiadás csak a paratextusokat és a szöveget tartalmazza, az *Ad Quintum fratrem* első levelének (I, 1) kiadásához szövegkritikai margináliákat és részletes szövegmagyarázó jegyzeteket is fűzött, a kötetet Thurzó

²⁵ ROTTERDAMI ERASMUS, *Epist. 1720, Opus epistolarum*, ed. P. S. Allen, vol. 6., 1926, 356 (Padova, 1526. jún. 26.): „ubi Lazarus quidam regnavit Aristarchus, non dicam Erasmiomastix.” Idézi AVESANI 1969, i. m. 536. – 18. századi biográfusa felidézi azt az anekdotát, miszerint Bonamico Cicero ékesszólását választotta volna még a pápai méltóság helyett is. ECK, Johann Georg, *Lazarus Bonamicus*, Lipsiae, Langenheim, 1768, 14.

²⁶ JANICKI, Klement *Carmina*, ed. J. Krókowski, Wrocław, 1966, 42.

²⁷ *Pannoniae Luctus, quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, alique funesti casus deplorantur*, Cracoviae, Hieronymus Vietor, 1544, a7v–a8r.

²⁸ Franciscus Boner (+1552) az elzászi származású krakkói bankár Johann Boner unokaöccse volt. A paratextusok kiadását ld. *Joannes Baptista Novosoliensis = Humanistes du bassin des Carpates III. Humanistes du Royaume de Hongrie*. ed. Péter Ekler, Farkas Gábor Kiss, István Monok, Turnhout, Brepols, 2017, 117–129. A Bonerek humanista kötődéseiről ld. PTAŚNIK, Jan, *Bonerowie. VI. Ruch humanistyczny w okół Bonerów = Rocznik krakowski*, 7(1905), 91–112.

²⁹ Murmellius kiadását ifj. Johann Bonernek (1516–1562), Franciscus Boner unokaöccsének ajánlotta.

Jánosnak, „dominus Plesnensis”-nek, azaz a sziléziai Pszczyna urának ajánlva.³⁰ Személyesen valószínűleg nem ismerte Thurzó Elek fivérét, Jánost (1492–1558), de Martinus Dobrgast, azaz Marcin Dobrogast krakkói plébános említette neki iránta viselt jóindulatát.³¹ A Quintus fraterhez szóló levelet Novosoliensis részletesen kommentálta is (D1r–D6r), abban a szellemben, amelyet a címlapon is ígért már: a szöveg a jó fejedelem leírását tartalmazza szerinte, amelyet eddig kevesen olvastak és láttak („qua boni principis institutio continetur, quae antehac paucis visa et lecta est” (A1r). A dedikáció szerint főképp azért választotta ezt a kevéssé ismert levelet, mert a „homályosabb” (*obscuriores*) cicerói levelek közé tartozik, amelyekről még senki nem írt részletes kommentárt. Mint megjegyzi, az a hír járta, hogy egykori mestere, Giambattista Pio kommentárt ad ki Cicero Atticushoz, Brutushoz, és testvéréhez Quintushoz írt leveleiből, de nem tudta, hogy ez megjelent-e már, ő segítség nélkül állt neki a munkának (D1r). Szóbeli előadásában tanítványai között („inter mei politiorisque eruditionis studiosos”, D1v) részletesebben fejtette ki a levél tartalmát, nyomtatásban csak néhány megjegyzést közöl. A megjegyzések közt részletesen beszél a római adóbérlőről (*publicani*), akiket párhuzamba állít kora velencei adóbérlőivel, de nyilván címezte, Thurzó János számára sem hangzott idegenül ez a kérdéskör.

Magyarázatai legtöbbször a szöveg egyszerű értelmezésére korlátozódnak, de egy helyen kiemeli önállóan vélt hozzájárulását a Cicero-interpretációhoz. Cicero intését öccséhez, miszerint „Legyen a gyűrűd olyan, mint tenmagad, ne pedig mint egy akármilyen szerszám” (*sit anulus tuus non ut vas aliquod sed tamquam ipse tu*), úgy értelmezi, hogy a gyűrű itt a kormányzói pecsétgyűrű-jét jelenti, amellyel intézkedéseit meghozhatja, tehát ne engedje, hogy mások éljenek vissza jogaival (D3v). Novosoliensis ezzel az értelmezéssel megelőzte a neves francia filológust, Adrianus Turnebust, aki *Adversarijában* röviden beszél erről a szöveghelyről, és hasonlóképpen a pecsétgyűrű használatára vonatkoztatja a gyűrű szót.³² Már Turnebust megelőzően is viták folytak a hely

³⁰ Valentin Eck *De antiquissima nominis et familie Thurzonum origine* című munkájában (Krakkó, Vietor, 1519) még János testvérét, Thurzó Eleket nevezte „liber dominus Plesnensis”-nek ajánlásában, ő kapta a birodalmi bárói címet maga és egyenes ági férfi utódai számára I. Miksától 1517-ben. Ld. PÁLFFY Géza, *A Thurzó család a magyar királyság arisztokráciájában = Történelmi Szemle*, 53(2011), 76.

³¹ „Accidit autem ut tum cum haec agitarentur, Martinus Dobrgast, Concionator Cracoviensis, multa mihi de singulari et splendida animi tui erga me voluntate referret.” Cicero, *Ad Quintum fratrem*, Krakkó, Marcus Scharffenberg, 1528, A2r. Martin Dobrogost a krakkói Szűz Mária-templom plébánosa volt, és a humanistákkal jó kapcsolatban állt, Wenzel (Waclaw) von Hirschberg jötevője volt (PTAŠNIK 1905, i. m. 101.). 1526-ban Piotr Tomickinek dedikálva kiadta X. Pius Luther-ellenes bulláját és Öreg Zsigmond Luther-ellenes rendelkezését (*Ianociana* I, 59), és mára elveszett beszédorosozatot tartott Luther ellen (*Orationes VI*, 1525). Halálára Franciscus Mymer sírfeliratot írt (*In miserrimam Joannis Mymeri germani fratris unici, in sylvis a praedonibus caedem, naenia funebris*, Krakkó, Scharffenberg, 1532). Ld. még NOWAKOWSKA, Natalia, *King Sigismund of Poland and Martin Luther*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 163.

³² TURNEBUS, Adrianus, *Adversariorum tomi III*, Basel, Thomas Guarinus, 1581, 1005 (lib. 27,

értelméről a kor legnagyobb filológusainak, Paolo Manuziónak, Francesco Robortellónak és Carlo Sigoniónak a részvételével. Paolo Manuzio Cicero-levélkiadásának magyarázatában úgy értelmezte a helyet, ahogy Novosoliensis, és később Turnebus is: „*ne pedig mint egy akármilyen szerszám: amelyet folyton kézről kézre adnak, hanem ügyelj, hogy kinek adod, nehogy valaki, aki pénzt fogad el, olyan dolgokat pecsételjen le vele, amelyeket te nem támogatsz.*”³³ Robortello, aki amiatt, mert Paolo Manuzio megtámadta az idős firenzei mestert, Pier Vettorit, kritikák sorát zúdította *Ars corrigendijében* Manuzióra,³⁴ ennél a szöveghelynél is hibát vélt felfedezni ebben a szinte magától értetődő értelmezésben. Ő a „*vas aliquod*” (akármilyen szerszám) olvasatot „*vas aliquis*”-re (akármilyen kezes, a vas, vadis m. főnévből) javította volna, úgy interpretálva a helyet, hogy „*gyűrőd ne legyen másnak a keze.*”³⁵ Azt az értelmezést, miszerint a *vas* itt *hordó, edény, szerszám* értelemben szerepelne, rendkívül nevetségesnek (*perridiculum*) tartotta. Carlo Sigonio, Robortello ellensége és Manuzio ciceroniánus barátja kelt azon nyomban a régi értelmezés védelmére, és feleslegesnek tartotta a szövegjavítást.³⁶ Novosoliensis elszigetelten és lényeges hatás nélkül megjelent kommentárja lényegében ugyanerre az értelmezésre jutott, bár erről sajnos a század ciceroniánus filológusai nem vettek tudomást.

A szöveg margójára illesztett, keresztrel ellátott szövegjavítások eredetéről Novosoliensis nem nyilatkozik, egyetlen szöveghelytől eltekintve (9, 33, 7: *praesertim publicis male redemptis*), amikor a szöveget követő *Annotationes*ban arról beszél, hogy a bolognai San Domenico-kolostor könyvtárában látott egy kéziratot: „*Úgy látom, hogy minden kéziratban így szerepel, de emlékszem, hogy abban az igen régi kódexben, amely Bolognában a San Domenico-templomban van, azt olvastam male helyett, hogy magno.*”³⁷ Ezt követően megemlíti, hogy úgy hallotta, az adott szöveghelyet Caelius Ferrariensis, azaz Celio Calcagnini is

cap. 1.): „*hoc, ut opinor, sentit: Ne passim sinat annulum suum signatorium a quovis, ut domestica vasa tractari, vulgoque et temere sine delectu quidvis obsignari, sed eo solus utatur, alius non abutatur.*”

³³ „*Non ut vas aliquod]: quod assidue circumfertur. sed vide quibus illum tradas, ne quis, accepta pecunia, signet ea, quae tu non probares.*” Paolo Manuzio, *In epistolas M. Tullii Ciceronis ad M. Iunium Brutum, et ad Q. Ciceronem fratrem Pauli Manutii commentarius*, Velence, Aldus, 1562.

³⁴ Erről ld. VANEK, Klara, *Ars corrigendi in der frühen Neuzeit: Studien zur Geschichte der Textkritik*, Berlin, De Gruyter, 2007, 47.

³⁵ ROBOTELLO, Francesco, *De convenientia supputationis, De arte sive ratione corrigendi veteres auctores, Emendationum libri duo*, Padova, Innocentius Olmus, 1557, 39–40.

³⁶ SIGONIO, Carlo, *Emendationum libri duo*, Velence, Aldus, 1557, 62–63. Robortello és Sigonio konfliktusának személyes okairól ld. McCUAIG, William, *Carlo Sigonio, The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton, Princeton University Press, 1989, 28–29.

³⁷ „*Codices omnes, ut video, sic se habent, tamen recorder me in codice pervetusto, qui habetur Bononiae in templo divi Dominici legisse non male, sed magno.*” Cicero, *Ad Quintum fratrem*, Krakko, Marcus Scharffenberg, 1528, D5r–v. – A modern szövegkritika nem tud ilyen szövegváltozatról, de a modern kiadások csak korlátozott számú kéziratot vesznek figyelembe, így nem kizárt, hogy létezett ilyen kézirat.

így javította, és a hely értelme is inkább *magno*-t kíván *male* helyett.³⁸ Eszerint tehát Bolognában elment a San Domenico könyvtárába, és ott egy Cicero-levél-kéziratot kézbe vett. Sajnos ez az egykor híres gyűjtemény, ahonnan például Poliziano Suetonius-kézirata származott, szétszóródott,³⁹ és az 1512 áprilisa előtt keletkezett, Fabio Vigilitól származó katalógus könyvészetileg nem nyújt pontos felvilágosítást az ott levő Cicero-szövegekről, amelyek „részben kéziratok, részben nyomtatottak”. Csak egyetlen nyomtatott kötetet említ, amely azonosítható lenne, azonban Novosoliensis egyértelműen kéziratossá forrásról beszél.⁴⁰ Lehetőséges, hogy Calcagnini olvasatáról még magyarországi barátai révén hallott, de a mondat megfogalmazása („sic legi audivi” – „azt hallottam, így olvassa”) arra utal, hogy nem ismerte személyesen az 1518-ban Magyarországon, Egerben tartózkodó olasz humanistát, aki barátai közt tudhatta a szintén Bolognában tanult Magyi Sebestyént, Szalkay Lászlót, Csulai Móré Fülöpöt, Perényi Ferencet, Hieronymus Balbust és Piso Jakabot.⁴¹ A bolognai kézirat használata révén Novosoliensis a második olyan magyarországi szövegkiadó Fortunatus után, aki kéziratossá forrást használ a kollacionáláshoz, mégha emlékezetből hivatkozik is rá.

Az összevetés a modern kritikai kiadások (D. R. Shackleton-Bailey, 1980;⁴² H. Sjögren, 1914) apparátusával segít megállapítani, honnan is származnak Novosoliensis margináliákban szerepeltetett szövegjavításai (a C Andreas Cratander 1528-as kiadását jelöli, a c annak margináliáit):

³⁸ „Praeterea hunc locum a Celio Ferrariensi sic legi audivi, et res ipsa de qua hic agitur hoc verbum *magno* potius requirere videtur, quae lectio etiam mihi longe magis placet, quamquam omnes libri quotquot sunt habent *male*.” Uo., D5v.

³⁹ ALCE, P. V. O. P., D’AMATO, P. A. O. P., *La biblioteca di S. Domenico in Bologna*, Firenze, Olschki, 1961.

⁴⁰ LAURENT Marie-Hyacinthe, O. P., *Fabio Vigili et les bibliothèques de Bologne au début du 16e siècle, d’après le ms. Barb. lat. 3185*, Città del Vaticano, 1943, 44, n. 188: „Cicero opera omnia partim excusa partim manu scripta, inter quae pulcherrimus est epistolarum liber primus, antiquae excusionis in pergamento, Venetiis impressus a Ioanne Spira 1469.” – Ezen felül egy 1470-ből származó, réginek semmiképp sem mondható, illuminált Cicero-levelezés ismert a kolostor könyvtárából: D’AMATO, Alfonso, O. P., *I Domenicani a Bologna*, Bologna, Edizioni Studio Domenicano, 1. köt., 1218–1600, 1988, 382. – Nem jutottam hozzá Luisa Avellini tanulmányához: AVELLINI, Luisa, *Note sui domenicani, i libri e l’umanesimo a Bologna*, in *Filologia umanistica per Gianvito Resta*, I, a cura di Vincenzo Fera-Giacomo Ferraú, Padova, Antenore, 1997 (Medioevo e Umanesimo, 94), 106–127.

⁴¹ Ld. HUSZTI József, *Celio Calcagnini in Ungheria*, Corvina, 3, 1922, 57–71; 6, 1923, 60–69 és BITSKEY ISTVÁN, *Ein Kapitel aus dem Nachleben des corvinianischen Humanismus: C. Calcagnini in Ungarn = Matthias and his Legacy*, eds. Attila Bárány, Attila Györkös, Debrecen, 2009, (Speculum Historiae Debreceniense, 1), 265–274; ill. levelezését: CAELIUS Calcagninus, *Epistolarum criticarum et familiarium libri XVI.*, studio et impensis Martini Geyslingers, Ambergae: ex off. Schönfeldiana, 1608.

⁴² CICERO, *Epistulae ad Quintum fratrem et M. Brutum*, ed. D. R. Shackleton Bailey, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

<i>Novosoliensis</i>	<i>Shackleton-Bailey</i>	<i>Sjögren</i>
2, 10: sociorum salutis:	Σ (ezzel szemben <i>saluti sociorum</i> a vulg.)	
2, 11: impudentiae:	bd	M, <i>corr.</i> bd
2, 12: expeto:	HOP δ	
3, 6: et:	ms	M, <i>corr.</i> m
3, 9: gloriam:	GN, M(?) bd	M ¹ (?) M ³ bd GHN
4, 1: demittas:	EGVM	
5, 9–10: fortunae impetum:	Δ	Δ vulg.
7, 5: me:	EVms	
7, 5–6: negotium esse:		IA ² c
7, 12: excolere:	ζ	A ² c vulg.
10, 2: has te:	s	s vulg.
10, 6: suae:	Ω	
10, 10: est <i>om.</i> :	ERms	rell. (-M ¹ M ³ bdGNV)
10, 12: certo:	N	NIA ² c
10, 13: propterea amorem in nos fratrum demonstrare laboret <i>in marg.</i> : propter amorem in nos fratrum etiam de nostra laboret:	Ω / <i>marg.</i> = C	<i>marg.</i> = C
12, 1: apparitoribus, <i>in marg.</i> apparitionibus:	– / <i>marg.</i> = Ω C	ζ / <i>marg.</i> Ω C (sed opera-E)
14, 6: eiusmodi <i>in marg.</i> eiusdem modi:	–	–
19,8: Phrygii, <i>in marg.</i> Phrygis:	–	–
20, 3: sustinebimus, <i>in marg.</i> sustineremus:	ζ / –	IA ² c / –
21, 1–2: discernendo <i>in marg.</i> decertando:	– (decernendo)	– (decernendo)
22, 4.5: praetoris <i>in marg.</i> praetoribus:	–	–
22, 8: cum permagni:	Ω	–
24, 1: videtur <i>in marg.</i> videntur:	–	–
25, 4: dirutas <i>in marg.</i> diruptas:	E Δ C / Σ	Δ EC / Ω
25, 15: aequabiliter, <i>in marg.</i> aequaliter:	ζ / Ω C	IA ² c / –

<i>Novosoliensis</i>	<i>Shackleton-Bailey</i>	<i>Sjögren</i>
38, 19: <i>lentitudinis, in marg. lentitudinis:</i>	– / RbC	– / bC
42, 1: <i>totius Asiae celebritate refertissimum, in marg. totius Asiae uirtutibus tuis est datum celebritate refertissimum:</i>	Rs / C	ς / C
45, 12: <i>ideo, in marg. idcirco:</i>	– / –	– / –
46, 4: <i>perspectissimus, in marg. perfectissimus:</i>	– / –	– / –

Az idézett 10, 13; 12, 1; 38, 19 és 42, 1 szöveghelyek alapján teljesen biztosnak tűnik, hogy Andreas Cratander 1528-ban megjelent nagy fólió Cicero-kiadását (M. T. Cicero, *Omnia quae in hunc usque diem extare putantur*, Basel, Cratander, 1528, 3. kötet, 97^v–100^r) használta a margináliák elkészítésénél; még a szövegvariánsokat jelző kereszt-jelölést is onnan vette át. Ezt a szövegkiadást nem a nyomdász, hanem a nem sokkal korábban, pestisben elhunyt fiatal filológus, a nyomda korrektora, Michael Bentinus állította össze, majd Cratander nyomtatta ki 1528 márciusában (a dedikáció dátuma 1528. márc. 13.)⁴³ Ezt a szoros viszonyt a Bentinus-Cratander-féle szövegkiadással megerősítik az alábbi szöveghelyek:

2, 2: <i>perficere, in marg. proficere</i>	Cratander: <i>perficere in marg. proficere</i>
6, 2: <i>deinde ex eo genere:</i>	Cratander: <i>deinde ex omni genere, in marg. deinde ex eo genere in marg.</i>
17: Tralleis – ugyanígy írja Novosoliensis és Cratander	
26, 1: <i>aedilitiorum – aeditio cum helyett mindkét kiadásban</i>	

Összesen két lényeges szöveghelyen tér el egymástól Cratander és Novosoliensis szövege (2, 11: *impudentiae*, Cratander: *imprudentiae*; 12, 2: *cohorte praetoria*, Cratander: *praetoris*). Így megállapítható, hogy Joannes Baptista Novosoliensis egy-két kivételtől eltekintve a Cratander nyomdájában 1528-ban, Baselen megjelent, Michael Bentinus által gondozott Cicero-kiadást használta, az ő szövegváltozatait hozta, és a margón található jegyzetek is Cratander kiadásából származnak. Az 1528 márciusában megjelent kötethez gyorsan hozzájuthatott, és augusztusban már saját szövegkiadásai előkészítésére használta fel.

⁴³ CANFORA, Luciano, *Andreas Cratander editore di Cicerone = Ciceroniana*, 9(1996), 177–189.

Johannes Baptista Novosoliensis munkássága jól mutatja a magyarországi (vagy tágabban véve, a kelet-közép-európai) klasszikus szövegekkel foglalkozó filológia marginális helyzetét. Bár a legjobb itáliai mestereknél tanult, stilárisan nem érheti kifogás írásait, kommentárjában eredeti meglátásai vannak, mégsem volt lehetősége olyan távlatú és igényű szövegkiadás elkészítésére, amely európai szinten ismertté tehetné volna a nevét. Munkájának eredménye két, csekély példányszámban kiadott, és csaknem elenyészett, egyetemi kurzust kísérő füzet, amelyhez azonban beszerezte Cratander legfrissebb szövegkiadását, a szövegváltozatok között aktívan szelektált, és egy helyen kéziratoss forrás bevonásával önálló szöveget hozott létre. Emiatt joggal nevezhetjük őt a második magyarországi filológusnak.

KISS, FARKAS GÁBOR

Joannes Baptista Novosoliensis, the second philologist in Hungary

This study presents the editorial work of a hitherto little known 16th century philologist from the Kingdom of Hungary, Joannes Baptista Novosoliensis of (Neuzohl) Banská Bystrica, Slovakia. After having earned the bachelor's degree in Cracow (1499) and further studies in Bologna (1523) under Giovan Battista Pio and Lazzaro Bonamico, he moved back to Cracow in 1527, where he published four editions for the sake of his students. Although there is sufficient information about all four, only two of them survive, an edition of Cicero's Pro Marco Marcello (1528), and the Ad Quintum fratrem 1, 1. He added marginal notes and a detailed commentary to his edition of the Ad Quintum fratrem 1, 1, which include references to textual criticism and to a now lost manuscript of Cicero's letter in the San Domenico convent of Bologna. An analysis of the variant readings in the edition has shown, that Novosoliensis was using Andreas Cratander's 1528 Basel edition of Cicero as a starting point in establishing the text.

Keywords: 16th Century; criticism; Hungarian philology; Fortunatus; Seneca Maior; Joannes Baptista Novosoliensis.

KASZA PÉTER

Lazius-kéziratok

*Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé**

Hogy Wolfgang Lazius¹ (1514–1565) monumentális történeti műve, a *Rerum Austriacarum Decades* miért nem talált kiadóra a maga korában, csak találgathatjuk. Bizonyosan közrejátszott ebben, hogy Lazius élete végéig dolgozott a művön, befejeznie azonban nem sikerült, így érthető, hogy életében ő maga nem rendezte sajtó alá. Halála után talán a befejezetlenség is a kiadás útjában állt, de az sem zárható ki, hogy az új uralkodó, II. Miksa nem rajongott olyan őszintén az öreg történetíróért, mint apja, így nem támogatta a kiadást.² A későbbiekben az Ausztria korai történetére vonatkozó részek már kevésbé tűnhettek vonzóknak a kutatók számára, de hogy még a mű, kortörténeti jellege miatt legnagyobb forrásértékű részlete, az V. decas sem talált kiadóra, abban bizonyosan nagy szerepe volt a szöveg meglehetősen kaotikus kézirati hagyományának. Az V. decas egyes könyvei ugyanis minimum két változatban maradtak ránk, de a legtöbb szövegről három változat is található, sőt, van olyan könyv, melynek négy különböző kézírata ismert.

Egy kiadást, és az annak alapjául szolgáló, a szerző szándékát a lehetőségekhez képest híven tükröző szövegváltozat megállapítását, ezért szükségképpen komoly filológiai előkészületeknek kellett megelőzniük.

A Lazius-kutatásnak amúgy sem központi eleme a *Decades* vizsgálata, így lényegében két kutatót említhetünk, akik érdemben foglalkoztak e jelentős, ám

* A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projektje támogatta.

¹ Lazius életéről a korábbi lexikoncikkek, illetve szórványos tanulmányok adatai alapján újabban jó összefoglalást ad Petra Svatek, felsorolva a humanista terjedelmes életművének legfontosabb darabjait is. Vö.: SVATEK, Petra, *Wolfgang Lazius, Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts = Wiener Geschichtsblätter*, 61(2006), 1–22.

² Tudjuk, hogy Lazius írt egy beszédet I. Ferdinánd király temetésére, ennek szövege is fennmaradt (vö.: ÖNB cod 7996 1r–14v). A vonatkozó kéziratot kötetben, közvetlenül a beszéd után található két, Laziusnak írott levél, mindkettő szerzője egy bizonyos Seldius. Az első levélben megígéri, hogy Lazius valamely kérését közvetíti Miksa császár felé, majd a második alapján úgy tűnik, ez a kérés engedély volt arra, hogy Lazius kinyomtathassa a Ferdinándról írt beszédet. Seldius azonban sajnálattal tudatja a történetíróval, hogy ez előtte is érthetetlen okból akadályokba ütközik. (Remitto tibi orationem funebrem abs te compositam, quam ego lubenter legi, est enim, quantum video, summa pietate ac diligentia composita, et plane digna, quae in manus hominum perveniat. Ita, ut eo magis mirar, quatenus causae esse possint, quod eiusdem editio prohibeatur. Vö.: ÖNB cod 7996 16v).

elhanyagolt történetírói alkotással. A magyar kutatók közül Waczulik Margit nevét kell kiemelnünk, aki már a múlt század harmincas éveiben felhívta a figyelmet Lazius művének forrásértékére. Waczulik vékony kis monográfiája, melyben csak pár oldal jutott Laziusnak, bármily úttörő is volt a magyar kutatásban, nem vethető össze az osztrák történész, Michael Mayr habilitációs dolgozatának könyvvé érlelt változatával, mely eddig egyedülként foglalkozott részletesen a *Decades* egészének szerkezetével. A két szerzőt azonban mégis összekapcsolja az a tény, hogy bár eltérő álláspontra jutottak, mindketten megpróbálták állást foglalni a *Decades* kézíratainak helyes sorrendjét illetően, így egy lehetséges stemmát felvázolva, megtették az első lépéseket egy majdani kritikai kiadás felé.³

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy saját kutatásaim alapján újrarendeljem Waczulik és Mayr álláspontját, és megfelelő tartalmi és filológiai érvek alapján megállapítsam az egyes kéziratok keletkezésének, ha időpontját nem is, de legalább a sorrendjét. Egy ilyen vizsgálat elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy eldönthessük, melyik rendelkezésünkre álló kéziratot kell a témája miatt magyar szempontból is kiemelkedő jelentőségű V. decas tervezett kritikai kiadásának alapszövegéül választanunk. A továbbiakban a három kézirat fizikai és tartalmi ismertetését követően előbb összegzem a kutatásban előttem járó két tudós véleményét és főbb érveiket, majd kifejtem saját, az V. decas III. (más olvasatokban I–III.) könyvének teljes körű kollacionálásán alapuló álláspontomat.

Az V. decas kézíratai

Az V. decasnak jelenleg három kézírata ismert, mindhárom Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) állományában található, a cod 7967, cod 7937 és cod 7688 jelzetek alatt. Az egyes változatoknak nincs szakmai körökben bevett, egyértelmű rövidítése vagy betűjele. Az olvasó dolgának megkönnyítése érdekében ezért magam a továbbiakban az alábbi jelölést alkalmazom: cod 7967-et W1-nek, cod 7937-et W2-nek, végül cod 7688-at W3-nak nevezem. A három kézirat közös vonása, hogy egyik sem autográf, valamennyi egy-egy másoló által készített korabeli másolat a szerző, Lazius kezétől származó javításokkal. A kéziratok minden bizonnyal már Lazius halála (1565) után nem sokkal az ÖNB elődjének számító Udvari Könyvtárba (*Hofbibliothek*) kerültek, ugyanis már szerepelnek Hugo Blotius 1576-ban keletkezett jegyzékében.⁴ Fizikai jellemzőik

³ Mayról tudható, hogy tervezte is az V. decas kiadását, de ez végül terv maradt. Vö.: MAYR, Michael, *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs, Ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts, Mit Nachträgen zur Biographie*, Innsbruck, Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, 1894, 42.

⁴ MENHARDT, Hermann, *Das älteste Handschriftenverzeichnis der Wiener Hofbibliothek von Hugo Blotius 1576*, Kritische Ausgabe der Handschrift Series nova 4451 vom Jahre 1597 mit vier Anhängen, Wien, 1957 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 76).

is több közös vonást mutatnak. Mindhárom kézirat íróanyaga papír, melyeket (W2 kivételével, melyet eleve összefűzött füzetekre írtak), utólag kötöttek egybe. A katalógus adatai szerint mai, fehér pergamenkötésüket a 18. század közepén, 1753-ban kapták. További közös elem, hogy mindhárom kézirat közel hasonló nagyságú levelekből áll. Ez W2 esetében 254 × 350 mm, W1-nél 220 × 315 mm, W3-nál pedig 220 × 307 mm méretű lapokat jelent, melyeknek – néhány kivételtől eltekintve – mindkét oldalára írtak.

A legegységesebb képet mind formai, mind tartalmi szempontból a W2 kézirat mutatja. Egyrészt ugyanis az összesen 107 számozott levélből álló teljes kötet egyetlen másoló munkája, másrészt ez az egyetlen kézirat a három közül, amelyik az V. decas szövegének egy variánsán kívül semmilyen más szöveget nem tartalmaz. A kézirat valószínűleg mindig is egybekötött füzetekből állt, melyet az is megerősít, hogy csak egyetlen régebbi jelzetszámot tartalmaz. Eszerint a Blotius-féle katalógus még N° 436 jelzet alatt tartotta nyilván ezt a szöveget. A kéziratban egyaránt találunk levél- és lapszámozást is, amelyek közül a lapszámozás az eredeti, ezt ugyanis ugyanolyan tintával írták, mint magát a szöveget. Ezt alapul véve a kézirat szövege az első levél rectóján indul (fol. 1r, lapszám: 1), és a 106. levél rectóján (fol. 106r, lapszám: 211) ér véget. 106v, illetve 107r–v egyaránt üres. Az utolsó lapszámot 106v-n találjuk, 212-t. Szintén üresen maradt a 30r–v (59–60. lap) is.

Nézzük most röviden a W2-ben található variáns tartalmát! A mű címe az első lap tetején található, és ebben az olvasatban a következőképp hangzik: *Rerum Pannonicarum, quas ab obitu Joannis weyvodae inclytus Romanorum, Hungariae, Bohemiaeque rex Ferdinandus in Hungariae regno praeclare gessit libri quattuor autore Wolfgango Lazio Viennensi medico eiusdem regis a consiliis et historiis*. Eszerint – és ennek a későbbiekben még lesz jelentősége – a szerző a János vajda, vagyis Szapolyai I. János király halálától (1540) kezdődő időszak magyar történelmét (*Rerum Pannonicarum*) kívánja tárgyalni és bemutatni négy könyvben. Az ígért négy könyvet azonban egy *Praefatio* előzi meg, melynek címe szintén beszédes: *Praefatio in eosdem libros, in qua capita annalium eorumque, quae a Casparo Ursino Velio sunt perscripta eiusdem quondam regis historiographo, breviter retexerunt*. Lazius tehát nem *in medias res* kezdi az események tárgyalást, de nem is illeszt például földrajzi bevezetőt a műve elé, ehelyett 33 lapon át (fol. 1r–17r) nagy ívű áttekintést ad Magyarország, helyesebben talán a Kárpát-medence történetéről a népvándorlás korától egészen Szapolyai János haláláig. Ennek kapcsán felhasználja elődje, a sziléziai humanista, Caspar Ursinus Velius hagyatékának bizonyos szövegeit.

Velius történeti műve – Laziuséhoz hasonlóan – kéziratban, sőt a szerző 1539-ben bekövetkezett váratlan halála miatt alapvetően befejezetlen maradt. A hagyatékot Lazius kezdte rendbe szedni, amit az is jelez, hogy Velius szövegének megmaradt kéziratái ma különböző Laziushoz köthető kötetekben lelhetők fel.⁵

⁵ Cod 8055 tartalmazza a Kollár-féle IV., VIII., IX. könyvet, cod 8657 a Kollár-féle I–III., V–VII. könyvet, cod 7688 fol. 352r–363v a Kollár-féle X. könyvet.

Kiadásra azonban a mű egészen 1762-ig nem került, amikor is Kollár Ádám Ferenc – akkori bécsi udvari könyvtáros – sajtó alá rendezte a megmaradt anyagot, és *De bello Pannonico* címmel kinyomtatta.⁶ Kollár tíz könyvre osztotta a szöveget, melyben Velius alapvetően a Szapolyai és Ferdinánd közt dúló polgárháború éveit örökítette meg. A szöveg azonban 1531-igyl félbeszakad, és további évekre vonatkozólag nem ismerünk kéziratot Velius-anyagot sem. Amikor tehát Lazius belefogott a maga folytatásába, nem vette fel közvetlenül a Velius által elejtett fonalat, hiszen részletesen tényleg csak János király halálától, vagyis 1540-től tárgyalta a magyarországi eseményeket.

A mű elejére illesztett *Praefatio* funkciója tehát egyfelől bizonyosan az, hogy áthidalja a két mű által lényegében nem érintett időszakot, az 1530-as évek eseményeit. Másfelől több is ennél. Hiszen Lazius nem elégszik meg azzal, hogy tömören, akár Velius hagyatékában talált és mára elveszett szövegdarabok beépítésével összefoglalja az 1531–1540 közti, közel egy évtized történetét. A bevezetés a hunoktól és avaroktól kezdve a magyar honfoglaláson át áttekintést ad az egész középkori magyar történelemről, habár az kétségtelen, hogy a *Praefatio* jelentős részét (fol. 7v–fol. 17r) már a Mátyás halála után időszak, vagyis az utolsó fél évszázad (1490–1540) eseménytörténetének bemutatása teszi ki. Eközben mindössze kétszer utal elődjére. Először Buda 1529-es, Velius által is megörökített török ostroma kapcsán jegyzi meg a margón, hogy a részletesebb tárgyalástól szándékosan tekint el, mivel azt Velius már megírta.⁷ Másodjára a bevezetés végén írja, hogy azért elégedett meg az 1540 előtti események pusztá összefoglalásával, mert arról tudós elődje, Velius már részletesen és hitelt érdemlően beszámolt.⁸ Mint már utaltam rá, ez mai tudásunk szerint csak részben igazolható, hiszen jelenleg nem ismerünk olyan, Velius-tól származó szöveget, mely 1531 utáni eseményekről szólna. Az viszont valóban nem zárható ki, hogy, még ha azok nem is maradtak ránk, Lazius ismert ilyen jellegű szövegeket, és ezért döntött úgy, hogy csak 1540-től tárgyalja ténylegesen és részletesen a magyarországi eseményeket.

Ezek képezik a tárgyát a címben ígért négy könyvnek, mégpedig az alábbi bontásban. Az I. könyv (fol. 17v–29v), ahogy címe is ígéri (*Rerum Pannonicarum liber primus de his rebus, quas Leonhartus Baro a Vels in expugnatione Vischegradii et occupatione Peschthii et Albae Regalis oppidorum anno gessit salutis MDXL autore Volfgango Lazio Viennensi medico, historiographo regio*), Leonard Fels 1540. évi hadjárataival foglalkozik. A végső stratégiai célt ugyan

⁶ *De Bello Pannonico Libri Decem Ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati... illustrati, studio et opera Adami Francisci KOLLARII, Typis Joannis Thomae Trattner, Vindobonae, 1762.* – 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából magyarul is olvasható: VELIUS, Caspar Ursinus, *Tíz könyv a magyar háborúról*, Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

⁷ *Quam historiam, quia Ursinus Velius, antecessor meus prolixè enarravit, consulto haec omitto.* Vö: ÖNB, cod 7937. fol. 13v.

⁸ *Quoniam reliqua, quae hic a nobis in compendium congesta sunt, fusius ad fidem rerum ab Ursino Velio, doctissimo viro et nostro in scribendi munere antecessore ad posteritatem transmissa sunt.* Vö: ÖNB, cod 7937. fol. 17r.

nem sikerült elérni, de Visegrád, Pest és Székesfehérvár elfoglalásával megteremtődött a lehetősége egy következő évi, kimondottan Buda ellen irányuló támadásnak, melyet Fels utóda, Wilhelm Freiherr zu Roggendorf vezetett. Az ő híres-hírhedt 1541. évi vállalkozása és annak tragikus kudarca adja a II. könyv anyagát (*Rerum Pannonicarum liber secundus de his rebus, quas Vilhelmus Baro a Rogendorf ad Budam gessit et de miserando nostrorum discessu. Authore Wolfgango Lazio Viennensi medico, regio historico*, fol. 31r–57r). Szintén Buda körüli eseményekkel foglalkozik a III. könyv is, melyben Lazius az előző évben török kézre került Buda visszavívására indított nagy birodalmi hadjárat történetét taglalja (*Rerum Pannonicarum liber tertius de his gestis rebus, quas Joachimus Marchio Brandenburgensis Elector ductu et nomine regis inclyti Ferdinandi aliorumque Germaniae principum in Hungaria anno gessit 1542. Authore Wolfgango Lazio Viennensi medico, regio historico*, fol. 57v–76r). Ezzel elértünk a IV. könyvhöz, mely alapján véve nemcsak abban különbözik a többi háromtól, hogy ennek középpontjában már nem csak Buda ostromaival összefüggésbe hozható események állnak, de abban is, hogy tárgya, ahogy erre a cím is utal (*Rerum Pannonicarum liber quartus de his gestis rebus, quae in regno Hungariae gesta sunt cum ab Ungnadio, tum a Velsio nomine et auspicio regis inclyti Ferdinandi ab anno Domini MDXLIII. usque ad annum MDXLVI. Autore Wolfgango Lazio Viennensi medico, regio historico*, fol. 76v–106r) már nem egy, hanem három év eseménytörténete. Lazius ebben a könyvben tárgyalja Hans Ungnad, majd a helyére ismét katonai főparancsnoknak kinevezett Leonard Fels 1543–1545. évi magyarországi hadműveleteit, a hangsúly azonban alapvetően az első két esztendőre esik. Az utolsó itt tárgyalt 1545. évre alig jut öt lapnál több (fol. 103r–106r, de 106r-n csak másfél sor áll), és a zárása alapján Lazius egyfajta átvezetésnek tekinti az 1546-tól kezdődő, de már nem magyarországi eseményeket, hanem a protestáns birodalmi rendek és fejedelmek ellen vívott schmalkaldeni háborút bemutató könyvek elé.⁹ A W2 kézirat tartalmát az alábbi táblázat foglalja össze:

<i>W2 kézirat (cod 7937)</i>	<i>Tartalom</i>
fol. 1r–17r	Történeti áttekintés 1540-ig (<i>Praefatio</i>)
fol. 17v–29v	Fels hadjárata (I. könyv)
fol. 31r–57r	Roggendorf hadjárata (II. könyv)
fol. 57v–76r	Brandenburgi Joachim hadjárata (III. könyv)
fol. 76v–106r	1543–1546. évek eseményei (IV. könyv)

⁹ *Iamque depulso Gallico bello, et qui a Turcarum instabat minis metu remoto, nova sensim in Germania succendi fax coeperat, autoribus, et qui frigidam reliquis suffuderant, Ioanne Friderico, Saxoniae duce electore et Philippo Hassiae Landgravio. Qui novarum rerum studiosi magnam in Germania et eam plane pestiferam adversus Caesares coniurationem excitaverant. [...] Quo de bello proximis nobis libris omnis nostra ad fidem rerum oratio constituetur. Vö. W2, fol. 105v–106r.*

A szöveg végén a másoló kezétől származó bejegyzést találunk: *Deo soli gloria 48*. Ez minden bizonnyal arra utal, hogy az imént bemutatott kézirati variáns 1548-ra készült el. Tartalma alapján ezt nincs is okunk megkérdőjelezni, hiszen minden ebben tárgyalt esemény 1546 előtti, viszont a szöveg végén a szerző utal egy olyan háborúra, mely 1546–1547 során, két évig dúlt a Német-római Birodalomban, és amiről Laziusnak 1548-ból visszatekintve már lehetett ismerete.

A fentiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a W2 kézirat kerek, egész, önmagában lezárt művet tartalmaz, és ennek a befejezettségnek a kézirat külső állapota sem mond ellent. Egy olyan műről van szó, mely 1548-ra ma ismert formájában biztosan elkészült, és amely egy, a magyar történelemben nem járatos olvasó számára nagyon hasznos ismereteket nyújtó, áttekinthető jellegű bevezetés után négy könyvben, részben kifejezetten évkönyvszerűen tárgyalta az 1540–1545 közötti évek kizárólag magyarországi eseményeit. Az időhatár mutatja, hogy kimondottan kortörténetről van szó, a cím és a tartalom pedig egymást erősítve bizonyítja, hogy a *Rerum Pannonicarum libri* elnevezés alatt egy magyar kortörténet született a bécsi Lazius tollán, hiszen a mű semmilyen formában nem tér ki Ferdinánd uralkodásának azon eseményeire, melyek az adott időszakban nem Magyarországon történtek. Nagyon világos ugyanakkor a mű tematikai súlypontja is. Lazius a négyből három könyvet Buda 1540–1542 közötti három ostromának szentel, vagyis annak az eseménysornak állít emléket, melynek révén a Közép-Európában jelentős hatalomnak számító Magyarország fővárosa, a kulturálisan is meghatározó Buda oszmán kézre került, majd, miután a visszafoglalására tett kísérlet sem járt sikerrel, oszmán kézen is maradt. Ettől a tematikától csak látszólag visz messzebbre a IV. könyv, minthogy lényegében azokat az utóvédharcokat mutatja be, melyeket Habsburg-hadvezérek a következő két év alatt Magyarországon folytattak, illetve azokat a lépéseket, melyek során az 1543. évi újabb szultáni hadjárat, majd a határ menti bégek akciói 1544-ben Pécs, Siklós, Székesfehérvár, Esztergom, Nógrád, Szeged bevételével kikerekítették a Buda körüli hódoltságí övezetet, biztosítva ezzel az oszmánok Buda feletti uralmát. 1543–45 tehát a Buda eleste utáni végjátéknak tekinthető, mely megszilárdítja az új helyzetet, és megalapozza a török tartós jelenlétét Bécstől 200 kilométer távolságra. Mindenképpen jogosnak tűnik, hogy Lazius 1545-tel zárja az eseményekről szóló beszámolót, hiszen a következő évben jelentősebb harcok már nem folytak az országban, az 1547-ben megkötött drinápolyi béke pedig rögzítette a kialakult *status quó*t, és a harcok nem is újultak ki Magyarországon 1550-ig. De erről 1548-ban még Lazius nem is tudhatott.

A befejezettségre utal az egységes íráskép is. Egyértelműnek tűnik, hogy a W2 esetben tisztázatról van szó. A szövegben eredetileg alig található javítások, a másoló kifejezetten gondos munkát végzett. A margókon ugyan megfigyelhetünk több kéztől származó és más-más tintával írt feljegyzéseket, de ezek alapvetően a szöveg tartalmára utalnak. Afféle széljegyzetnek tűnnek, melyek megkönnyítik az olvasó dolgát, hogy a fejezetekre nem osztott könyvekben megtaláljon egy-egy jelentősebb témát: ostromokat, biografikus részeket, városleírásokat, csatákat stb. Nem tudhatjuk, ezek mikor kerültek a kézirat szélére. Vannak

olyanok, melyeket a főszöveggel azonos tintával írtak, bár az eltérő betűméret miatt azt nehéz megállapítani, azonos kéztől származnak-e. Lehet, hogy a nyomdai előkészítést jelzik, mert a korabeli nyomtatványokban nem szokatlan, hogy margón levő megjegyzések utalnak a főszöveg tematikai egységeire. Más margináliák fekete tintával íródtak, bizonyosan más kézírással. Ezek esetében inkább az gyanítható, hogy a kézirat egy későbbi használója jelölte, emelte ki így a fontosabb részeket.

Végül meg kell említeni, mert a további argumentáció szempontjából is kiemelt jelentőségük lesz, a főszöveghez illesztett utólagos javításokat. Ezek részben a sorok közé vagy a margóra írt kiegészítések, a főszövegben áthúzott szavak, végződések, tagmondatok fölé vagy mellé írt javítások, sokszor nyelvtani, stilisztikai vagy kifejezetten tartalmi jellegűek. Ez utóbbiak mind egy kéztől, véleményem szerint Laziusétól származnak, de különböző árnyalatú tintával íródtak. Ez pedig arra utal, hogy Lazius 1548-ra elkészített és lényegében végleges formában lemásoltatott egy *Magyar történetet*, mely azonban nem jelent meg, és a következő évek alatt saját maga tovább javígtatta, csiszolta a szöveget, ennek pedig egy későbbi változatban következményei lettek. De mielőtt erre rátérnénk, vegyük előbb szemügyre a másik két kéziratot.

A W2-höz sok szempontból hasonló szerkezetű a W1 kézirat is, ugyanakkor a különbségek is számottevőek. A kódex valójában 242 levélből áll, de mivel az ívek összekötése után készült levélszámozás hibás,¹⁰ az utolsó lap 225r-n ér véget. Ez a kötet is kizárólag Lazius-szövegeket tartalmaz, de többet, mint az előző verzió, és a W2-vel összevetve a számos beragasztott cetli, marginália, javítás miatt a kötet általában véve meglehetősen rendezetlen benyomást kelt. Bár csak Lazius-szövegek vannak benne, tematikailag sokszínűbb, mint a W2. A kötet fol. 1r–70r egy chorográphiai résszel indít: Erdély és Magyarország földrajzi leírását tartalmazza. Címe szerint *Wolfgangi Lazii Viennensis Pannonii Commentariorum Rerum Austriacarum liber primus, qui reliquorum et sequentium Isagogen ac Transsylvaniae descriptionem comprehendit*. Blotius katalógusa szerint ez a kézirat eredetileg a N° 414-es jelzetet viselte. N° 417-es jelzet alatt katalogizáltak egykor egy másik kéziratot, melyet utóbb a W1-hez fűztek hozzá. Jelenleg ez a fol. 156r–225r-n található, és a kötet elején olvasható Erdély-leírásnak más kézírással, elenyésző számú javítással leírt tisztázata. Sajnos nem teljes. Erre utal a lapokon található eredeti lapszámozás is, mely a *Svevorum regnum, quod et Vaninarum a Vanino Svevorum rege appellatur* incipittel kezdődő szöveget a 21. lapon hozta, vagyis az eredeti változat első 10 levele ma már hiányzik. Csonka a vége is. A szöveg az eredeti lapszámozás szerint a 159. lapon (fol. 225r) „*Latinis inscriptus litteris, erantque qui talia...*” szavakkal mondat közepén szakad meg. Ez lényegében azt jelenti, hogy az utólag a W1-hez kötött szöveg az első 70 levélen olvasható Erdély-leírás fol. 5r–51v-n levő szövegének egy másolata, vagyis cap. II-vel kezdődik, és a cap. VII. közepén szakad félbe, így nem tartal-

¹⁰ A 17., 24., 25., 26., 29., 50., 52., 54., 58., 152. számú levél kétszer, a 35. és 68. levél háromszor, a 20. pedig négyszer szerepel, vagyis összesen 17 plusz levél adandó a 225-höz.

mazza az I. és VIII–XIII. caputókat. A szöveg tágan értelmezett Erdély-leírás, mert Lazius Erdély címszó alatt lényegében az egész Kárpát-medence vagy még inkább a Habsburgok uralta területek földrajzával foglalkozik, illetve mindazokkal a népekkel, melyek véleménye szerint Erdélyből kivándorolva terjedtek el szerte Európában. Nagyon fontos részletről van szó, hiszen címe szerint is *Isagogénak* vagyis bevezetésnek készült, mégpedig a humanista szerzők esetében szinte kötelező érvényű földrajzi bevezetésnek. Pontos funkciójára később még visszatérünk. De előbb lássuk a kézirat többi elemét.

Ha az Erdély-leírás második változatától visszafelé lapozunk, a fol. 152r–155v találunk egy szöveget *Gesta aestate anni 1556 in Hungaria autore Wolfgango Lazio* címmel. Ez annak a munkának egy verziója, melyet Lazius Tiroli Ferdinánd 1556-os magyarországi hadjáratának szentelt és amely *Rei contra Turcas gestae anno M. D. LVI. brevis descriptio cum adiecta chorographia* címmel 1557-ben jelent meg Baselben, majd számos utánnomást ért meg.¹¹ Ez a szövegváltozat azonban csonka. Az elég közkeletű Schardius-kiadás szövegét alapul véve, annak utolsó 13 sora hiányzik belőle a szöveget záró Claudianus-versrészlettel együtt. Biztos, hogy a hiány nem koncepcionális, csupán másolási hiba. Bár helyesebb, ha inkább papírhiányról beszélünk. A szöveg ugyanis az utolsó, még olvasható mondatoknál már befordul a jobb oldali margóra, mintha a másolóknak nem lett volna több üres lap a keze ügyében, és remélte volna, hogy az utolsó sorokat sikerül a margóra beszorítania. Nos, nem sikerült, a szöveg a *Non paucos denique, qui in reditu...* szavakkal félbeszakad. Ez egyben azt is igazolja, hogy ezt a változatot eredetileg lapokra írták, melyeket utólag kötöttek abba a kódexbe, ahol most található. Külön katalógusszáma nincs, vagyis korábban nem kezelték külön. A kézírás egyetlen más, a kötetben levő szövegével sem egyezik.

Végül eljutottunk a kolligátum tárgyunk szempontjából legfontosabb részéhez, a fol. 72r–151r leveleken olvasható szöveghez. Itt ugyanis a W2 kapcsán részletesen ismertetett szöveg egy verzióját találjuk közel ugyanolyan tagolásban. 72r-n olvashatjuk a címet, mely így szól: *Rerum Pannonicarum, quas ab obitu Joannis weivodae inclitus Romanorum, Hungariae, Bohemiaeque rex Ferdinandus in Hungariae regno praeclare gessit libri quattuor autore Wolfgango Lazio Viennensi medico eiusdem regis a consiliis et historiis*. Vagyis szó szerint megegyezik W2 címével. Ez a verzió is négy könyvből áll, azzal a különbséggel, hogy külön *praefatio* itt nincs, helyette a fol. 72r–93v-n levő első könyv Fels hadjárata mellett magában foglalja a külön nem jelölt *praefatio* szövegét is. Ettől eltekintve a többi könyv tagolása azonos: Roggendorf hadjárata 1541-ből (fol. 94r–112v), Joachim von Brandenburg hadjárata 1542-ből (fol. 113r–127v), majd

¹¹ Vö.: SCHARDIUS, Simon, *Historicum opus*. Vol. 2. Basiliae, 1574, 1810–1816; BONGARS, Jacques *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici, Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus reuocati, quidam nunc primum ed. etc.* Cura Jac. Bongarsii, Francofurti, Apud heredes Andreae Wecheli, 1600, 438–443; REUSNER, Nicolaus, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus gestarum*, Francofurti, 1603, 119–127; ill. SCHWANDTNER, Johann Georg, *Scriptores rerum Hungaricarum II.*, Vindobonae, 1768, 290–299.

az 1543–46 közti évek eseményei (fol. 128r–151r) zárják a művet. Igaz, ebben a verzióban a címek nem utalnak az adott könyv tematikájára. A könyvek elején csak annyi áll: *Rerum Pannonicarum incipit liber secundus/tertius/quartus autore Wolfgango Lazio regis inclyti Ferdinandi a consiliis et historiis*. A jelenleg fol. 72r–151r közti szöveget eredetileg saját, 1–80-ig futó lapszámozással látták el, és már Blotius is egységnek kezelte, így a N° 413-as jelzettel látta el. Ez a teljes *Rerum Pannonicarum*-rész egy másoló munkája, mind a kézírást, mind a tinta színét tekintve, de ez a kéz nem azonos a W2 másolójával. Első pillantásra, bár a W1-es kolligátum összességében rendezetlenebb, mint a W2, mivel a *Rerum Pannonicarum* W1-ben olvasható verziója sokkal kevesebb javítást, margináliát tartalmaz, mint W2, az előbbi tűnik a tisztázott verziónak. Később még erre a kérdésre is visszatérünk. Ami javítást itt találunk, az ugyanattól a kéztől származik, akitől W2 szövegközi bejegyzései is valók, vagyis minden bizonnyal Laziustól. A W1 kézirat tartalmát az alábbi táblázat foglalja össze:

<i>W1 kézirat (cod 7967)</i>	<i>Tartalom</i>
fol. 1r–70r	Erdély-leírás
fol. 72r–84v, 84v–93v	Történeti áttekintés 1540-ig; Fels hadjárata (I. könyv)
fol. 94r–112v	Roggendorf hadjárata (II. könyv)
fol. 113r–127v	Brandenburgi Joachim hadjárata (III. könyv)
fol. 128r–151r	1543–1546. évek eseményei (IV. könyv)
fol. 152r–155v	<i>Gesta aestate anni 1556</i>
fol. 156r–225r	Erdély-leírás

Nézzük végül a harmadik verziót, a W3-as kéziratot. Ez 285 levélből áll, kizárólag levélszámozást tartalmaz. A számolás 79r-val kezdődik. Blotius-féle katalógusszáma nincs. Alapvetően szintén Laziusszövegeket tartalmaz, de az utolsó oldalakon (fol. 352r–364v) töredékek találhatók Laziusszövegeinek, Caspar Ursinus Veliusnak *De bello Pannonico* című művéből. A *Decades* szempontjából ez a kézirat tartalmazza a legtöbb szöveget. Fol. 79r–91v a másik két kéziratban IV. könyvként szereplő, 1543–46 közti események egy változata olvasható. Csonka szöveg, a könyv eleje *Dum haec in Bohemia geruntur*tól a *nova oblata hostes extemplo ducumig* bezárólag hiányzik. Fol. 92 hiányzik, fol. 93. üres. A mű valójában fol. 94r-en kezdődik, mégpedig a következő címmel: *Decadis quintae rerum Austriacarum liber primus, qui Ferdinandi caesaris res gestas pro regno Hungariae, cuius hereditatem adierat, complectitur ab obsidione Pannoniae Viennensi, qua a Solymano anno XXIX pressa fuerat, autore Wolfgango Lazio historico*. Innen fol. 117r-ig Laziusszövegek foglalja össze a magyar történelmet a kezdetektől 1540-ig. Vagyis ez a változat már jelentősen kibővíti az eredetileg külön kezelt, de lényegében egy könyv méretű *praefatiót*. A III. könyv (fol. 117v–151r) összevonva tárgyalja a Buda körüli harcokat (1540–1542), majd következik az IV–VI. könyv (fol. 151v–169r), mely az 1543–1546 közti évek krónikája.

Vagyis Lazius ez esetben az eredetileg egy könyvben tárgyalt eseményeket három könyvre bontotta szét. A némileg eltérő tagolást és a főcímet leszámítva a törzsszöveg eddig egybeesett a másik két kötetben megőrzött verziók szövegével. A továbbiakban azonban kitágul az időhatár: a VII. könyv (fol. 171r–182r) Niklas Graf zu Salm 1549. évi magyarországi harcait beszéli el, a VIII. (fol. 182v–190r) Giovanni Baptista Castaldo erdélyi hadjáratát (1550–1551), a IX. (fol. 191r–202v) az 1552–1556 közti évek magyar eseményeit tárgyalja,¹² végül a rövid X. könyv (fol. 203r–205v) Szigetvár 1556-os ostromát.¹³ Fol. 206 üres, fol. 207 hiányzik. Fol. 208r–258v között ugyanazzal a kézírással, mint eddig, nem magyar tárgyú események következnek. Ezekben a lapokon Lazius a schmalkaldeni háború történetét írta meg két könyvben. Fol. 259r–291v között egy cím nélküli szöveget találunk, melynek kézírása eltér a kötet eddigi másolójának kezétől. Az elé beragasztott cetlin az áll: *Ista pertinent ad octavum librum de triplici coronatione Maximiliani caesaris*. Ez alapján a szöveg a csak részben elkészült VI. decas VIII. könyve vagy annak egy részlete lenne, akárcsak a fol. 326r-től 351v-ig terjedő rész, mely teljes egészében II. Miksa 1563. évi koronázásainak, több kéztől származó leírása. A két VI. decashoz tartozó rész között (fol. 292r–323r) azonban még egyszer felbukkannak a kötet szövegeinek többségét jegyző kéz írásával az V. decas VII–X. könyvének szövegei. A W3 kézirat tartalmát az alábbi táblázat foglalja össze:

<i>W3 kézirat (cod. 7688)</i>	<i>Tartalom</i>
fol. 79r–91v	1543–1546. évi események (csonka)
fol. 94r–117r	Történeti áttekintés 1540-ig (I–II. könyv)
fol. 117v–151r	Buda körüli harcok 1540–1542 (III. könyv)
fol. 151v–169r	1543–1546. évi események (IV–VI. könyv)
fol. 171r–182r	Niklas Graf zu Salm hadjárata 1549 (VII. könyv)
fol. 182v–190r	Castaldo erdélyi hadjárata, 1550–1551 (VIII. könyv)
fol. 191r–202v	1552–1556. évek harcai (IX. könyv)
fol. 203r–205v	Szigetvár ostroma 1556 (X. könyv)
fol. 208r–258v	Schmalkaldeni háború (VI. decas, I–II. könyv)
fol. 259r–291v	Töredék Miksa koronázásáról (VI. decas, VIII. könyv)
fol. 292r–302v	Niklas Graf zu Salm hadjárata 1549 (VII. könyv)
fol. 302v–309/1r	Castaldo erdélyi hadjárata, 1550–1551 (VIII. könyv)

¹² Vö.: KASZA Péter, *Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről* = *Lymbus*, 2017, 89–117.

¹³ Ennek latin és magyar nyelvű kiadását, bevezető tanulmányokkal együtt lásd: *Egy elfeledett ostrom emlékezete, Szigetvár 1556*, a szövegeket válogatta, jegyzeteket készítette Kasza Péter, bevezető tanulmányok Kasza Péter és B. Szabó János, szerk., Fodor Pál, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016.

<i>W3 kézirat (cod. 7688)</i>	<i>Tartalom</i>
fol. 309/1r–320r	1552–1556. évek harcai (IX. könyv)
fol. 320v–323r	Szigetvár ostroma 1556 (X. könyv)
fol. 326r–351v	II. Miksa koronázása 1563
fol. 352r–364v	Caspar Ursinus Velius töredékek

Az egész kéziratot kötetre, de az V. decashoz tartozó szövegekre kiváltképp igaz, hogy a másolat nagyon tiszta, rendezett munka. Bármilyen javítás, marginália csak elvétve található a lapokon, így teljesen egyértelműen egy tisztázott, véglegesített változatról van szó. A kérdés most már az, milyen viszonyban vannak egymással ezek a szövegvariánsok, és egy kritikai kiadás elkészítéséhez melyiket kell alapszövegnek választanunk. De nem kevésbé fontos annak megállapítása sem, mit szánt ténylegesen Lazius a soha meg nem jelent V. decas szövegébe, vagyis mi lesz majdani kiadásunk főszövege.

Kutatástörténeti visszatekintés

Bár Lazius elismert alakja volt a bécsi humanizmusnak, és sokszínű életműve is több tudományág kutatóit vonzotta, történetírói működése, főként pedig az egyértelműen *opus magnum*nak írt *Rerum Austriacarum Decades* igen kevés figyelmet kapott a korábbi szakirodalomban. Ahogy a bevezetőben is említettem, ez legalább részben minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy a monumentális mű teljes egészében kéziratban maradt, így feldolgozása cseppet sem volt könnyű feladat. Hogy a *Decades* mennyire távol került a kutatók érdeklődésének fókuszától és hogy ennek következtében mennyire elfeledkeztek róla, azt két aránylag friss nemzetközi példával szeretném illusztrálni. 2014 októberében rendeztek Bécsben egy kétnapos konferenciát Lazius születésének 500. évfordulójára. Bár a gazdag és tartalmas program tizenöt előadást ígért, melyek Lazius érdeklődési körének számos aspektusát felölelték a várostörténettől a kartográfián át, a régészetig vagy a történetírásig, illetve szóltak előadások Lazius recepciójáról is, a *Rerum Austriacarum Decadest* egyetlen előadás sem választotta tárgyául. A másik példa kifejezetten az udvari történetírás felől igazolja a hiányt. 2009-ben Berlinben jelent meg egy kiváló tanulmánykötet, kifejezetten a 16–18. századi udvari történetírás tárgykörében. Ebben egy német kutató, Norbert Kersken írt egy remek összefoglalást a magyarországi történetírásról, és ebben szólt a bécsi udvarhoz kötődő történetírókról, így Lazius elődjéről, Caspar Ursinus Veliusról, illetve utódjáról, Johannes Sambucusról (Zsámboky) is. Laziusnak azonban, aki az összekötő láncszem kettejük között, ráadásul nemcsak mennyiségileg, de minőségileg is a legjobb történetíró hármójuk közül, a neve sem bukkan fel a cikkben.¹⁴

¹⁴ Vö.: KERSKEN, Norbert, *Hofhistoriographen im frühneuzeitlichen Ungarn, Höfe – Historiker – Texte = Historiographie an europäischen Höfen (16.–18. Jahrhundert)*, *Studien zum Hof als*

Ahogy fentebb már említettem, a *Rerum Austriacarum Decades* jelentőségére lényegében két kutató hívta fel korábban a figyelmet, az osztrák Michael Mayr, aki kisebb monográfiát szentelt Lazius történetírói működésének a *Rerum Austriacarum Decadesszel* a középpontban, a magyarok közül pedig Waczulik Margit. Kettejük további közös vonása, hogy a kéziratok helyszíni tanulmányozása után véleményt formáltak a szövegek keletkezési sorrendjéről, vagyis egy lehetséges stemmára tettek javaslatot.

Waczulik Margit, ahogyan ezt a kéziratos kötetekben található kis füzetek bejegyzései mutatják, 1934 és 1937 között több hónapot töltött Bécsben a három kézirat tanulmányozásával. Eredményeit *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században* címmel megjelent könyvében tette közzé.¹⁵ A rövid kis munkában sok hely nem jutott Laziusnak, mégis Waczulik Margité az érdem, hogy az újabb kori magyar történészek közül elsőként hívta fel a figyelmet a kéziratos munka magyar történeti részeinek unikális forrásértékére. A Laziusnak jutó négy-öt oldalon részletesebb argumentációra nem volt lehetőség, de Waczulik úgy gondolta, a három kézirat közül az általam W2-nek nevezett cod 7937 a legkorábbi, amely 1548-ra elkészül, ezt követi az ötvenes években szerkesztett változat a W3 (cod 7688), végül az utolsó verzió a század hatvanas éveiben, Lazius halála előtt nem sokkal elkészített W1 (cod 7967). Az nyilvánvaló, hogy W2 esetében a kötet végén található, 1548-ra utaló bejegyzés miatt jutott arra, az alapvetően helyes következtetésre, hogy ez a változat a negyvenes évek végére elkészült. Arra nem utal semmi, mi alapján gondolta úgy, hogy W3 az ötvenes évek alkotása. Ez annál is furcsább, hiszen ez az egyetlen kötet, melyben Miksa 1563. évi koronázását is megörökítő részek szerepelnek. W1 esetében viszont bizonytalanság az abban található, 1556-s hadjáratról szóló rész téveszthette meg. Emiatt gondolhatta úgy, hogy a W1 Lazius utolsó szerkesztése, de mindenképp későbbi, mint a W2 szövegei. Holott, ahogy fentebb utaltam rá, a W1 kódexet utólag fűzték egybe szálás, kéziratos lapokból, így az, hogy ebbe bekerült egy 1556-ról szóló szöveg is, legfeljebb annyit bizonyít, hogy a lapokat 1556 után kötötték egybe, de semmit nem mond a benne található többi szöveg keletkezési vagy lejegyzési, másolási idejéről. Pusztán egy 1556-ról szóló szöveg ittléte miatt semmiképpen sem tekinthetjük a W1-et 1556 utáni, legkésőbbi szerkesztésnek, ahogy Waczulik Margit gondolta. Mindesetre szögezzük le, hogy Waczulik a W2, W3, W1 (cod 7937, 7688, 7967) sorrendet tartotta valószínűnek.

Más, és nézetem szerint helytállóbb következtetésre jutott Michael Mayr 1894-ben megjelent művében. Mayr hangsúlyozta, hogy a *Decades* legértékesebb, a történeti forrásként leghasználhatóbb része a kortörténeti jellegű V. decas. Ennek kiadását tervezte is, de a terv nem valósult meg.¹⁶ Evidenciaként kezelte,

Produktionsort von Geschichtsschreibung und historischer Repräsentation, hrsg. Markus Völkel und Arno Strohmeier, Berlin 2009 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft, 43), 155–176.

¹⁵ WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*, Bp., Rábaközi Lapkiadó Vállalat, 1937, 56–60.

¹⁶ MAYR 1894, i. m. 42.

hogy a legutolsó verziót a W3 tartalmazza, minthogy kétséget kizáróan ez hozza legtöbb magyar vonatkozású szöveget. Nemcsak a bevezetés két könyve bővebb, mint a másik két változat *Praefatiója*, de, ahogy láttuk, csak ebben a kéziratban találunk 1546 utáni időszakról szóló szövegeket. Ami a másik két kéziratot illeti, Mayr is megállapította, hogy mindkettő közel azonos szövegváltozatot tartalmaz, de csak 1540–1546-os időhatárral közlő szövegeket négy könyves bontásban. Világos volt számára, hogy W2 és W1 a két korábbi változat. Ami a két kézirat egymáshoz való viszonyát illeti, arra jutott, hogy a számos javítást, margináliát tartalmazó W2 a korábbi változat, mely 1748-ra készen áll, W1-et pedig, mely valóban jóval kevesebb szövegközi javítást mutat, mint W2, ez utóbbi javított, átdogozott verziójának tartotta.¹⁷ Mayr szerint tehát a kéziratok keletkezési sorrendje W2, W1, W3 (cod 7937, 7967, 7688) volt.

A végkövetkeztetést, miszerint W3 a legutolsó verzió, bátran helyesnek fogadhatjuk el. Más a helyzet azonban a két másik kézirat sorrendjével. Érvelés alapján úgy tűnik, Mayr – bár jól ismerte az egyes kéziratokat – nem végzett részletes filológiai vizsgálatokat, nem vetette össze egymással a változatok szövegeit. Így véleményét végső soron külső jegyekre, tulajdonképpen a látszatra alapozta. A látszat pedig valóban az, hogy ha megnézzük a W1-ben, illetve a W2-ben található szöveget, akkor az utóbbi sokkal, de sokkal több javítást tartalmaz. A kérdés azonban úgy kell feltennünk, bizonyosan az-e a későbbi és a jobb, értsd filológiailag megbízhatóbb változat, amelyik kevesebb javítást tartalmaz? A válasz pedig egyértelműen nem. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk, egyedül a szövegek összevetése, kollacionálása segíthet hozzá.

Az V. decas szövege

Mielőtt azonban részletesebb elemzés alapján felállítanánk a kéziratok stemmáját, érdemes azt tisztázni, mely szövegek tartoznak egyáltalán az V. decashoz, melyek azok tehát, amelyekre a kiadást megelőző vizsgálatnak ki kell terjednie.

Az vitán felül áll, hogy azok a részek, melyek kisebb-nagyobb változtatásokkal ugyan, de mindhárom kézirati változatban megtalálhatók, vagyis az 1540–1546 közötti évek történetét leíró könyvek, egyértelműen ide tartoznak. Bizonyosan ide értendők a W3-ban található VII–X. könyvek szövegei is, melyek szintén magyar eseményekkel foglalkoznak. Kérdés ugyanakkor, mi a helyzet a *praefatió*kkal, illetve a W3-ban ezt helyettesítő I–II. könyvvel, nemkülönben a jelentős részben Erdély, illetve Magyarország leírásának szentelt, a W1 elején található szöveggel, illetve a 1546–1549 közötti hézagot kitöltő, a schmalkaldeni háborút bemutató résszel. A bizonytalanságok mögött maga Lazius áll, aki menet közben többször is módosította terveit, de a kéziratok alapján a koncepcióváltások elég jól nyomon követhetők és a végső cél is megnyugtatóan tisztázható.

¹⁷ MAYR 1894, i. m. 53–54.

Ahogy a kéziratok bemutatásánál már utaltam rá, valószínűsíthető, hogy Lazius a magyar történelmet illetően eredetileg egy Veliust alapvetően folytató, bevezetéssel ellátott kortörténet megírásában gondolkodott. A W1 és a W2 lapjain megőrzött, mindkét esetben *Rerum Pannonicarum libri* címet viselő szöveg is erre utal. Egy ilyen szöveg 1548-ra biztosan elkészült, bevezetővel, tisztázott átiratban, bár nem jelent meg. Azt is tudjuk, hogy Lazius az 1545. év eseményei leírása végén utalt rá, hogy németországi ügyekkel folytatni kívánja a művet, bár ennek sem W1-ben, sem W2-ben nincs nyoma.

Az is adathozható ugyanakkor, hogy már az 1540-es évek közepétől foglalkoztatta egy átfogó Ausztria-történet megírásának a terve. A Bécs város történetét feldolgozó, 1546-ban megjelent könyve előszavában már említi, hogy tervezi egy, akkor még *Commentarii rerum Austriacarum*ként emlegetett mű megírását. Erre 1545-ig bezárólag több utalást is tesz. A terv talán nem lehetett független attól, hogy 1543-ban épp Bécsben jelent meg Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*ének első három decasa, mely koncepciójában (földrajzi bevezetővel ellátott magyar történet az ősidőktől Bonfini, illetve megbízója, Mátyás saját koráig) jól lefedi azt a tervet, amit Lazius majd a maga *Decades*ében meg kívánt valósítani. Ennek a monumentális vállalkozásnak lett volna a bevezetője az az Erdély-leírás, mely a W1 első hetven levelét tölti meg. Ennek már a címe (*Commentariorum Rerum Austriacarum liber primus, qui reliquorum et sequentium Isagogen ac Transsylvaniae descriptionem comprehendit*) is beszédes. Az alakuló koncepció viszonylag korai fázisában készülhetett, hiszen Lazius később soha nem használta a *Commentarii* megjelölést, az 1550-es évektől konzekvensen *Decades*nek nevezte a nagy művet. De a földrajzi bevezető belső adatai is azt mutatják, hogy az 1540-es évek közepén, nagy valószínűséggel legalábbis részben, 1544-ben írt szövegről van szó. Esztergom leírása kapcsán ugyanis utal rá, hogy a várat az előző évben foglalták el a törökök (*anno tamen superiori a Turcarum tyranno [...] ad deditionem subactum est*),¹⁸ márpedig erre 1543-ban került sor. Szintén a negyvenes évek közepének viszonyait tükrözi az is, hogy Lazius részint a Vág folyót, részint a Tiszát tartja a török hódoltság határának,¹⁹ illetve 1543 utáni hadi eseményt ebben a szövegben nem említi.

Mindebből az következik, hogy Lazius az 1540-es évek közepén már tervezte egy nagyobb Ausztria-történet megírását, és 1544–45-re el is készítette ennek földrajzi bevezetőjét, mely messze több, mint egy Erdély-leírás, hiszen Lazius ebben lényegében az osztrák Habsburgok kezén levő területekről ad áttekintést. Ennek megfelelően ugyanakkor, bár a címben szereplő Erdély miatt csábító lenne arra gondolnunk, hogy ez a szöveg a sajátosan magyar tematikájú V. decas elé szánt bevezető, ez nincs így. Lazius bizonyosan az egész mű legelső könyvének, *Isagogéjának* szánta, és bár számos érdekes és értékes magyar vonatkozása van,²⁰ nem része az V. decas szövegananyagának.

¹⁸ Vö.: ÖNB, cod 7967, fol. 19r.

¹⁹ Vö.: ÖNB, cod 7967, fol. 30r–32r.

²⁰ Jelenleg doktorandusz hallgatóm, Csapó Fanni készíti elő ezt a szöveget kommentált kiadásra.

Lazius biztosan ennek megírását követően fogott bele a *Rerum Pannonicarum* címen ismert szövegek lejegyzésébe, hiszen azok 1546 után, minden jel szerint 1548-cal bezárólag keletkeztek. Talán már ekkor foglalkoztatta a gondolat, hogy ezt a nagy anyagot bedolgozza az Ausztria-történetbe, de a címadás és a lezártág miatt ebben nem lehetünk biztosak.

Az ugyanakkor megint jól adatalható, hogy a koncepció az 1550-es évek közepére megváltozott. Mivel a W3 magyar vonatkozású részei – Miksa 1563. évi koronázásának leírását is beleértve – egységes kézírással készültek, ez a másolat valamikor a szerző 1565-ben bekövetkezett halála előtt nem sokkal keletkezhetett. Lazius ekkorra már decasokban gondolkodott, vagyis olyan művet akart írni, melynek minden egysége 10-10 könyvből áll. Ennek kapcsán merülhetett fel az gondolat, hogy a korábbi pannon történet könyveit felhasználja egy decas kitöltéséhez. Eredetileg ehhez négy könyv már megvolt egy egy könyv méretű előszóval, bevezetéssel kiegészítve. A W3 változata alapján jól látható az új koncepció alakulása. Az első könyv fölé írt cím itt: *Decadis quintae rerum Austriacarum liber primus, qui Ferdinandi caesaris res gestas pro regno Hungariae, cuius hereditatem adierat, complectitur ab obsidione Pannoniae Viennensi, qua a Solymanno anno XXIX pressa fuerat, autore Wolfgango Lazio historico*. Mivel Ferdinándot már császárnak titulálja, a cím bizonyonnyal 1556 utáni állapotot tükröz, másrészt itt már a decades megnevezés szerepel. Hogy a tíz könyves terjedelmet elérje, Lazius fogta az eredeti, W1-ben és W2-ben olvasható előszót, és jelentős mértékben kibővítve két könyv terjedelműre növelte. Így a korábban megírt négyvel meglelt volna hat könyve, csakhogy valamilyen okból, talán a tematikai együvé tartozás miatt, az egykori I–III. könyveket, mint láttuk, összevonta és így kapott egy Buda-tematikájú III. könyvet. Az eredeti tagolás azonban erősen átüt a szövegen, olyannyira, hogy bár az egykor Fels hadjáratának szentelt Liber I. új címe egyszerűen *Historiae Hungaricae decadis V. liber tertius*, de a Roggendorf-féle 1541. és a Brandenburgi Joachim vezette 1542. évi hadjárat is megőrizte ebben a másolatban is eredeti címét,²¹ olyannyira, hogy a *Rerum Pannonicarum* kifejezés is bennük maradt! Ide szépen illeszkedett az eredetileg is IV-nek számozott könyv, mely az 1543–1546 közötti, 1545-tel záruló évek krónikáját hozta. A kézirat további magyar tárgyú szövegei közül az első, ahogy láttuk, Niklas Graf zu Salm 1549. évi magyarországi harcairól számol be, és a sorban ez a VII. Innentől a Sziget 1556. évi ostromát tárgyaló X-ig a sor hiánytalan. Vagyis megvan a tíz könyv, csak V–VI. nincs. Vagyis eredetileg volt, ez szólt volna a schmalkaldeni háborúról.

A koncepcióban van logika. Lazius már 1548-ban is azt ígérte, hogy a IV. könyv utáni folytatást ezen harcoknak szenteli. A W3-ban ennek megfelelően, az ed-

²¹ *Rerum Pannonicarum liber tertius de his rebus, quas Vilhelmus Baro a Rogendorf ad Budam gessit et de miserando nostrorum discessu, Authore Wolfgango Lazio Viennensi medico, regio historico*; ill. *Rerum Pannonicarum liber tertius de his gestis rebus, quas Joachimus Marchio Brandenburgensis Elector ductu et nomine regis incltyti Ferdinandi aliorumque Germaniae principum in Hungaria anno gessit 1542, Authore Wolfgango Lazio Viennensi medico, regio historico*.

digi részekkel teljesen egyező kézírással meg is találjuk a 208r–258v lapokon az idevágó szöveget. Ennek eredeti címe úgy hangzott: *Incipit Liber V. de bello Schmalcaldico, quod ad Ingolstadium ac loca vicina gestum fuit in autumnno anni 1546*. Mivel Lazius két könyvet szentelt a németországi eseményeknek, meg is lett volna a hiányzó V–VI. könyv, ráadásul megmaradt volna az évkönyvszerű jelleg is, mert az V. decas folyamatában tárgyalta volna a Ferdinánd király uralma idején, 1540–1556 közötti fontosabb eseményeket, bárhol történtek is azok. Lazius azonban utóbb meggondolta magát. Hogy miért, arra nincs adat. Annyi bizonyos, hogy a schmalkaldeni háborúról szóló szöveg címe fölé utólag, meglehetősen bizonytalan kézírással odaírták: *Decadis VI. De bello Germanico, Bohemico, conventibusque caesarum Ferdinandi patris ac Maximiliani filii coronationibus et sollemnibus quibusdam, autore Wolfgango Lazio Viennensi*. Az eredetileg olvasható címben pedig ugyanaz a reszketeg kéz, ugyanazzal a tintával az V. könyvre utaló római számot átjavította I-re. Ezzel a schmalkaldeni háború tárgyalása a VI. decas első két könyvévé vált. Szintén nem része tehát, Lazius végső döntése szerint, az V. decasnak.

Ahonnán viszont ezzel eltűnt két könyv. Hogy a hiányt pótolja, Lazius kissé fura módon úgy döntött, hogy nem az eredetileg is három könyvből álló Buda-krónikát bontja szét ismét, hanem a IV. könyvet osztotta inkább három részre. A fol. 157v-n a margón jelölte, hogy: *Incipit liber quintus decadis quintae*, majd a fol. 164v-n újra a margón, hogy: *Liber VI. Dec[adis]*. Ezzel megőrizte a Buda-ostromokkal foglalkozó könyv egységét, és tematizálni tudta a IV. könyvet is. Az új felosztásban a IV. könyv foglalkozott Esztergom 1543. évi elestével, az V. Székesfehérvár ugyanezen évi török kézre kerülésével, a VI. könyv pedig 1544–1545. évek záróakkord jellegű eseményeivel. A tologatással végül mégis kijött a szükséges tíz könyv, mely így vegytisztán Ferdinánd magyarországi tetteinek állított emléket 1540 és 1556 között. Egy olyan munka tehát, amely a *Rerum Austriacarum Decades* V. decasának kiadásra vállalkozik, azokat a szövegeket kell, hogy közölje, melyek a W3 számozása szerint Liber I–X-ig következnek. Ez a két könyvnyi bevezetővel ellátott másfél évtizednyi magyar történelem az V. decas páratlanul izgalmas főszövege. Az ide tartozó szövegeket és lelőhelyeket az alábbi táblázat foglalja össze:

	<i>W1 kézirat (cod. 7967)</i>	<i>W2 kézirat (cod. 7937)</i>	<i>W3 kézirat (cod. 7688)</i>
Történeti áttekintés 1540-ig	fol. 72r–84v	fol. 1r–17r	fol. 94r–117r
Fels hadjárata (1540)	fol. 84v–93v	fol. 17v–29v	fol. 117v–124v
Roggendorf hadjárata (1541)	fol. 94r–112v	fol. 31r–57r	fol. 125r–139v
Brandenburgi J. hadjárata (1542)	fol. 113r–127v	fol. 57v–76r	fol. 140r–151r
1543–1546. évi események	fol. 128r–151r	fol. 76v–106r	fol. 151v–169r / fol. 79r–91v (részlet)

	<i>W1 kézirat (cod. 7967)</i>	<i>W2 kézirat (cod. 7937)</i>	<i>W3 kézirat (cod. 7688)</i>
Niklas Graf zu Salm hadjárata 1549	–	–	fol. 171r–182r / fol. 292r–302v
Castaldo erdélyi hadjárata, 1550–1551	–	–	fol. 182v–190r / fol. 302v–309/1r
1552–1556. évek harcai	fol. 152r–155v (részlet)	–	fol. 191r–202v / fol. 309/1r–320r
Szigetvár ostroma 1556	–	–	fol. 203r–205v / fol. 320v–323r

Érvek egy stemma elé

Tanulmányom utolsó pontjaként végül szeretnék visszatérni a filológia mezejére, igazolandó, milyen sorrendben íródtak az V. decas szövegei. Vizsgálódásunk kezdetén fontos ismét leszögezni, hogy mindhárom kézirat más-más kézírással készült ugyan, de egy kéziratban belül, legalábbis az V. decashoz tartozó szövegek esetében az írás mindig ugyanazon kéztől való. Ez egyben azt is jelenti, hogy az egyes verziókat egy-egy másoló készítette viszonylag rövid idő alatt. Ha nem is tudjuk feltétlenül évhez kötni tehát az egyes verziók keletkezését, azt biztosra vehetjük, hogy az írásképe és a tinta azonossága miatt egy adott kézirat egyszerre készült el.

Ami a sorrendet illeti, már csak tartalmi okokból is bizonyosan Mayrnak van igaza, és W3 (cod 7688) a legkésőbbi verzió. Csak ez tartalmaz ugyanis 1546 utáni eseményekről szóló könyveket. A W1-ben levő rövid szöveg Tiroli Ferdinánd hadjáratáról nem perdöntő, mivel egy önállóan, 1557-ben megjelent munka kézírata, és csak utólag kötötték a kódex többi kéziratához, azoktól írásképe alapján is eltérő. Belső érvek alapján az is valószínűsíthető továbbá, hogy W3 változatát Lazius 1556, de inkább 1558 után írhatta. 1556 utánra vall, hogy erről az évről még megemlékezik a szerző, továbbá Ferdinándot császárnak címezi, ami csak V. Károly 1556-ban történt lemondása után képzelhető el. Az 1558 utáni keletkezést pedig az valószínűsíti, hogy az 1556. évi szigetvári ostromról szóló beszámoló számos ponton szövegszerűen egyezik Zsámboky Jánosnak ugyanerről az ostromról írt, és 1558-ban nyomtatásban is megjelent munkájával.²² Az pedig sokkal valószínűbb, hogy Lazius használta a nyomtatott könyvet forrásul, mint hogy Zsámboky kölcsönözte volna Lazius kéziratban maradt gondolatait. Zsámboky forrásai között pedig magyar nyelvű munka is akad, amihez Lazius nyelvi okokból nem fért volna hozzá. Mivel pedig a munka V. decashoz tartozó részeit egységes kézírással másolták le, ez a másolat pedig a fentebbi okokból nem születhetett 1556, de inkább 1558 előtt, így a W3 változatának létrejöttét

²² Vö.: *Egy elfeledett ostrom emlékezete...* 2016, i. m. 21–23.

az 1550-es évek végére, 1560-as évek elejére datálhatjuk. Mivel W2 végén a bejegyzés 1548-ra utal, az ebben őrzött szöveg pedig nem különbözik érdemben W1 vonatkozó szövegétől, bizonyos, hogy ezek korábbi szerkesztések, így joggal tekinthetjük W3-at a legutolsó verziónak.

Mivel bizonyítottan tekinthetjük, hogy W3 az utolsó verzió, csak azt a kérdést kell megválaszolnunk, milyen viszonyban van egymással a két korábbi kódex? Láttuk, hogy W2 1548-ra biztosan elkészült. W1 végén ilyen bejegyzés sajnos nincs, tartalmi okokból mégis biztosra vehetjük, hogy ez a változat sem lehet korábbi 1548-nál. Lazius ugyanis az 1542. évet tárgyaló (ebben a változatban a III.) könyvben beszámol arról, hogy Ferdinánd király lecsukatta az árulással vádolt Perényi Pétert, majd azt is megjegyzi, hogy Perényi hat évvel később (vagyis 1548-ban!) meghalt a börtönben.²³ Ezt nyilván nem írhatta 1548 előtt. Mivel pedig a szöveget W1 is változtatás nélkül hozza, ez sem keletkezhetett ennél korábban. Ez eddig nem is mond ellent Mayr sorrendjének, aki úgy vélte, W1 a későbbi változat. Mivel a két szövegváltozat nagyjából azonos, tartalmi érvekkel ezt nem lehet eldönteni, csak a filológia segítségével. Mivel a probléma csak azon szövegeknél merül fel, melyek mindhárom változatban megtalálhatók, ha egy ezekre alapozott, kellően reprezentatív minta alapján sikerül kellő bizonyítékot találni a megfelelő sorrendre, a kérdés megoldottnak tekinthető. Mivel a *praefatiót* Lazius utóbb átdolgozta, így azt nehéz mindhárom változatban egyöntetűen vizsgálni, úgy határoztam, hogy a Buda ostromaival foglalkozó három könyv szövegét vetem össze sorról sorra, szóra-szóra mindhárom változatban, keresve azokat a változásokat (*errores*), melyek segíthetnek a döntésben.

Munkahipotézisként fogadjuk el, hogy Mayrtól eltérően nem W1-et másolták W2-ről, hanem fordítva, így a kéziratok sorrendje W1, W2, W3 (cod 7967, cod 7937 és cod 7688). Az általam javasolt sorrendet akkor sikerül hitelesen bizonyítani, ha a változások jellege és iránya a következő mintákat követi:

1. W1-ben szerepel egy szó/kifejezés/nyelvtani alak, melyet már ebben a változatban áthúztak és/vagy javítottak, majd W2-ben és W3-ban már minden további nélkül ez az szó/kifejezés/nyelvtani alak szerepel.
2. W1-ben szerepel egy szó/kifejezés/nyelvtani alak, mely ugyanebben a formában bekerült W2-be is, de ott áthúztak és/vagy javítottak, majd W3-ba már ez az szó/kifejezés/nyelvtani alak öröklődött tovább.
3. fordított irányú mozgásra nem találunk példát

Ha ugyanis W1 már tartalmaz egy javítást, kiegészítést, áthúzás, margójegyzet stb. formájában, amely javítás már elfogadott főszöveggként található meg W2-ben (majd W3-ban is), az kizárólag azzal magyarázható, hogy W1 készült először, majd ezt a másolatot átnézve Lazius valamilyen javítást alkalmazott, amit W2 másolója már figyelembe vehetett, hiszen az a változat készült később. Ez a logika visszafelé nem működhet.

²³ ... iam miser neque sui iuris in captivitate usque consenuit et anno postea sexto vitam cum morte commutavit. Vö. ÖNB, cod 7967 fol. 125r.

Ugyanez a helyzet a második típusú javítással. Ilyenkor W1 hoz egy verziót, amit W2 is átvesz. Itt elvileg megfordítható lenne a másolási folyamat, hiszen nincs eltérés. Ha viszont W2-ben ezt a szöveghelyet korigálja Lazius, majd a korigált verzió kerül bele W3-ba, az megint csak azzal magyarázható, hogy 1) azért W2-ben korigál, mert az a jobb változat, 2) W3 másolója is tisztában volt vele, hogy többé nem W1 eredeti, hanem W2 korigált verziója az irányadó, így az ott talált marginális, szövegközi javításokat magától értetődő természetességgel vette át az utolsó másolatba.

Végül az is fontos kritérium, hogy bár a három könyv szövege teljes körű összevetés után több mint 1400 helyen mutat kisebb-nagyobb eltérést, de ezek között soha nincs olyan változás, melynek iránya ellentmondana a fenti elvekből levonható következtetésnek.

A változtatások jellege nagyon sokféle lehet. A leggyakoribb típusok a következőképp foglalhatók össze.

- kihagyás: Lazius kihúz egy vagy több eredetileg beírt szót
- betoldás: az eredeti szöveg kiegészítése egy vagy több szó betoldásával.
- lexikai változtatás: más szóval, jobb(nak gondolt) szinonimával helyettesíti az eredeti kifejezést.
- grammatikai változtatás: főleg igék esetében változtat az eredeti alakon, adott esetben a tagmondat struktúráján.

Ezek a főbb változatok megfigyelhetők mindkét fentebb említett korrekciós ütemben. Az alábbiakban jelzés értékkel említek néhány illusztratív példát, elsőként arra az esetre, amikor egy W1-ben levő *locus-t* már ott javít a szerző, és ez a helyesbített alak kerül át W2-be és W3-ba.

Kihagyás:

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
gravi quiete milites fessos haberet et adfflictos	gravi quiete milites fessos haberet	gravi quiete milites fessos haberet
ut sine ullo detrimento Pesthenses milites oppressi eo etiam magis exhilararentur subsidiis in ipso tempore conspectis et Budenses, qui prope incolunt	uti Budenses quique prope incolunt,	uti Budenses quique prope incolunt,

Betoldás

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
a cuius ulteriori, quae moenia respicit , ripa	a cuius ulteriori, quae moenia respicit, ripa	a cuius ulteriori, quae moenia respicit, ripa
dum inter primos confertosque pugnat, et partim suos e periculo recipere conatur , partim praeclari facinoris casum quaerit	dum inter primos confertosque pugnat, et partim suos e periculo recipere conatur, partim praeclari facinoris casum quaerit	dum inter primos confertosque pugnat, et partim suos e periculo recipere conatur, partim praeclari facinoris casum quaerit

Lexikai változtatás

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
ad castrum: vallum nostrum expugnandum	ad vallum nostrum expugnandum	ad vallum nostrum expugnandum
ad regem Poloniae nuncios: legatos mittere	ad regem Poloniae legatos mittere	ad regem Poloniae legatos mittere

Grammatikai változtatás

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
noctis partem remorum sulcatione dimittebant: dimiserunt .	noctis partem remorum sulcatione dimiserunt .	noctis partem remorum sulcatione dimiserunt .
qui sibi autoritatem eo vindicare: vindicabant	qui sibi autoritatem eo vindicabant	qui sibi autoritatem eo vindicabant

Másodjára nézzünk arra példákat, amikor egy *W1*-ben levő *locus* csak *W2*-ben módosul, és ez a változás öröklődik *W3*-ba is:

Kihagyás:

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
Igitur mortuo rege Joanne	Igitur mortuo Joanne rege	Igitur mortuo Joanne
iram primum vindictamque,	iram primum vindictamque	iram vindictamque

Betoldás

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
familiae in Hungaria nobilissimae virum	familiae in Hungaria nobilissimae virum propinquum suum	familiae in Hungaria nobilissimae virum propinquum suum
quae in Bavaria passim, Sveviaque scriptae ante Pentecostes	quae in Bavaria passim, Sveviaque atque Tyrolis comitatu scriptae sub auspicio, qui summam tum in re militari scientiam habuerant, Ekio a Reyscha et Joanne a Grimenstayn Rhetis , ante Pentecostes	quae in Bavaria passim, Sveviaque atque Tyrolis comitatu scriptae sub auspicio, qui summam tum in re militari scientiam habuerant, Ekio a Reyscha et Joanne a Grimenstayn Rhetis ante Pentecostes

Lexikai változtatás

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
arbitrum cupiebat	arbitrum cupiebat: elegit	arbitrum elegit
in casis suis tentoriisque	in casis suis tentoriisque: papilionibusque	in casis suis papilionibusque

Grammatikai változtatás

<i>W1</i>	<i>W2</i>	<i>W3</i>
omnem operam impenderet	omnem operam impenderet impendebat	omnem operam impendebat
triticum avenaque deponebantur.	triticum avenaque deponebantur: deponerentur.	triticum avenaque deponerentur.

Az ilyen típusú eltérések százzszámra citálhatók, de ez célunk szempontjából szükségtelen. A változatokat mind vissza lehet majd keresni a készülő kritikai kiadásban. Számunkra most csak annak van jelentősége, hogy ezek a változások mind abba az irányba mutatnak, hogy Lazius elsőként a W1 kódex változatát készítette el, majd javította. Erről készült – W1 szörványos javításait figyelembe véve – a W2 változat. Ez a két munkaszakasz 1548-ra lezárult. Lazius később további alapos javításokat, kiegészítéseket alkalmazott W2 tisztázott szövegén, ami ennek következtében kelthetett olyan benyomást az olvasóban, hogy csak piszkozatról van szó. Mayrtn valószínűleg ez tévesztette meg. Valójában viszont az a kö-

vetkeztetés vonható le a filológiai vizsgálódás alapján, hogy W2 javított verziója szolgált alapul W3 azon szövegei számára, melyek már az első két verzióban is szerepeltek. Arra természetesen szintén lehet példákat hozni, hogy bizonyos szöveghelyek W1–W2-ben azonosak, és csak W3-ban módosulnak valamiképp, kihagyás, betoldás, lexikai vagy grammatikai módosítás folytán. Bizonyításunkhoz azonban ezek sem tesznek hozzá új elemet, hiszen az már tartalmi érvek alapján is egyértelmű volt, hogy W3 a legkésőbbi, egyben legbővebb változat.

A fenti bizonyítással eljutottunk arra a pontra, hogy nemcsak azt tudjuk, mely szövegeket kell beválogatnunk az V. decas megjelentetését célzó kiadásba (vagyis, hogy mi a főszöveg), de immár biztos stemmával is rendelkezünk, hogy megállapítsuk, melyik lesz kiadásunk alapszövege (W3) és mely verziók kerülnek majd az apparátusba (W1, W2).

A szövegek összevetése több ezer jegyzetet eredményez majd, már több mint 1400-nál tart a munka. Ezek azonban jóval túlmutatnak a filológia keretein. A változtatások, módosítások rögzítése révén egy kritikai kiadás értékes információkkal szolgálhat egyebek mellett arról, milyen nyelvi átalakuláson ment át az eredeti szöveg, illetve mennyit változott Laziusnak az eseményekre vonatkozó tárgyi tudása, illetve hogyan alakult a koncepció, ahogyan az eseményeket be akarta mutatni. Ezek feltárása és elemzése azonban további kutatások feladata.

KASZA PÉTER

Les manuscrits Lazius

Éclaircissements philologiques précédant l'édition critique

L'ouvrage historique monumental de Wolfgang Lazius (1514–1565), les *Rerum Austriacarum Decades*, négligé par la recherche autrichienne et hongroise, est resté en état de manuscrit. Pourtant, la Ve décennie, la chronique de la décennie 1540–1556 de l'histoire hongroise, est un texte d'importance majeure. Il existe trois manuscrits de la décennie en question, conservés à l'ÖNB de Vienne. Avant de mener à bien l'édition projeté, il convient de décider, par la voie d'analyses philologiques, lesquelles des versions devra en servir de base.

Dans la présente étude, nous nous sommes proposé de fournir une présentation interne et externe des trois manuscrits, de donner un rapide synthèse de l'histoire de la recherche à leur sujet, de déterminer avec précision le corpus et enfin de soutenir avec des arguments philologiques notre hypothèse sur l'ordre chronologique de la naissance des trois manuscrits.

Keywords: 16th Century; Hungarian history; historiography of humanisme; court historiography; Wolfgang Lazius.

MÁTÉ ÁGNES

Pacorus és az elképzelt régi magyar irodalom néhány 16. századi francia forrása*

A jelen tanulmányban Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című novellájának 16. századi francia fordításairól lesz szó. A tanulmány első része könyvészeti jellegű: célja, hogy a néhány éve megjelent *French Vernacular Books* című katalógus hibái közül a Piccolomini szerelmi történetére vonatkozóakat helyreigazítsa, és felvilágosítással szolgáljon a számon tartott francia fordítókról és munkáikról. A második rész pedig a szerelmi história állítólagos magyar figurájának, Pacorusnak a francia fordításokban betöltött szerepéről szól: azt vizsgálja, hogyan értelmezik a fordítók Pacorus *pannonius* nemzetiségét a történetben, és milyen változtatásokat hajtanak végre alakjával kapcsolatban. A szemle végére megtudhatjuk, hogyan avatja hősünket költővé két francia fordító is, akik „megíratták” Pacorusszal a Piccolomini eredeti történetében csak hallomásból ismert Lucretiának szóló két levelet, ezzel gazdagítva a (képzelt) régi magyar irodalom forrásainak csoportját.

Bibliográfiai problémák a hat francia fordítás körül

A *Historia de duobus amantibus* című latin novellának a 16. század végéig nyolc nyelven jelentek meg fordításai. Az olasz (4), angol (2), német, spanyol, lengyel, magyar és dán fordítások (1-1) mellett a mű korai francia fordításainak csoportja a legtöbb fordítást számláló szövegegyüttes. A 21. század elejére ugyanis hat francia fordításból maradt fenn legalább egy példány a világ valamely gyűjteményében. A szóban forgó hat fordítás szerzői időrendben a következők: Anthitus la Favre, Octovien de Saint-Gelais, Jean Maugin vagy Millet, François de Belleforest, François de Louvencourt és a csak monogramjáról ismert N. R. „nevű” fordító. Ezeken kívül ismert még Jean Bouchet 16. század végi munkája, amely Anthitus la Favre száz évvel korábbi francia fordításán alapul, így számszerűleg a hetedik ugyan a sorban, de nem tekinthető a *Historia* önálló francia fordításának.¹ Bouchet részleges szövege csonka, egyáltalán nem tartalmazza már a Pacorus-epizódot sem, így a magyar kutatás számára értékelhetetlen.

* A tanulmány létrejöttét a Kubinyi András Középkortudományi Alapítvány 2018. évi Kubinyi András-díja támogatta. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa.

¹ E tanulmány keretei között nem áll módomban részletesen jellemezni a fordításokat, ezért

1490 körül Lyonban készítette el Maître Anthitus la Favre vagy la Faure a Piccolomini-mű első francia nyelvű fordítását.² Elise Richter 1914-es monográfiája a fordítás négy kiadását említi.³ A legfrissebb, ám megbízhatónak egyáltalán nem nevezhető Pettegree–Waslby–Wilkinson-féle bibliográfia, a *French Vernacular Books* vonatkozó kötete azonban csupán három kiadáshoz kapcsolja Anthitus nevét,⁴ ezen felül tud egy 1515-ös kiadásról, amely a címleírás alapján szintén Anthitus munkájának utányomása volt.⁵ Az FVB nr. 43817 sorszámom szereplő tétele⁶ azonos lehet azzal, amelyet Elise Richter negyedikként említett kötete bevezetőjében.⁷ A *L'ystoire deux vrais amans Eurial et Lucesse* címmel, nyomdahely, év és kiadó nélkül megjelent kötet talán ismét csak Anthitus la Favre fordításának egy kiadása lehetett, de mai tudásunk szerint nem maradt fenn belőle példány. A FVB nr. 43813 sorszámú nyomtatványát⁸ pedig az *International Short Title Catalogue* Anthitus la Favre francia fordításának tartja, és Lyon, Martin Havard, 1494–1495 körüli kiadási időre teszi a *typusok* fajtája és kopása alapján.⁹ A FVB viszont nem tud egy 1508-as kiadásról, amely már Richter kötetében is szerepelt, az ISTC szintén ismeri, és példány is van belőle Aix-en-Provence Méjanés

sajtó alatt lévő monográfiámhoz irányítom az olvasót. MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története, XV–XVI. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Bp., Reciti, 2018, megjelenés alatt.

² LA FAURE, Anthitus, *Lystoire des deux vrays amans eurial & la belle lucesse*, Lyon, Jean de Vingle, 1490 körül.

³ *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucesse, vrays amoureux, selon pape Pie*, übers. von Octovien de Saint-Gelais, mit Einl., Anm. u. Glossar hrsg. von, Halle a. s., Niemeyer, 1914, X.

⁴ *French Vernacular Books, Books Published in the French Language before 1601, French Vernacular Books H–Z*, ed by Andrew Pettegree, Malcolm Waslby, Alexander Wilkinson, Leiden, Brill, 2007, 569., (a továbbiakban: FVB). A FVB leírásait szó szerint idézem, a lelőhely információkat pedig saját ellenőrzésem alapján teszem hozzá. nr. 43796 Pius II. Faure, Anthitus (tr.), *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*, [Lyon], s. n., [1490], 8o. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=98> nr. 43798, Pius II. Faure, Anthitus (tr.), *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*, [Lyon, Jean de Vingle, 1494]. 4o. Leőhely: Paris, Bibliothèque Nationale de France <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=101> nr. 43804, Pius II. Anthitus (tr.), *L'ystoire deulx[!] vrays amans Eurial et la belle Lucesse*. Lyon vend Olivier Arnoullet, [1528], 4o. Leőhely: Grenoble, Bibliothèque municipales, F.7293 Rés.

⁵ FVB, nr. 43801, Pius II. *L'ystoire deux vrais amans Eurial et la belle Lucesse*. Lyon, Jean de Vingle, 1515. 16o. Leőhely: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanés, Rés. S. 024,10.

⁶ FVB, nr. 43817 Pius II. *L'ystoire deux vrais amans Eurial et Lucesse*. S. I., s. n., s. d., 4o. Brunet I 69. BRUNET, Jacques-Charles, *Manuel du librairie et de l'amateur de livres*, vol. I., Paris, Firmon-Didot, 1860, nr. 69.

⁷ RICHTER 1914, i. m. X. Így: 4. *Lystoire de deux vrays amans eurial et lucesse etc.*, s. I. n. d. in-4o goth., Heft A enthält nur sechs Blätter.

⁸ FVB, nr. 43813 Pius II. *L'ystoire deux vrais amans Eurial et la belle Lucesse*. [Lyon, Martin Havard], s. d., 4o. Leőhely: Bibliothèque de l'École Nationale Supérieure des Beux Arts.

⁹ <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=100> ISTC ip00686350.

gyűjteményében, valamint a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.¹⁰ Anthitus munkáját én a Münchenben őrzött, 1508-as kiadásban vizsgáltam meg,¹¹ és közvetlen textológiai összehasonlításom is azt igazolja, hogy a FVB által ismert, egyik 1537-es kiadvány, amelyből ma Chantilly-ben a Musée Condé gyűjteményében is van példány,¹² szintén Anthitus fordításának egy másik kiadása. William Kemp koncentrált könyvészeti vizsgálatai szintén azt mutatták, hogy a chantilly-i példány is Anthitus munkája. Kemp Anthitus fordításának összesen nyolc, 1540 előtt megjelentetett kiadását számolta össze, s a kérdésben jelenleg az ő adatait kell mérvadónak tekinteni.¹³

Körülbelül Anthitus la Favre fordításával egy időben dolgozott saját változatán Octovien de Saint-Gelais, aki munkáját 1493-ban Párizsban jelentette meg,¹⁴ és fordításának egyben ez az egyetlen ismert kiadása is.¹⁵ Saint-Gelais 4700 sornyi versben fordította le a két szerelmes történetét, elsősorban metrikai megfontolások miatt jelentősen bővítve az elbeszélést. Saint-Gelais kiadásának fontos jellemzője, hogy a történet egyes szakaszainak alcímeket ad, ún. rubrikákkal, egy-két soros összefoglalókkal látja el őket, hogy ezzel is segítse olvasóit a történetben való tájékozódásban.

Időrendben egy 1537-es, ismeretlen fordító tollából származó francia változat következik. A FVB két külön tételszám alatt vesz fel két, ebből az évből száрма-

¹⁰ Pius II, Pont. Max. (formerly Aeneas Sylvius Piccolomini), *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia* [French] (Tr: Anthitus Faure), Paris: Michel Le Noir, [about 1508], 4°, ISTC No.: ip00686420. Lelőhely: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanès, Inc. D. 14-15,2. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=102>

¹¹ Az általam vizsgált példány: FAURE, Anthitus, *Histoire des deux vrayz amans Eurial et la belle Lucesse*, Paris, [kb. 1508], München, Bayerische Staatsbibliothek 4 Inc. s. a. 1733 h. <http://daten.digital-sammlung.de/~db/0010/bsb00107025/images/index.html?id=00107025&groesser=&fip=eayaxsfsdrfsdrewqxdsydsdaseayafsdrsdas&no=18&seite=7>

¹² FVB, nr. 43807 Pius II. *L'histoire delectable et recreative de deux parfaitez[!] amans, estans en la cite de Sene.* [Paris, Denis Janot], 1537. 16o. Lelőhely: Chantilly, Musée Condé, XI-D-029.

¹³ KEMP, William, *Des deux amans de Piccolomini. Les éditions de la traduction lyonnaise antérieures à 1540* (J. de Vingle, M. Havard, M. Le Noir, O. Arnoullet et D. de Harsy) = *Réforme, Humanisme, Renaissance*, Année 2011, Volume 71, 23–33. http://www.persee.fr/doc/rhren_1771-1347_2011_num_71_1_3113

¹⁴ *L'ystoire de Eurialus et Lucesse. Vrayz amoureux. Selon Pape Pie*, Párizs, Antoine Vérard, 1493.

¹⁵ FVB, nr. 43797 Pius II. Saint-Gelais, Octovien (tr.), *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia* [Paris, Antoine Vérard, 1493]. 2o. Lelőhely: Paris, Bibliothèque Nationale de France; Paris, Bibliothèque de l' Arsenal; Bibliothèque Mazarine; London, British Library; Oxford, Bodleian Library. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=99>

Legutóbbi modern kiadása: E. S. PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques. Cinthia - Historia de duobus amantibus avec Lystoire de Eurialus et Lucesse d'Octovien de Saint-Gelais - De remedio amoris*, Présentation et traduction par Frédéric Duval, Turnhout, Brepols, 2003. A következő kötet csak Saint-Gelais és la Favre munkáiról ad hírt: *Translations médiévales. Cinq siècles de traduction en français au Moyen Âge (XIe – XVe) Étude Répertoire, Volume 2 La Corpus Transmedié: Répertoire, „enfer”, „purgatoire”, et „limbes”, sous la direction de Claudio Galderisi, avec la collaboration de Vladimir Agrigoroaei, Brepols, 2011, 250–254.*

zó kiadást. Az egyik név és hely nélkül megjelent művet már Brunet 19. századi bibliográfiája ismerte,¹⁶ viszont mai tudásunk szerint nem maradt fenn belőle példány. Ennek következtében nem lehetséges megállapítani, hogy azonos-e a fent már említett, másik 1537-es kiadvánnyal, amelyből a Musée Condé gyűjteményében is van példány, és amely Anthitus la Favre munkájának egy kiadása.¹⁷

A következő csomópontot az 1551-ben I. M. fordítói monogrammal megjelent francia fordítás jelenti, amely szintén kihívás elé állítja a filológusokat, mivel egymásnak ellentmondó adatokat találhatunk róla. Egyrészt a FVB a 16. századi Du Verdier magángyűjtemény katalógusa alapján veszi fel tételként a fordítást, amelynek szerzője e szerint egy Jean Millet nevű személy volt,¹⁸ viszont a fordításnak fennmaradt példányáról nem tud. Másrészt pedig a FVB egy I. M. monogramú fordító 1554-ben megjelent, eltérő című kiadásáról is tud, amelyből a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őriznek – állítása szerint – egy példányt.¹⁹ Egy szakíró, Sergio Cappello cikkében²⁰ azonban nemcsak monogramosan említi a müncheni példány szerzőjét, hanem kijelenti róla azt is, hogy az Jean Millet-vel azonos, és véleménye szerint a példány címlapján álló évszám nem 1554-nek, hanem 1551-nek olvasandó, jöllehet a Bayerische Staatsbibliothek katalógusába is 1554-es évszámmal van felvéve.²¹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Frédéric Duval 2003-ban megjelent, Saint-Gelais több fordítását tartalmazó kiadásában az egyéb francia fordítások között egész más címmel hivatkozik Jean Millet fordítására,²² de ő is 1551-es kiadási dátumról tud – valószínűleg szintén Du Verdier alapján, bár Duval nem ad meg hivatkozást az adathoz. Tény azonban, hogy ma példányt csak abból a kiadásból ismerünk, amelyet Münchenben őriznek, és amelyen a fordító neve csupán kezdőbetűkkel szerepel, a kiadási évszám utolsó számjegye pedig jótékonyan egy nyomdadísz alá van rejtve. A fordítás előtt álló dedikáció azonban 1550. november 27-ről datálódik, s ha ez a kiadás ennek

¹⁶ FVB, nr. 43806 Pius II. L'histoire delectable et recreative de deux parfaits amans. S. I., s. n., 1537. 160. Brunet I 69.

¹⁷ FVB, nr. 43807 Pius II. L'histoire delectable et recreative de deux parfaitcz[!] amans, estans en la cite de Sene. [Paris, Denis Janot], 1537, 160. Lelőhely: Chantilly, Musée Condé, XI-D-029.

¹⁸ FVB, nr. 43808 Pius II. Millet, Jean (tr.), L'histoire des amours d'Eurialus et Lucrece. Paris, Nicolas Chrestien, 1551. 80. Du Verdier, 726. DU VERDIER, Antoine, *La bibliothèque d'Antoine Du Verdier, contenant le catalogue de tous ceux qui ont escrit, ou traduit en françois*, Lyon, 1585. Szintén Du Verdier alapján hozza az adatot: Gustav REYNIER, *Le roman sentimental avant l'Astreé*, Genève, Slatkine Reprints, 1969 [eredeti megjelenés: 1908], 29.

¹⁹ FVB, nr. 43809 Pius II. M., I. (tr.), Histoire touchant les amours d'Eurialus et Lucrece, Paris, Antoine Le Clerc, 1554. 80. Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, P. lat. 1851 g.

²⁰ CAPPELLO, Sergio, *L'édition des romans médiévaux à Lyon dans la première moitié du XVIe siècle = Réforme, Humanisme, Renaissance*, Anneé 2011, Volume 71, Numéro 1, 58, j. 82.

²¹ http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10189007_00005.html

²² Így: Jean MILLET, *L'histoire delectable et recreative de deux parfaits amans estans en la cite de Sene ...*, Paris, Nicolas Chrestien, 1551. PICCOLOMINI 2003, i. m. 31, j. 42.

a fordításnak az első megjelenése volt, mint feltételezhető, akkor ez az 1551-es kiadási dátum mellett szóló érvként esik latba.²³

Frédéric Duval²⁴ utalt egyik lábjegyzetében egy Jean Maugin nevéhez fűződő francia fordításra is, amely 1556-ban jelent meg. Szerencsére a budapesti Országos Széchényi Könyvtár munkatársai kérésre kiderítették, hogy Jean Maugin fordítói neve alatt (a kötetben azonban csak a fordító I. M. monogramját feltüntetve) őriznek egy ritka példányt az oxfordi Lady Margaret Hall gyűjteményében, így a művet digitális másolatban meg tudtam vizsgálni.²⁵ Ez a vizsgálat azonban arra az eredményre vezetett, hogy a müncheni 1551/1554-es – digitalizálva bárki számára hozzáférhető –, Jean Millet neve alatt számon tartott fordítás teljesen azonos azzal, amelyből az oxfordi Lady Margaret Hallban egy 1556-os kiadást őriznek, Jean Maugin fordítói neve alatt. Nem áll módomban eldönteni, hogy Jean Millet vagy Jean Maugin volt-e valójában a fordító, mivel nincs tudomásom más művükről, amellyel össze lehetne hasonlítani őket, s ez egyébként is a régi francia nyelvben nálam jártasabb kutató feladata lenne. Ezért önkényesen a Lady Margaret Hall azonosítása mellett döntöttem, tehát ezt a fordítást az alábbiakban Jean Maugin neve alatt fogom tárgyalni.

A következő francia fordítás Piccolomini *Historiájából* olasz eredetű történeteket, főként Matteo Bandello elbeszéléseit tartalmazó, többkötetes sorozatba került be, amelyet egy François de Belleforest nevű fordító-szerkesztő állított össze.²⁶ Ezt a fordítást szintén nem említi a FVB bibliográfia.

A FVB bibliográfia utal azonban egy 1598-as, Jean Gesselin nyomdájában megjelent kiadásra, amelyből állítása szerint Münchenben is van példány.²⁷ Ezt a fordítást egy N. R. monogramú személy jegyzi, Bourgogne tartomány kormányzójának, de Rion marsallnak dedikálva a munkát. Az FVB bibliográfia külön tételként vesz fel egy szerinte másik, szintén 1598-as megjelenésű fordítást, amelyből állítása szerint szintén Münchenben, valamint Prágában maradt fenn példány.²⁸ A müncheni katalógus csupán az imént említett, Jean Gesselin által kiadott, 1598-as kötetre ad találatot, ráadásul az *Universal Short Title Catalogue*

²³ http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10189007_00006.html?zoom=0.55

²⁴ Így: Jean MAUGIN, *L'amour d'Eurialus et Lucesse, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres...*, Lyon, 1556. PICCOLOMINI 2003, i. m. 31, j. 42.

²⁵ MAUGIN, Jean, *L'amour d'Eurialus et Lucesse, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres...*, par Benoist Rigaud & Jan Saugrain, Lyon, 1556. Lady Margaret Hall Library, Briggs Room: 847.28 2(1).

²⁶ DE BELLEFOREST, François, *Histories tragiques extraites de l'italien de Bandel...*, Vol. 6., Paris, Jean Bordeaux, 1582, ff. 230–267.

²⁷ FVB, nr. 43814, Pius II. Les amours d'Eurial et de Lucesse. Paris, chez Jean Gesselin, 1598, 12o. Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, P.o. gall. 671. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10189272_00001.html

²⁸ FVB, nr. 43815, Pius II. Les amours d'Eurial et de Lucesse. Paris, s. n., 1598. Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek. Prága, Strahovská knihovna.

információja szerint a müncheni P.o. Gall. 671 jelzetű kötet, vagyis az egyetlen Münchenben őrzött 1598-as francia fordítás, és a prágai AE XI 101 jelzetű kötet²⁹ azonos kiadást takarnak: Pius II, *Les amours d'Eurial et de Lucesse*, Paris, s. n., 1598.³⁰ A megadott internetes hivatkozás az USTC oldaláról a BSB digitális könyvtárába vezet tovább, ahhoz a kötethez, amelynek címlapján világosan olvasható, hogy Jean Gesselin adta ki, tehát semmiképpen sem lehet *sine nomine* a nyomdász a könyvészeti leírásában! Bohemista kutatók segítségével³¹ sikerült kiderítenem, hogy a prágai és a müncheni példányok valóban azonosak egymással: tehát a Pettegree–Waslby–Wilkinson-féle bibliográfia nr. 43814 és nr. 43815 tételei ugyanannak a kiadásnak, a Jean Gesselinnél kiadott, 1598-as francia Piccolomini-fordításnak a példányai, és a FVB-ban található bibliográfiai leírásuk hibás, mert a nyomdász igenis fel van tüntetve a kiadáson, Jean Gesselin az.³²

Az alábbi kiadást szintén nem tartalmazza a FVB bibliográfia, jöllehet annak létezését már Gustav Reynier 1908-ban megjelent munkája említette,³³ és Frédéric Duval is utalt rá 2003-as kötetében.³⁴ François de Louvencourt, *Les Amans de Sienne, où l'on prouve que les Femmes font mieux l'amour que les Vefves et les Filles*, Paris, 1598, Jean Gesselin, 4o. A Bibliothèque National de France gyűjteményében jelzete 8-BL-17913. A könyv állapota miatt – állományvédelmi okokra hivatkozva – a könyvtár a másolást 2016 májusában megtagadta, és az online kikérő rendszer alapján a helyben olvasását sem teszik lehetővé, így a kötetet nem volt alkalmam megvizsgálni. Michel Bideaux egy, a korai francia *Historia*-fordításokról szóló cikke végén szentelt pár sort e fordítás jellemzésének,³⁵ de a Pacorus-epizódról nem ejtett szót benne, így jelen cikk szempontjából Louvencourt fordítása értékelhetetlen.

Végezetül szintén Gustav Reynier kötetéből³⁶ tudunk egy kiadásról, amely szerint Octovien de Saint-Gelais száz évvel korábbi fordítását dolgozza át egy Jean Bouchet nevű szerző: Jean Bouchet, *Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur à son adolescence. Auquel est adjousté une plaisante histoire d'Eurial et Lucesse redigee en langue latine par Aenas Sylenius(sic) poete(sic) excellent*

²⁹ <http://knihovna.strahovskyclauster.cz/l.dll?cll~P=132571> (Letöltés: 2016. 06. 23.)

³⁰ <http://ustc.ac.uk/index.php/record/39139> (Letöltés: 2016. 06. 23.)

³¹ Itt is szeretném megköszönni Berkes Tamás, Pató Márta és főként Miloš Sládek segítségét, aki a prágai példányt összevetette a müncheni digitális példánnyal.

³² N. R., *Les amours d'Eurial et de Lucesse*. Paris, chez Jean Gesselin, 1598. A müncheni példányt idézem.

³³ REYNIER 1969, i. m. 29. Reynier a műnek egy 1706-ban Leidenben kiadott, szintén 12o alakú kiadását is említi.

³⁴ PICCOLOMINI 2003, i. m. 31.

³⁵ BIDEAUX, Michel, *L'Historia de duobus amantibus nel Cinquecento francese = Pio II e la cultura del suo tempo: Atti del I convegno internazionale*, a c. di Luisa Rotondi Secchi Tarugi, Guerini, 1991, 175–188, főként 186.

³⁶ REYNIER 1969, i. m. 29. Reynier a műnek egy 1602-ben ugyanott kiadott, szintén 12o alakú kiadását is említi.

et depuis trad. en vulg. fr. Rouen, Ab. Cousturier, 1599, 12o. A kötet a Bibliothèque National de France gyűjteményében a RES P-YE-2552 jelzeten elérhető.

Közvetlen szövegvizsgálatom azonban megállapította, hogy Reynier adatai némi korrekcióra szorulnak: a fordítás szerzőjének neve az 1599-es kiadási idejű példányon nem Bouchet, hanem Bouchier alakban szerepel,³⁷ a fordítás pedig az első francia fordító, vagyis Anthitus la Favre munkájának egy részét veszi át a *Historia de duobus amantibus* fordításaként, nem pedig Saint-Gelais fordítását másolja. Reynier-t az vezethette félre, hogy Bouchet ajánlásában valóban említi Octovien de Saint-Gelaist, mint olyan szerzőt, aki leoninusokban fordította franciára Ovidius leveleit és Vergilius *Aeneisét*.³⁸ Elegendő azonban összevetni egymással Saint-Gelais fordításának, és a Bouchet neve alatt megjelent *Historia*-fordításnak a kezdősorait, hogy lássuk, a két szöveg teljesen eltér egymástól:³⁹

Saint-Gelais: „En l’onneur de la sainte Trinité, / Louange de vous, Charles, roy treschrestien, / De latin en francois j’ay translaté [...]”⁴⁰

Bouchet: „A La requeste et priere des Dames / Ausquelles sont les bons obeyssans / Sans vouloir choses qui soyent infames” [...]”⁴¹

Teljesen világos azonban az egyezés Bouchet fent idézett incipitje és Anthitus kezdősorai között:

Anthitus la Favre: „A La requeste et priere des Dames / Ausquelles sont les bons obeyssans / Sans vouloir choses qui soyent infames” [...]”⁴²

A Bouchet neve alatt megjelent *Les Angoisses et remedes d’amours ... (A szerelem kínjai és orvosságai ...)* című nyomtatvány 72v–86r oldalain olvasható tehát Anthitus *Historia*-fordításának rövidített változata, amely Lucesse és a Raison párbeszéde után az Auctuer megszólalásával ér véget.

³⁷ BOUCHET, Jean, *Les Angoisses et remedes d’amours du traverseur à son adolescence. Auquel est adjousté une plaisante histoire d’Eurial et Lucesse redigee en langue latine par Aenas Sylenus(sic) poete(sic) excellent et depuis trad. en vulg. fr.*, Rouen, Ab. Cousturier, 1599, Bibliothèque National de France, RES P-YE-2552, 2r oldalán így szerepel a név: Iean Bouchier de Poitiers.

³⁸ BOUCHET 1599, i. m. 3r: „Et en rithme platte (qu’on appelle Leonine) n’ordonnois n’entrelasois les masculins et feminins vers, comme a communement fait Monsieur Octavian de Saint Gelaiz, Evesque d’Angoulesme, es ses epistres d’Ovide, et Aeneide de Virgile par luy de Latin en François traduite.”

³⁹ Reynier könyvének írása idején (1908 előtt) még csak az eredeti incunabulum és antikva kiadások álltak rendelkezésre mind Saint-Gelais, mind Anthitus la Favre munkáiból, de ez nem menti fel Reyniert az alól, hogy nem ellenőrzött tényt, csupán feltételezést közölt tanulmányában.

⁴⁰ PICCOLOMINI 2003, i. m. 87. „A Szentháromság tiszteletére / Az ön magasztalására, Károly, legkeresztényibb király / latinról franciára fordítottam [...]”.

⁴¹ BOUCHET 1599, i. m. 72r. „A Hölgyek kérésére és imájára / Akiknek engedelmeskedni jó / S az akaratukkal ellenkező rossz hírűvé lesz [...]”.

⁴² FAURE 1508, i. m. Aii.

Anthitus teljes fordítása még kb. nyolcvan oldalt számlál, de Bouchet kötetében a történetnek itt vége szakad, és a 86v–87r oldalakon Piccolomini egy másik munkájának, az *epistola revocatoriának* egy rövidített, verses átdolgozását olvashatjuk franciául szintén Bouchet tollából. Vannak rá jelek, hogy Bouchet olvasta Piccolomini műveit latinul is, s talán kötete első részéhez, a címadó „Szerelmem kínjai és orvosságai” verses fejezetekhez is tőle vette az ihletést,⁴³ de a *Historia de duobus amantibus* szövegét nem fordította le, csupán újrahasznosította egy száz év előtti francia fordító munkáját.⁴⁴

Bouchet szerzői nevével kapcsolatban pedig megjegyzendő, hogy a *Biographie Universelle* szerint⁴⁵ létezett egy 1476-ban Poitiers-ben született Jean Bouchet, akinek először 1536-ban, majd 1537-ben és 1550-ben jelent meg különböző formátumokban a *Les Angoisses et Remedés d'amour du traverseur en son adolescence* című munkája. Véleményem szerint a Reynier által említett 1599-es kiadás ugyanennek a poitiers-i Bouchet-szövegnek az újabb kiadása. Annak a magyarázata, hogy az 1599-es kiadás címlapján miért Bouchier névalak áll, a következő lehet. A 16. század végén élt egy akkor jóval híresebb, a Szent Liga érdekében propagandát folytató teológus szerző, Jean Boucher,⁴⁶ több Párizsban megjelent munka sajtó alá rendezője, s talán az ő neve vezette félre a roueni nyomdászt, aki egy hatvan évvel korábban megjelent munkát adott ki újra.

Pacorus, az elképzelt magyar irodalom költője

Piccolomini eredeti történetében a Zsigmond császár kíséretébe tartozó magyar lovag, Pacorus is beleszeret Lucretiába, és mivel bízik saját fizikai vonzerejében, úgy dönt, hogy megkísérli az asszonyt.⁴⁷ Először egy szerelmes verset (carmen amatorium) ír neki, amelyet egy virágcsokor szárába rejtve ad át, mikor az asszony

⁴³ Bideaux híradása szerint Piccolomini *De remedio amoris* című művét Albin des Avenelles francia fordításában már kétszer kiadták az 1540-es években, és létezik egy 15. század végi kéziratos francia fordítása is. A későbbi kutatás feladata lesz, hogy Bouchet/Bouchier munkáját ezekkel összevesse. BIDEAUX 1991, i. m. 184, j. 27.

⁴⁴ Egy francia kutató, Daniel Maira kedvezőbben fogalmaz: „L’Hisotire des deux amants est ainsi réduite à l’essentielle [...]” lásd: MAIRA, Daniel, *Une édition des Angoisses et remedés d’amour de Jean Bouchet suivi de l’Histoire d’Eurialus et Lucesse d’Enea Silvio Piccolomini = Revue des Littératures de l’Union Européenne*, 2/2007, n. 7, 233–258, itt: 243.

⁴⁵ *Biographie Universelle (Michaud) Ancienne et Moderne, Tome Cinquième Bo–Br*, Paris, Leipzig, 1812, 174. Az ott felsorolt kiadások: Poitiers, de Marnef, 1536, in-4o, goth.; Ibidem, 1537, in-12o; Lyon, de Tournes, 1550, in 16o.

⁴⁶ LESTRINGANT, Frank, RIEU, Josiane, TARRÊTE, Alexandre, *Littérature française du XVIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 2000, 334.

⁴⁷ PICCOLOMINI, Enea Silvio, *Historia de duobus amantibus*, a c. di Donato Pirovano, Edizioni dell’Orso, 2001, 78. „Pacorus interea, Pannonius eques, domo nobilis, qui Ceasarem sequebatur, ardere Lucretiam cepit. Et quia formosus erat, redamari putabat solamque femine pudicitiam obstare sibi rebatur.”

szolgálóival a Sienához közeli Santa Maria di Betlehem-kápolnába tart. Lucretia ugyan elveszi a csokrot a lovagtól, de rögtön át is adja egyik szolgálójának, akitől néhány diák elkéri, és felfedik a levél titkát. A latin novella tanúsága szerint tehát a vers első olvasói a diákok, azután Menelaus, Lucretia férje, végül maga a császár, akihez a dühös férj elrohan feljelentést tenni. A kitört botrány hatására Pacorus megfogadja, hogy többé nem zaklatja Lucretiát. A narrátor mindezekről az eseményekről függő beszédben számol be, így a szerelmes vers tartalmát tőle nem ismerjük meg, bár nyilván nem okozott volna nehézséget Piccolomininek, hogy a novella többi sorához hasonlóan, ügyes intertextuális játékkal Pacorus nevében megkomponáljon például egy Ovidius-centót.

Lucretia második megkísértésére a téli havazás szolgált alkalmat Pacorusnak: az ifjak hógolyókat hajigálnak az asszonyok ablakába, akik viszonozzák a tréfát. Pacorus második levelét viaszba rejtve egy hólabdába gyúrja, és feldobja Lucretia ablakába. A hólabda azonban a tűz mellett landol, ahol elolvad, és a tűznél melegedő vénasszonyok találják meg Lucretia helyett a szerelmes levelet. Menelaus ismét a császárhoz siet, és Pacorus a büntetést elkerülendő elszökik a városból. A történekről ezúttal is csak narrátori tájékoztatást kap az olvasó.

Mivel Piccolomini novelláját megjelenése óta igaz történetként olvasták, több kísérlet is történt a szereplők valós sienai személyekkel való azonosítására.⁴⁸ Ezek közül a legtalányosabb éppen Pacorus alakja, akinek még a novellabeli névadását sem értjük teljesen. Pacorus Orodes pártus király fia volt, aki a C. Ventidius Bassus római vezér elleni harcban esett el Kr. e. 38-ban, nagy bánatot okozva ezzel idős atyjának. Nem igazán világos, hogy melyik, Zsigmond császár kíséretében lévő magyar főúr illene ez az allúzió. Ha jól értem, E. Kovács Péter könyvében felveti, hogy a magyar lovag Hunyadi Jánossal lehetett azonos, hiszen az az ismert pletyka-propaganda arról, hogy Zsigmond volt a Törökverő apja, párhuzamként szolgálhatna Orodes és Pacorus viszonyára. E. Kovács azonban azon az alapon el is veti ötletét, hogy Hunyadi biztosan megszerezte volna a Lucretia neve alatt rejtőző nőt, ő nem vallott volna kudarcot a hódításban.⁴⁹ E. Kovács könyve ugyanakkor tartalmaz érdekes adatokat, amelyekeken elindulva, levéltári kutatásokkal talán nem lehetetlen többet megtudni a keresett magyar lovagról.⁵⁰

Mindenesetre Piccolomini fikciója szerint a magyar irodalomtörténet gazdagodik egy álnéven (és valószínűleg olaszul)⁵¹ író alkotóval, akinek a szövege azonban fizikailag nem születik meg egészen addig, amíg a latin Piccolomini-novella francia fordítókra nem talál. A fordítások többszörös áttételeessége miatt ez

⁴⁸ FRUGONI, Arsenio, *Enea Silvio Piccolomini e l'avventura senese di Gaspare Schlick = Rinascita*, 1941, 4, 229–249.

⁴⁹ E. KOVÁCS Péter, *Zsigmond király Sienában*, Bp., Corvina, 2014, 164.

⁵⁰ Különösen E. KOVÁCS 2014, i. m. 50.

⁵¹ Hiszen Piccolomini fikciója szerint Eurialusnak meg kell tanulnia toszkánul, hogy hölgyének egyedül, titokban is tudjon írni, és ezeket a leveleket azután Piccolomini latinul tárja olvasói elé. PICCOLOMINI 2001, i. m. 46.

még a *Páduai ének*⁵² történeténél is bonyolultabb helyzet,⁵³ ezért részben Szigeti Csaba felvetéséből kiindulva én e szövegeket nem a *lehetséges*, hanem inkább az *elképzelt* magyar irodalom darabjainak nevezem.⁵⁴ Úgy vélem, Szigeti besorolásában az Eco Baudolinójától írt János pap leveleihez hasonlítanak leginkább: egy szerző tollán született, vagy a kollektív fantáziában létező irodalmi alak virtuális szövegét más szerzők aktuális szöveggé teszik.

A *Historia de duobus amantibus* hat korai francia fordítása közül egyet, François de Louvencourt alkotását nem tudtam kézbe venni, így sajnos nem tudok beszámolni Pacorus abban játszott szerepéről sem. Egy másik fordító, François de Belleforest jelentősen megkurtított *Historia*-verziójából pedig teljesen kimarad a magyar lovag hiábavaló próbálkozása Lucretia meghódításáért. Octovien de Saint-Gelais és Jean Maugin eléggé hűséges fordításaiban azonban a magyar lovag epizódja is helyet kap. Saint-Gelais verses változatában így kezdődik a férfi bemutatása:

Ce temps pendant un homs panonien,
Homme noble, Pacorus eut en nom [...]»⁵⁵

Ezután megtudunk mindent róla, amit Piccolomini latin eredetijéből már tudunk: hogyan szeret bele Pacorus Lucretiába és hogyan kísérti meg két írásával is az asszonyt, hogy a dolog kiderülvén végül szégyenszemre el kelljen hagynia Siena városát.

Jean Maugin 1551/1554 és 1556-os kiadású munkájának fontos jegye, hogy művészen ugyan, de nagyon szorosan követi latin forrását, így Maguintól sem tudunk meg sem többet, sem kevesebbet a lovagról, mint amit már Piccolomini megosztott róla olvasóival. Maugin francia szövegében így kezdődik a Pacorus-epizód: „Ce pendant Pacorus de Pannonie chevalier de lordre, homme de noble lignee, estant en la compagnie de L’empereur s’enamoura de Lucesse [...]»⁵⁶

A két, témánk szempontjából legérdekesebb francia fordítás következik most, amelyekben Pacorus saját szavait is olvashatjuk. Az egyik, Anthitus la Favre munkája, a francia fordítások között időrendben is az első, amelyet 1490 körül vetett papírra szerzője.⁵⁷ Anthitus munkájának kiadásaiban a férfi neve következetesen a *-rus* szótag helyett *-urs* szótaggal végződik, *Pacours* formában. A rá vonatkozó rész így kezdődik ebben a fordításban: „chevalier [...] de noble masion du pays

⁵² KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint, Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 112–117.

⁵³ Hiszen ott a magyar éneket latinra, azt pedig olaszra fordították, itt pedig beszámolnak egy magyar szerző olasz nyelvű költeményéről latinul, amely mint vers, először franciául létezik majd.

⁵⁴ SZIGETI Csaba, *Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet, A Csittvári krónika filológiája = Doromb Közköltészeti tanulmányok 5.*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2017, 219.

⁵⁵ PICCOLOMINI 2003, i. m. 159. „Azonban egy magyar férfi, / Nemes ember, akinek Pacorus volt a neve [...]»

⁵⁶ MAUGIN 1556, i. m. 112. „Azonban a Pannóniából való Pacorus, a lovagi rend tagja, nemes ember, aki a császár kíséretében volt, beleszeretett Lucesse-be [...]»

⁵⁷ BIDEAUX 1991, i. m. 176–179.

de Hongrie qui se nommoit Pacours”.⁵⁸ A Piccolominitől leírtaknak megfelelően, az itt egyértelműen magyarországinak mondott férfi virágcsokorba rejtett szerelmes versét azután az egyetemi diákok elkérik Lucretia szolgálólányától:

„[...] et dedans trouverent ung rondeau en sa form qui sensuyt
 Rondeau
 Divent les Gorgias de court
 Qui au col portent les colliers
 Non pas ses lous daux es cofiers
 Ausquelque souvent l’argent est coute
 L’ung va se pas et l’autre coute
 L’autre tient termes singuliers
 Divent les Gorgias etc.
 Qui au col portent etc.
 Leur habit est ung peu trop soute
 Pour contrefaire les galliers
 Sense de court sont les vrais pilliers
 Des dames et dont leur bien sourt
 Divent les Gorgias etc.
 Qui au col portent etc.”⁵⁹

A fent olvasható vers a francia rondó versforma rövidebb altípusába tartozik, rímképlete aabbaabR | abbaR, még ha ezt a magyar fordításban nem is sikerült visszaadni.⁶⁰ A francia szöveg megfelel a versforma kívánalmainak, de tartalma egy kissé homályos, az udvari élet szereplőit, a gazdag kincstárnokokat állítja szembe a hölgyek kegyeivel jutalmazott udvaroncokkal. Azt nem sikerült kiderítenem, hogy a költemény eredeti munka-e, vagy már létező szöveg beillesztése a szerelmi históriába, de az előbbi valószínűsítem.

Végül a francia *Historia*-fordítások utolsó 16. századi képviselője, az ismeretlen N. R. monogramú szerző bővítette ki leginkább a Piccolomininél talált részt Pacorusról. Először is, számára a lovag nem kifejezetten magyar, hanem

⁵⁸ FAURE 1508, E1v. „egy nemesi házból való lovag, Magyarországról, akit Pacoursnak hívtak.”

⁵⁹ FAURE 1508, i. m. E2r. „és ahogy megkapták, egy rondót találtak benne, mely a következőképp hangzott: Rondó Az udvar Gorgiászaivá azok válnak / Kik nyakukon nyakláncot hordanak / Nem az a két nyomorult kincstárnok / Amikor csak pénzre van szükségük / Az egyik elmegy s a másik bajt okoz / S még másik különös szavakat használ / Az udvar Gorgiászaivá azok válnak / Kik nyakukon nyakláncot hordanak / Ruhájuk kissé túl rövid / Hogy a víg embereket utánozzák / Az udvar elméi ők és igaz támaszai / A hölgyeknek, kiktől vagyonuk is származik / Az udvar Gorgiászaivá azok válnak / Kik nyakukon nyakláncot hordanak” A francia szövegek értelmezésében Benda Mihály (MTA BTK ITI) és Kovács Eszter (SZTE Francia Tanszék) volt segítségemre, amit ezúton is köszönök nekik.

⁶⁰ *Világirodalmi lexikon, XII. kötet: Rjab–Sez*, főszerk. Szerdahelyi István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 162.

szlavóniai úriemberről beszél: „Panfore gentilhomme Sclavon.”⁶¹ Ha jól értem, a fordító felfogása szerint latin nyelven a népet, illetve a területet a klasszikus fogalmaknak megfelelően kell leírni (*pannonius*), de a francia nyelvű fordításban már a kortárs állapot szerint ott élő népet veszi figyelembe, s ezért lesz a lovag Szlavóniából származó ember.⁶² A lovag névalakjának Pacorus →* Panforus → Panfore megváltoztatására azonban csak kulturális okokra visszavezethető magyarázatot tudok adni. A fordító talán etimológiai viccet csinál abból, hogy a termékeny Pannóniát a jó kenyér, *panis* vidékének tartották. A régi francia nyelv ismerte a *painfere* főnevet, amely a latin *panem ferens* 'valaki, aki kenyeret hoz' kifejezéssel áll kapcsolatban.⁶³

Hogy mennyi igaz etimológiai fejtegetéséből, nem tudom, annyi azonban bizonyos, hogy a fordító egy úriemberhez méltó műveltséggel ruházza fel a *pannoniust*. Panfore nevében a fordító ugyanis előbb egy verset, majd egy szép levelet is ír Lucretiának, amelyek tehát jelentős betoldások a francia szövegben az eredeti latinhoz képest.

Pacorus virágcsokorba rejtett verse ezúttal egy alexandrinban írott, nyolc versszakos keresztrimes költemény, madrigál:

Mon coeur n'affecte rien que vostre obeissance,
 Son souverain bon-heur est sa captivité:
 Si ce n'estoit pour vous i'hayrois ma naissance,
 Car sans vous l'estre est pis que n'avoir point esté.

Quand ie voy de voistre oeil la lumiere esclattante,
 Le tiens pour folle erreur n'avoiiier qu'un soleil,
 Car ou n'y en a point, ou l'oeil qui me tourmente
 Est un second Phoebus plus qu'il est tout pareil.

Pour l'autre m'est fort peu, pour le vostre idolastre
 L'admire en m'y brusiant son rayon adoré,
 Et n'appelle ma terre, ou cruelle, ou marastre,
 Que pour m'avoir nourri sans en estre esclairé.

Car sans estre i'estois, ie voyois sans lumiere,
 Et mon corps se mouvoit, mais sans vray movement:
 I'estois en mesme estat que la prime matiere,
 Qui de la form attend son accomplissement.

⁶¹ N. R. 1598, i. m. 97r.

⁶² <http://www.raremaps.com/gallery/enlarge/41504>

⁶³ http://atilf.atilf.fr/scripts/dmfAAA.exe?LEM=painfere;XMODE=STELLA;FERMER;;AFFICHAGE=0;MENU=menu_dmf;;ISIS=isis_dmf2015.txt;MENU=menu_recherche_dictionnaire;OUVRIR_MENU=1;ONGLET=dmf2015;OO1=2;OO2=1;OO3=-1;s=s0a5a23a0;LANGUE=FR;

Le le receus alors qu'á la premiere veuë
 De l'astre de vos yeux, vostre feu m'esclaira,
 Et chassant de ses rais l'espaisseur de la nuë
 Qui me cachoit le iour des ombres me tira.

Ce fut lors, beau soleil, que vous fistre descendre
 Dans mon sein mille feux, dont unique en beauté
 Vous bruslastes mon coeur, Pheonix reduit en cendre
 Pour renaistre tousiours unique en loyauté.⁶⁴

A vers arra a középkori felfogásra épül, hogy az emberi szemből kiáradó sugarak vetülnek a tárgyakra, s ettől lát az ember, így a szerelmes férfi is csak attól létezik, ha hölgye rátekint. Innen logikus asszociációval a hölgy a naphoz (soleil) és a napisten Phoebushoz lesz hasonló. Majd a harmadik versszakban a férfi arról panaszkodik, hogy a női nap nem teszi őt párjává, a földde, bár táplálja anélkül, hogy szándékosan rávetné fényét. A negyedik szakasz arra a képre van felépítve, hogy a hölgy mint életető erő nélkül a férfi minden cselekedete csak látszat, és igazi tartalommal csak a hölgy által telne meg, mint az első- vagy őszanyag, amely még nem nyert formát, s így minősége sem meghatározható. Az ötödik és hatodik versszakban visszatérnek a nap és a fény metaforái, a záró strófában kiegészülve a férfi mint a hamvaiba haló Főnix képével, aki a hölgy különleges szépsége miatt mindig új életre és az ő szolgálatára támad fel.

Az első szerelmes vers után az N. R. monogramú fordító megírhatja szereplőjével a Lucretiának szóló második levelet is, amelyet a hógolyóba rejtve dob be a hölgy ablakán:

Madame Si mon amour eust esté subiet au vent de la fortune, le cruel reuers qu'elle luy a deschargé si tost qu'il a osé paroistre, l'eust tellement affoibly, que sans se pouvoir relever il fust demeuré comme estouffé á sa naissance. Mais estaint composé d'une plus solide trempe, que tout se qui peut changer de face aux atteintes de ceste inconstance Deesse, il veut renaistre sous ses pieds, trop léger pour

⁶⁴ N. R. 1598, i. m. 97–100. „Szívem nem vágyik másra, mint hogy Önnek engedelmeskedjék, / S legfőbb boldogsága rabságában áll: / Ha Ön nem volna, születésem is bálnám, / De Ön nélkül létezni rosszabb, mintha soha nem is lettem volna. Amikor látom szemei világosságát, / Őrült tévedésnek hiszem, hogy csak egyetlen Napunk van, / De nem így van, mert lelkemet gyötrő szemei / Egy második Phoebushoz hasonlatosak. A másik nap a számomra, az Ön bálványimádójaként, kevésbé erős, / csodálom és imádot sugarai táplálnak, / És földemre csak azt mondom, ó gonosz, ó mostoha, / hogy fénye nélkül táplált engem. Mert lét nélkül léteztem, s fény nélkül láttam, / És a testem mozgott, de igazi mozgás nélkül: / Olyan voltam, mint az őszanyag, / Mely arra vár, hogy formát öltson és kiteljesedjék. Az első pillantásától nyertem formát / Az Ön szeme csillaga megvilágított, / Sugaraival elűzte a vastag felhőt szemem elől / Mely elrejtette előlem a napot, kivezetett az árnyékból. Akkor történt, szép napom, hogy páratlan szépsége ezernyi lángot gyújtott keblemben / s perzselt szívem, mint a hamuvá vált Főnixmadár, / mely mindig újjáéled, páratlan hűségre.”

luy faire perdre la vie en le foulant, et vous passoistre aussi divin que sa cause est divin. C'est Vous seule, ma Belle, ne le desdaignez donc point, et il desdaignera la puissance d'un contraire destin, de la mordant envie et de toutes les ialouses rigueurs d'un mary forcené. Si vous le fortifiez de vostre adveu, et de quelque tesmoignage d'un peu de reciproque, mon maleur vaincu faisant ioug á la violence de mes flammes et á la constance de ma fidelité, ne me pourra empêcher d'acquérir le bien où i'aspire, me disant.

Vostre Serviteur
PANFORE⁶⁵

A kacifántos mondatokba szőtt kérés és fogadalom a szerelem alakulását Piccolomini eredeti szövegének szellemében a szerencse, „az állhatatlan Istennő” szeszélyétől alakított dolognak tartja, amely szeszéllyel csak egy alkalmazkodni képes, erős fából faragott férfi tud ellenállni. Panfore retorikus rábeszélése ellenére Lucretia ebben a történetben sem lesz a magyar lovagé. Piccolomini történetének megfelelően e levél sem jut el az asszonyhoz, hiszen férje, a korábbinál is dühösebb Menelaus kezébe kerül, akinek vádló hangú könyörgésére Zsigmond császár az udvaronca erkölcsi gyengeségén pironkodva küldi el Panfore-t a szolgálatából.

A történet eredeti kimenetele tehát nem változik meg a két francia fordításában sem, csupán a magyarországi irodalom lesz gazdagabb néhány franciául írt költeménnyel és egy levéllel. A fentiekhez hasonló bővítésre a korai *Historia*-fordítások között máshol nincs is példa, így a Pataki Névtelenként ismert magyar fordító sem bővíti ki saját históriás énekét elképzelt honfitársa soraival. A fent bemutatott szövegek tehát csupán az elképzelt magyar irodalom korpuszát erősítik, és adalékként szolgálnak a nyugat-európai irodalmak magyarsággépéhez.

⁶⁵ N. R. 1598, i. m. 105–107. „Asszonyom, ha szerelmem a szerencse szelének tárgya, a kegyetlen ellenségé, mely lesújt mindenekre, amik ellen mernek állni neki, az oly gyenge, hogy anélkül, hogy felemelkedne, lezuhan, mintha születésétől földre lenne sújtva. De keményebb fából faragták azt, aki meg tudja változtatni arcát, hogy ellenálljon ennek az állhatatlan Istennőnek, és képes újjászülni lábainál, amely túl könnyűnek bizonyul ahhoz, hogy eltapossa életét, és az ön csapdája is isteni, hogyha annak okozója isteni. Csakis Ön az, Szépségem, aki egyáltalán nem veti meg az afféle embert, s akkor ő fogja megvetni az ellenkező végzet, a harapós irigység és egy kényszerházasságban magához adott férj minden szigorú féltékenységének hatalmát. Ha ön beleegyezését adja, s érzelmeink kölcsönösségéről egy kis tanúságot tesz, akkor az én szerencsétlenségem, amelyet maga alá hajtott lángjaim erőszakos igája és hűségem kitartása, sem fog megakadályozni benne, hogy elérjem a jót, amelyet annyira óhajtok, esküszöm. Az Ön szolgálja, Panfore”

MÁTÉ, ÁGNES

Pacorus et quelques sources françaises de l'ancienne littérature hongroise imaginaire (16e siècle)

Dans mon étude, je traiterai des traductions françaises de la nouvelle *Historia de duobus amantibus* d'Aeneas Silvius Piccolomini. La première partie de mon étude est de nature bibliographique : il s'agit simplement de corriger quelques erreurs figurant dans le catalogue *French Vernacular Books* et de fournir des renseignements sur les traductions françaises et leurs auteurs. La seconde partie est consacrée au rôle que remplit dans l'intrigue de la nouvelle le personnage prétendument 'hongrois' : j'examine les interprétations que les traducteurs donnent de l'appartenance de Pacorus à la nation *pannonius* et les transformations qu'ils font subir à sa personne. Il s'avérera que deux des traducteurs français n'ont pas hésité à sacrer poète notre héros : ils lui ont fait 'composer' les deux lettres à Lucretia que Piccolomini a seulement mentionnées. Belle contribution au corpus 'imaginaire' de la littérature hongroise...

Keywords: 16th Century; bibliography; French translations; image of Hungarians; *Historia de duobus amantibus*.

NAGY LEVENTE

Todoreszku Gyula és az OSZK Cyrillica-gyűjteménye*

„A régi román nyomtatványok, Románián kívüli legnagyobb gyűjteménye, Magyarországon található.” Ezzel a lakonikus megállapítással kezdi egyik, az OSZK-ban található régi román nyomtatványokról szóló tanulmányát a kolozsvári Akadémiai Könyvtár volt igazgatója, Ioan Chindriș.¹ És ezzel a kijelentéssel teljes mértékben egyet is érthetünk, még akkor is, ha a magyarországi régi román nyomtatványok rendszeres feldolgozása és számba vétele még nem történt meg. Így sajnos ma sem tudjuk pontosan, hogy a jelenlegi Magyarország könyvtáraitban hány régi román nyomtatvány lappang.² A számba vételt több tényező is nehezíti. Először is az, hogy az 1903–1944 között Nerva Hodoș, Ioan Bianu és Dan Simonescu által szerkesztett régi román nyomtatványok bibliográfiájának (Bibliografia Românească Veche I–IV. köt., a továbbiakban BRV) nem készült még el a modern revíziója és folytatása, annak ellenére, hogy számos, a biblio-

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) 111 871 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ CHINDRIȘ, Ioan, *Cartea românească veche la Budapesta = Acta Musei Napocensis*, II/33 (1997), 213.

² A magyarországi régi román nyomtatványok feltárását célzó szórványos kutatásokat lásd: OJTOZI Eszter, *Rumanica a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományából = Könyv és Könyvtár*, 15(1985), 99–120; ZGRAON, Florentina, *Două tipărituri românești vechi la „Országos Széchényi Könyvtár” = Limba Română*, 44(1995), 3–4, 139–146; Uő, *Scrieri populare românești într-un colligatum budapestan = Limba Română*, 45(1996), 1–6, 91–98; CHINDRIȘ, Ioan, Cărți românești necunoscute la Budapesta. (Contribuții la Bibliografia Românească Veche) = *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșanu la împlinirea vârstei de 70 de ani*, ed. de Nicolae Edroiu, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, 227–244; GLÜCK, Eugen, *Un însemnat fond de carte veche românească = Satu Mare, Studii și Comunicări*, 15–16(1998–1999), 495–503; COLTA, Elena Rodica, *Cărțile vechi românești și „citorii” lor din Ungaria = In honorem Gabriel Ștrempel*, Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2006, 154–166; ANDRIESCU, Bogdan, *Carte românească veche în colecțiile Bibliotecii Universității Eötvös Loránd Budapesta. Catalog*, Sibiu, Cluj-Napoca, Editura Armanis, Editura Mega, 2013; Uő, *Carte românească veche în bibliotecile din Ungaria = Transilvania*, 28(2013), 1, 75–76; Uő, *Carte românească veche în Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, repertoriu = Transilvania*, 28(2013), 9, 73–76; Uő, *Contribuții la bibliografia românească veche = Revista de Istorie și Teorie Literară*, 46(2013), 1–4, 189–191; MĂRZA, Eva, MĂRZA, Iacob, *Alte rumänische Bücher in der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest = MONOKgraphia*, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth Kiadó, 2016, 504–509.

gráfiát kiegészítő tanulmány és könyv is megjelent már.³ A BRV sajnos nem törededett teljességre a nyomtatványok lelőhelyét illetően, így az akkori (1903–1944) és a mai Magyarország könyvtáraiban található régi román nyomtatványok példányadatai tekintetében nagyon hiányos és megbízhatatlan.

2010-ben Virgil Cârdea nagyszabású bibliográfiai sorozatot indított útjára, melynek kitűzött célja volt összegyűjteni és bibliográfiailag leírni a világ minden tájáról a románokkal kapcsolatba hozható összes adatot (műemlékek, kéziratok, oklevelek, könyvek, művészeti tárgyak, térképek stb.). Az országok neve szerint rendezett sorozat jelenleg a IV. kötetnél és az R betűnél (azaz Rusia–Oroszország) tart, így sajnos Magyarország (Ungaria) nincs még benne.⁴ A Román Nemzeti Örökségvédelmi Hivatal (Institutul Național al Patrimoniului) által indított honlap (<http://www.cimec.ro/carte/cartev/carte.htm>) a 16–17. századi román nyomtatványok aktualizált bibliográfiáját tartalmazza. A szerzők itt igyekeztek feltüntetni a jelenleg ismert nyomtatványok számát is, sajnos a lelőhelyeket azonban csak ritkán adták meg. Külön link van a külföldi gyűjteményekben található régi román nyomtatványok számára, de sajnos nagyon hiányos: a 67 itt felsorolt román nyomtatványból egyiknél sem jelzik, hogy magyarországi könyvtárakban is meglenne, pedig több olyan mű is szerepel a listán, melyek biztosan megtalálhatók ma Magyarországon (pl. az 1648-ban Gyulafehérváron kiadott román Újszövetség.)

Külön kiemelendő az a két évvel ezelőtt megjelent, nem csak célkitűzésében, hanem formátumában (A/4-es méret, 1016 oldal) is monumentális bibliográfia, mely a Habsburg Birodalom területén 1691–1830 között kiadott román nyomtatványok eddigi legrészletesebb és legpontosabb leírását tartalmazza.⁵ A bibliográfia szerzői feltüntették a példányok lelőhelyeit is, így pontosan ki lehet keresni a szövegből, hogy az általuk átnézett négy magyarországi könyvtárban (debreceni és budapesti Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtára, valamint az OSZK) milyen régi román nyomtatványok találhatók.⁶ Sajnos az OSZK esetében a szerzők csak a központi katalógus alapján dolgoztak, az RC jelzettel ellátott Régi Cyrillica gyűjteményben lévő köteteket valamilyen oknál fogva nem dolgozták

³ A két legfontosabb: POENARU, Daniela, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, Muzeul Județului Dâmbovița 1973; CHINDRIȘ, Ioan, *Îmbogățirea Bibliografiei Românești Vechi. Sugestii exemplificate = Satu Mare. Studii și Comunicări*, 7–8(1986–1987), 269–289.

⁴ CÂNDEA, Virgil, *Mărturiile românești peste hotare, Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate, Seria nouă I–IV*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010–2012.

⁵ *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830), Recuperarea unei identități culturale* [a továbbiakban: CRVIH, mindig a lapszámokra hivatkozok e kiadvány esetében], ed. de Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016. Magyarul lásd Monok István recenzióját: *Magyar Könyvszemle*, 133(2017), 3, 371–373.

⁶ Kereséshez egyébként mindenkinek inkább az elektronikus változatot ajánlom, mivel a bibliográfiában mindössze egyetlen, a kiadványok megjelenését időrendben felsoroló mutató, található. A PDF-változat letölthető: http://diam.uab.ro/istorie.uab.ro/cercetare/recuperarea/rezultate/Catalog_habsburgic.pdf

fel. Emellett a kötetből természetesen hiányoznak az 1691 előtt, és a Habsburg Birodalmon kívül, elsősorban a két román fejedelemségben megjelent régi román nyomtatványok is.

Mindent összevetve tehát, a Magyarországon és Erdélyben a 16–17. században megjelent román nyomtatványok példányaira és azok lelőhelyeire vonatkozó legmegbízhatóbb és legnaprakészebb adatokat még mindig az RMNy köteteiben találjuk. Az eddig megjelent négy kötetben az 1467–1670 közötti időszakból húsz román vagy román vonatkozású (pl. óegyházi szláv nyelven megjelent) nyomtatvány leírását találjuk meg. Mennyiségileg ez ugyan nem sok, de minőségileg annál fontosabb nyomtatványokról van szó, mivel ezek a román kultúra- és irodalomtörténet szempontjából a legjelentősebb kiadványok. Számuk azért is csak ennyi, mert az RMNy-be csak a 16–17. századi Magyarország és Erdély területén megjelent román nyomtatványokat vették fel a szerzők. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a régi könyv fogalma más a román és a magyar szakirodalomban. „Az RMNy körébe tartoznak mindazok az 1711 előtti nyomtatványok, amelyeket a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön egészben vagy részben magyar nyelven nyomtattak” – írta Holl Béla 1974-ben, a Szabó Károly által megállapított korszakhatárt elfogadva.⁷ Egy évtized múlva azonban Borsa Gedeon már amellett érvelt, hogy „a régi alatt – ma már nemzetközileg is egyre egységesebben – az 1801 előtti dokumentumok értendők.”⁸ A Borsa Gedeon által javasolt 1800 évi korszakhatár nyomdatörténeti érvekkel védhető: eddig tartott ugyanis Európában a kézi nyomtatás kora, ami után következett a nyomtatás és a papír előállításának gépesített korszaka. Így az RMNy elkészült és tervezett köteteibe természetesen csak az 1711 előtt Magyarországon és Erdélyben megjelent román nyomtatványok kerültek és kerülnek majd feldolgozásra. Ez a könyvanyag pedig amúgy is nagyon csekély. 1508 (ekkor jelent meg Târgovișteban az első román vonatkozású óegyházi szláv nyelvű nyomtatvány) és 1672 között mindössze 64 román vagy román vonatkozású (szláv és görög nyelvű) kiadvány látott napvilágot a BRV adatai alapján. Ezután azonban ugrásszerű növekedésnek indult a román kiadványok száma: 1673–1716 között 112, míg 1717–1808 között 578 nyomtatvány látott napvilágot. Ezekből az adatokból is világosan kiderül, hogy a román könyvtermelés fénykora kívül esik az RMNy 1711-el lezáruló gyűjtőkörén.

Ioan Bianu még párizsi ösztöndíjas korában ismerkedett meg Émile Picot-val. Az ő biztatásával és iránymutatásával kezdett hozzá bibliográfiájának elkészítéséhez. Bianu az 1830 előtt megjelent műveket sorolta a régi román nyomtatványok körébe, de pontosan nem indokolta meg, hogy miért épp ezt az évet választotta korszakhatárnak. Minden bizonnyal hatott rá a francia gyakorlat, mely

⁷ Jőmagam az alábbi kiadás alapján idézem: HOLL Béla, *A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2003, 89.

⁸ BORSA Gedeon, *Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról (1983) = Bevezetés...* 2003, i. m. 23.

szerint a régi nyomtatványok csoportjába az 1810 előtt megjelent művek tartoznak, mivel 1811-től már rendszeres francia bibliográfia jelent meg (*Bibliographie de la France*).⁹ Gabriel Ştrempelel szerint Bianu azért választhatta korszakhatárnak 1830-at, mert egy évvel korábban jelentek meg az első román publicisztikai kiadványok (újságok, folyóiratok), ezért úgy gondolta, hogy ezzel új korszak vette kezdetét.¹⁰ Kérdés immár ezek után, hogy a régi román nyomtatványok besorolásánál, melyik gyakorlatot kövessük Magyarországon? Jómagam e tanulmányban mindenesetre a román gyakorlatot fogom követni, tehát amikor régi román nyomtatványokról beszélek, akkor mindig az 1830 előtt megjelent román vonatkozású kiadványokról van szó. Ezeknek két csoportját különböztetem meg: a cirillicákat (azaz a cirill betűs román, vagy ószláv nyelven készült román vonatkozású nyomtatványokat), valamint a nem cirill betűvel készült, de egyértelműen román vonatkozású – a szerző román, a szöveg nem román (latin, görög stb.); a szöveg román nyelvű, de latin betűvel íródott – nyomtatványokat. Összefoglaló jelleggel a régi román nyomtatványokat, a magyar hungarica mintájára, leginkább ’valachicá’-nak lehetne nevezni, de tartok tőle, hogy ez a megnevezés a román kollégáknál nem aratna osztatlan sikert, ezért a továbbiakban jómagam is a cirillica megnevezéssel fogok élni, annak ellenére, hogy az félreértésekre adhat okot, mivel köztudomású, hogy nem csak román, hanem szláv szövegeket is nyomtattak cirill betűvel.

Todoreszku Gyula gyűjteményének román vonatkozásai

Jelen tanulmányban csupán az OSZK-ban található régi román nyomtatványokról lesz szó, melyeknek legnagyobb része a Régi Nyomtatványok Tárában található még akkor is, ha azok 18. vagy 19. század eleji vagy akár közepi kiadványok. Ennek egész egyszerűen az a magyarázata, hogy az OSZK-ban található régi román nyomtatványok legnagyobb része Todoreszku Gyula hagyatékából került a könyvtárba, ahol több-kevesebb sikerrel a későbbiekben igyekeztek egyben tartani a Todoreszku-gyűjtemény cirillica részét. Az anyag rendszeres feltárása sem magyar, sem román részről nem történt meg. A magyar bibliográfusokat elsősorban a nyelvi nehézségek riaszthatták vissza az anyag tanulmányozásától. A román kollégák számára pedig csak 1990 után nyílt lehetőség kutatásokat végezni magyar könyvtárakban. Ioan Chindriş és Glück Jenő kezdeményezéseit Bogdan Andriescu, a nagyszabedni megyei könyvtár könyvtárosa folytatta tovább, aki vi-

⁹ URS, Otilia, *Criterii de descriere a cărţii româneşti vechi în Bibliografia Românească Veche. Evaluări și perspective = Diacronia*, 13(2015), 1, 349–356. Letölthető:

<http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A13551/pdf> (Letöltés: 2018. 01. 23.)

¹⁰ ŞTREMPEL, Gabriel, *Prefață = Bibliografia românească modernă (1831–1918)*, vol. I, Bucureşti, Editura Ştiinţifică și Enciclopedică, 1984, VI.

szont nem az OSZK, hanem a budapesti Egyetemi Könyvtár régi román könyvanyagát dolgozta fel (mintegy 81 kiadványt az 1710–1830 közötti évekből).¹¹

Az OSZK jelenlegi Cyrillica-gyűjteményében 160 db nyomtatvány található. Emellett az elektronikus központi katalógus szerint még van huszonkilenc olyan 18–19. századi nyomtatvány, melyek biztosan a Todoroszku-hagyatékából származnak. Összesen tehát mintegy 189 régi román könyvről beszélhetünk, de amint a későbbiekben látni fogjuk, ezek a számok félrevezetőek. Kétségtelen, hogy a Cyrillica-gyűjteményben lévő kiadványok nagy része a Todoroszku–Horváth Könyvtárból származik. Ezért az alábbiakban a Todoroszku-gyűjtemény cyrillicáinak a sorsát, valamint a jelenlegi cyrillica-állomány kialakulásának történetét igyekszem felvázolni.

A gyűjtemény kialakítójának, Todoroszku Gyulának az életéről meglepően kevés forrás áll rendelkezésünkre. Todoroszku Gyula felesége, Horváth Aranka, miután férje kívánságának megfelelően a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta annak könyvtárát, és azt később maga is komoly anyagi erőforrásokkal egészen halálig segítette, semmilyen, a férjére vonatkozó dokumentumot (pl. levelezés) nem adott át a könyvtárnak. A jelenleg az OSZK-ban található, mintegy 71 darab Todoroszku által édesanyjának (Todoroszku Pálnénak), unokahúgának (Todoroszku Anna) valamint nagynénjének, Flore Máriának írt levelet 1939-ben adta el Radonitsné Flore Anna (Flore Mária lánya) a könyvtárnak 100 pengőért.¹² E leveleken kívül szinte semmilyen más autentikus forrás nem maradt fenn Todoroszku Gyula életéről. Sajnos a levelek csak nagyon kevés releváns információt tartalmaznak, ami nem is csoda, hisz a Flore Máriának és a Todoroszku Annának szóló levelek egy részét a Schnepfenthalban tanuló tizenhárom-tizennégy éves diák írta. Nem jobb a helyzet az édesanyjának és unokahúgának immár felnőttként írt néhány képeslap esetében sem, amelyekből leginkább azt tudhatjuk meg, hogy Todoroszku merre nyaralt Nyugat-Európában, vagy esetleg azt, hogy 1911. július 10-én Budapesten „hűvös, szeles, esős idő” és földrengés volt, vagy hogy 1915. július 29-én még biztosan nem volt a felesége Horváth Aranka, mert Todoroszku a Balatonfüreden nyaraló édesanyjától érdeklődött harisnyáinak holléte felől (ha már lett volna felesége nyilván nem az édesanyján kéri számon harisnyáinak hollétét.)¹³ A Todoroszku Annának írt levelek szintén Schnepfenthalból valók, és csupán az ottani diákéletről villantanak fel néhány epizódot.

¹¹ Az erről megjelent katalógus: ANDRIESCU, Bogdan, *Carte românească veche în colecțiile Bibliotecii Universității Eötvös Loránd Budapesta*, i. m. Lásd még: CHINDRIȘ 1997, i. m.; CHINDRIȘ 1998, i. m.; GLÜCK 1998–1999, i. m.

¹² Lásd Flore Anna 1939. szeptember 14., október 6. és október 22-én Fitz Józsefnek, az OSZK akkori főigazgatójának írt leveleit: OSZK, Irattár, TH 16.

¹³ A levelek alapján Todoroszku az alábbi nyugat-európai városokban járt: 1899. augusztus 14-én San Marino; 1910. augusztus 10. London; augusztus 8. Lizsazon; augusztus 18. Bordeaux; 1911. február 20. Genova. Az említett leveleket lásd: OSZK, Levelestár. A Schnepfenthalból Flore

Nehéz elképzelni azt, hogy egy ilyen méretű könyvgyűjteményt kiterjedt kapcsolatháló és levelezés nélkül ki lehetett volna alakítani. Még akkor is, ha Flore Anna szerint Todoreszku legendásan rossz levélíró volt.¹⁴ Leveleknek tehát mindenképpen lenni kellett. Ahogy a magyar könyvtörténet számára elsőrendű fontossággal bírna Todoreszku naplója is, melybe Akantisz szerint tulajdonosa gondosan feljegyezte azt, hogy mikor milyen könyvben, milyen oldalszámokat restaurált vagy restauráltatott.¹⁵ Az is furcsa, hogy az, aki a régmúlt dokumentumait ilyen szenvedéllyel gyűjtötte, az a saját magára vonatkozó iratokat hagyta veszendőbe menni. Vajon miért e furcsa rejtőzködés Todoreszku részéről? Avagy netán felesége Horváth Aranka rejtette el volt férjét ily módon az utókor kíváncsi tekintete elől? Jelen forrásadottságok mellett jómagam is csak feltenni tudom ezeket a kérdéseket, megválaszolni nem.

Mivel Todoreszku életrajzát már többen ismertették a magyar szakirodalomban,¹⁶ és mivel jelen tanulmánynak Todoreszku cyrillica-gyűjteményének az áttekintése a cél, az alábbiakban Todoreszku életének csupán román vonatkozásaira térek ki. Az apa, Todoreszku Pál életéről szintén nagyon keveset tudunk. Akantisz szerint tizenhárom éves korában került Budapestre, de hogy pontosan honnan származott a család, arról Akantisz sem írt. Szintén Akantisz írja, hogy Todoreszku Pál magyar nőt vett el feleségül, de hogy kit, azt nem említi.¹⁷ Todoreszku felesége a Bács vármegyéből származó Sztanisits Anna volt, aki neve után ítélve valószínűleg elmagyarosodott szerb család tagja lehetett.¹⁸ Arról is nagyon kevés adatunk van, hogy a Magyarországon teljesen ismeretlen család miként futott be nagyon rövid idő alatt szédületes gazdasági karriert. Tudjuk, hogy 1870-ben Todoreszku Flore Constantinnal (aki a Constantinból képzett Dinu névvel is élt) együtt gróf Festetics Gyulától megvásárolta a Krassó-Szörény megyében található ollósági birtokot.¹⁹ A schnepfenhtali levelek címzettje, Flore Mária, tehát, Todoreszku Gyula nagynénje volt, és egyben édesanyjának a testvére, leánykori nevén Sztanisics Mária, aki Todoreszku Pál üzlettársához, az imént említett Flore

Máriának írt leveleket ismertette: VARGA Bernadett, *Még egyszer a Todoreszku–Horváth könyvtárról = Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 2, 329–330.

¹⁴ Flore Anna Melich Jánosnak, Budapest, 1939. szeptember 14., OSZK, Irattár, TH 16.

¹⁵ AKANTISZ Viktor, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*, Bp. 1922, XIV (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címjegyzéke VII).

¹⁶ AKANTISZ 1922, i. m. m., XII–XVI; PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Todoreszku–Horváth-gyűjtemény = Magyar Könyvszemle*, 88(1972), 1–2, 48–52; KELECSÉNYI Gábor, *A könyves Todoreszku = Budapest*, 25(1987), 6, 31–33; BÁCSVÁRY Anna, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka Régi Magyar Könyvtára = Gyűjtők és gyűjtemények, A Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kincsei és történetük*, szerk. Boka László, Ferenczsné Wendelin Lídia, Bp., Kossuth Kiadó, OSZK, 2009, 133–134; VARGA 2017, i. m. 329–331.

¹⁷ AKANTISZ 1922, i. m. IX.

¹⁸ Budapesti Fővárosi Levéltár (a továbbiakban BFL), VII.201 – 1890 – 0705. Zarka Dénes közjegyző iratai.

¹⁹ PESTY Frigyes, *Krassó vármegye története*, II/2, Bp., 1884, 83.

Dinuhoz ment feleségül.²⁰ Todoroszku Pál sertéskereskedésből szerezte vagyonát. A sertéseket az ollósági birtokon Flore Dinu nevelte, Todoroszku pedig a pesti piacon értékesítette azokat. Az üzlet jól jövedelmezett, és ahogy az már lenni szokott, a sok pénz néha az üzlettársak között is feszültségeket okozott.²¹

A családban a román identitást kétségtől leginkább Todoroszku Pál és a Flore családba beházasodó Flore Mária tartotta. Erre enged következtetni az, hogy 1879-ben, amikor a kis Gyula tudomást szerzett arról, hogy édesapja meg fogja őt látogatni Schnepfenthalban, lelkesen elkezdte tanulni (valószínűleg zongorán) a *Hora Dorobanților la Grivița* című műdalt.²² Minden bizonnyal az 1877. évi az Oszmán Birodalom ellen vívott függetlenségi harc idején, a 19. század egyik legnagyobb román költője Vasile Alecsandri (1821–1890) által írt *Hora de la Grivița* című vers megzenésített változatáról van szó. A kis Gyula nyolcévesen egy latin betűs magyar helyesírással írt román nyelvű levéllel köszöntötte újév alkalmából nagynénjét, Flore Máriát. A levélből kiderül, hogy Todoroszku ekkor még nagyon keveset tudott románul, a román helyesírást pedig egyáltalán nem ismerte. A levélben még arról is szó van, hogy románul írni Sina Stefan tanította, aki minden bizonnyal a nagyhírű macedormán Sina család egyik tagja lehetett.²³ Emellett a Schnepfenthalban tanuló Gyula nagynénjétől „szerb” ábécét kért, hogy összehasonlíthassa a cirill és a görög betűket.²⁴ Érdemes itt megemlítenünk azt

²⁰ 1885-ben egyébként Flore Sztanisits Mária Todoroszkuék Népszínház utca 32. szám alatt lévő házában lakott. Minderről lásd: BFL – VII.173.a – 1885 – 0781.

²¹ 1879. áprilisában Vlad János (Ioan Vlad) lugosi ügyvéd, Flore Dinu levelét személyesen hozta Pestre Todoroszkunak, melyben Flore Dinu azt nehezményezte, hogy Todoroszku az ő megkérdezése nélkül az ollósági birtokra Pestről küldött új intézőt („ispánt”), aki mindent felforgat a birtokon. Minderről lásd: BFL – VII.200.a – 1879 – 0545.

²² „Ma tanultam az egyik román nótát „Hora Dorobanților la Grivița”. Nagyszerű szép és én úgy hiszem, ha a kedves apám meg fog látogatni, és ha elő játszom neki, neki is fog tetszeni. Kedves Mari néni, kérlek ne szólj erről semmit a papának, most meg akarom vele lepni. [...] Kedves Mari néni! Ha a kedves papa ide jön, addig már jól fogom tudni azt a román nótát, amelyet tanultam. A címe „Hora Dorobanților la Grivița.” Todoroszku Gyula levelei Flore Máriához: Schnepfenthal, 1879. október 10. és október 20., OSZK, Levelestár.

²³ „Skumpi mu Marineni!

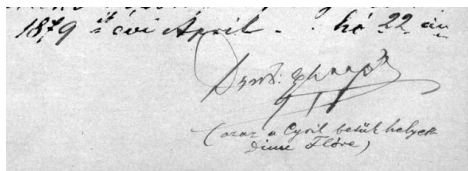
Io nusti sa skriu asa mult rumunyste numaj asa kum eo vreu se skriu mult numae nusti Stefan ma vaczat pentru unii no si skriu acies pentru anu no. Sorcova vesela sze trejest sze batrenesti ca un marea un paraa un fir de trandafir ea si amamacs bogat la mult an cu sanatate. Gyula.

Kedves Mari néni én itt írok neked romanu egy kicsit tanultam az Stefanótól, és kedves Mari néni az Stefan tanított engem egy kicsit románul írni és kedves Mari néni az Stefan is ír egy kicsit. Sarut mána soacra Marieta. Multe complimente la Dumnata sarut mana. Sina Itefan.

Pesta, 1874. január 13.” OSZK, Levelestár. Sajnos más adatot nem találtam Sina Istvánról. A Sina családról legutóbb lásd az alábbi kötet tanulmányait: *A Sina család Magyarországon*, szerk. Kerényi B. Eszter, Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2004.

²⁴ „Kedves Mari nénim! Már régen akartalak megkérni, hogy írd le nekem a szerb a-b-c-t, még pedig úgy hogy minden szerb betű mellett legyen a latin betű is, hogy én tudjam, hogy mit jelent. Ezt én azért szeretném bírni, mivel össze akarom hasonlítani a görög a-b-c-vel. [...] Gondolhatod,

is, hogy nagynénje férje még 1879-ben is cirill betűvel írta alá a nevét, jóllehet akkor már nemcsak Erdélyben és a Bánságban, hanem a Kárpátokon túli Román Királyságban is a latin betűs írás volt a hivatalos.²⁵

1. ábra: Flore Dinu cirill betűs aláírása
a Vlad János (Ioan Vlad) lugosi ügyvédnek adott meghatalmazáson:
BFL – VII.200.a – 1879 – 0545.

Ezek a gyerekkori adatok mindenesetre azt bizonyítják, hogy Todoreszku érdeklődött a román nyelv és kultúra iránt. Sajnos későbből semmilyen adatunk nincs arról, hogy mennyire tanult meg románul, és mennyire lehetett képes arra, hogy a cirill betűs régi román nyomtatványokat elolvassa. Valamennyire biztos, mert néhány esettől eltekintve, amikor bizonyíthatóan Sztripszky Hiador azonosított számára néhány régi cirill betűs román könyvet,²⁶ nem találni annak nyomát, hogy segítséget kért volna a román nyomtatványok azonosításához, és értékbecsléséhez. Ugyanakkor 1911-ben, amikor *Diodori Siculi scriptoris graeci libro duo...* (Viennae Pannoniae, 1516) című nyomtatvány marhabőr kötéséből nyolc különböző 16. századi nyomtatványt áztatott ki, arra nem mert vállalkozni, hogy az előbukkanó, és ma is igazi filológiai és könyvtörténeti szenzációnak számító első ismert nyomtatott latin betűs román kálvinista énekeskönyvet (melyet egyébként róla neveztek el Todoreszku-töredéknek) bemutassa, jóllehet, egy másik áztatás során előkerült és szintén ismeretlen régi magyar nyomtatványról kifogástalan könyvészeti leírást közölt a *Magyar Könyvszemlében*.²⁷

hogy örültem a szerb a-b-c-nak. Már össze is hasonlítottam egy kicsit a göröggel és azt találtam, hogy egy kicsit hasonlítanak a betűk egymáshoz.” Todoreszku Gyula Flore Máriához, Schnepfenthal, 1880. február 1. és február 16., OSZK, Levelestár. Vö. még: MISKOLCZY Ambrus, RUDEANU, Ioan Octavian, *Iuliu Todorescu – ctitor de cultură = Calendarul Nostru*, 36(1989), 161.

²⁵ Az aláírást lásd a fentebb már említett Vlad János lugosi ügyvédnek adott meghatalmazáson: BFL – VII.200.a – 1879 – 0545.

²⁶ A könyvekben található cédula alapján az alábbi román nyomtatványokat azonosította Sztripszky: OSZK, RC 9; RC 17; RC 122.

²⁷ *Magyar Könyvszemle*, 19(1911), 4, 353. A Todoreszku által kiázottat töredékből (FOGARASI K. Ferenc, *Kis keresztény*, Gyulafehérvár, 1654, RMNy 2519) máig nem került elő újabb példány. Ezekről az áztatásokról lásd még: VARGA 2017, i. m. 330. A román kálvinista énekeskönyvnek (melynek a négy lapból álló B íve maradt fenn) a Todoreszku által restaurált példánya: OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, RMK I. 361e. Kiadása: SZTRIPSZKY Hiador, ALEXICS György, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban, Protestáns hatások a hazai románságra*, Bp., 1911.

Nem maradt viszont fenn egyetlen közvetlen adat sem arról, hogy Todoroszku bármilyen kapcsolatot tartott volna a korabeli román értelmiségiekkel. Márpedig úgy vélem, hogy a román cyrillicák összegyűjtése e nélkül nem sok sikerrel kecsegtetett. (Alább látni fogjuk, hogy közvetett bizonyítékaink vannak arra, hogy Todoroszku igenis kapcsolatban állt a korabeli leghíresebb román bibliográfusokkal.) Gyanítom, hogy ebben a kapcsolattartásban talán a budapesti Román Tanszék akkori tanára, Alexics György (Gheorghe Alexici) lehetett a segítségére, aki tervbe vette a magyarországi görög keleti kolostorok történetének megírását. Végig is látogatta ezeket a kolostorokat, de sajnos az összegyűjtött gazdag anyagból csak egy vékony kis broszúrát sikerült kiadnia.²⁸ Ezen útjai alkalmával Alexics könnyen gyűjthetett régi román nyomtatványokat, melyeket aztán eladhatott Todoroszkunak, de sajnos erről sem maradtak fenn adatok, ahogy Alexicsnek a kolostorok történetére vonatkozó jegyzetei is eltűntek.

A Todoroszku család tehát a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiára oly jellemző többes identitású család jellegzetes képviselője volt. Amíg a Monarchia állt, addig a család tagjainak bizonyára nem is esett nehezükre a különböző azonosságtudatok összeegyeztetése. Todoroszku Gyula ugyanakkor a sikeres asszimiláció példája is. Erre már csak azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert a magyar állam asszimilációs politikája a 19. század második felében épp az erdélyi és a magyarországi románok körében volt a legsikertelenebb. Látványos eredményekről csak a fővárosban élő románok esetében számolhatunk be. Legkönnyebben és leggyorsabban a Pesten élő macedoromán családok (pl. Gozsdu, Sina) asszimilálódtak. Őket követte néhány értelmiségi a 20. század elején (pl. a már említett Alexics, vagy szintén a pesti Román Tanszéken tanító Iosif Siegescu.) Ebbe a sorba tartozott Todoroszku Gyula is, aki Akantisz szerint „úgy gondolkodásmódjában, valamint érzületében s nyelvében is színmagyarrá fejlődött.”²⁹ Véleményem szerint ennél azért árnyaltabb a kép. Épp a korban szinte rendkívülinek mondható román cyrillica-gyűjteménye bizonyítja azt,³⁰ hogy a román identitásáról nem teljesen mondott le Todoroszku. Az is jelzésértékű, hogy a magyar fővárosban megforduló román értelmiségiek (elsősorban Octavian Codru Tăslăuanu, Nicolae Iorga és Octavian Goga), akik metsző iróniával gúnyolták a renegát Alexicset és Siegescut, egyetlen rossz szót nem írtak Todoroszkuról. Elie Dăianu, kolozsvári görög katolikus esperes a Todoroszku-török ismertetésekor így jellemezte Todoroszkut: „egy jeles román patricius fia”; „örülhetünk

²⁸ ALEXICI, Gheorghe, *Pagini din trecut, Cum s-a propovăduit unirea în părțile bihorene?* Sibiu, 1903.

²⁹ AKANTISZ 1922, i. m. IX. A budapesti románok 19. századi történetéről lásd még: GLÜCK Jenő, *Adatok a pest-budai, budapesti román egyházi élet történetéhez (1686–1919) = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 9(1997), 3–4, 10–16; SASVÁRI László, *Román ortodox (görögkeletiek) a mai Magyarországon = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 9(1997), 3–4, 44–45.

³⁰ A Román Királyságban csupán egy magángyűjtemény V. A. Urechia (1834–1901) könyvtára vetekedhetett Todoroszku cyrillica-gyűjteményével. Urechia halálakor 310 régi román nyomtatvány volt a könyvtárban. Vö. G. HÂNCU, *Cartea românească veche în biblioteca V. A. Urechia*, Galați, Biblioteca Regională V. A. Urechia, 1965.

annak, hogy Todoreszku Gyulában nemzetünk egy művelt fiát tisztelhetjük, aki nemcsak jeles személyes tulajdonságokkal, hanem szép vagyonnal is bír, amelyből a tudomány és az irodalom oltárán is bőkezűen áldozhat.³¹ Iosif Popovici, az időközben Csakovára (Temes megye) visszavonult, szintén a pesti Román Tanszék tanára beszámolójából tudjuk, hogy Todoreszku a kiáztatott román kálvinista énekeskönyv ívéből tizenkét faksimile példányt készített, melyekből a román filológusoknak és történészeknek (Ioan Bianu, Elie Dăianu, Iulian Marțian) is küldött.³² Később egy szintén nagyon értékes 17. századi román kéziratok kódexet, melyben különböző apokrif legendák másolatai találhatók, át is adott Nicolae Drăganunak, aki még Todoreszku életében publikálta is a kolligátumot.³³

Todoreszku tehát román kortársai nem tartották renegátnak, és egyes jeles román értelmiségiek sem láttak semmi kivetnivalót a többes identitás megőrzésében. Jellemző e tekintetben a régi román könyvészet legnagyobb alakjának, Ioan Bianunak a megnyilatkozása. Veress Endre magyar–román bibliográfiájának készítése közben fordult Bianuhoz azzal a kérdéssel, hogy az olyan szerzőket, mint például Gozdsu Elek – „aki minden vagyonát egy ma is létező román alapítványra hagyta, és aki jónéhány magyar regényt írt, de azokban egyetlen szó sincs a románokról, és ő maga sem közölt soha semmit románul” – vajon fel lehet-e venni, a román–magyar bibliográfiába. Bianu a következőket válaszolta: „Gozdsu és társai (mint például Todorescu, Alexici, Segescu és mások) román–magyarok, avagy magyaro–románok, akik a magyar államban uralkodó helyzetben lévő magyar nemzethez kapcsolták magukat, de ők azért saját magukat románok tartották, amit az is bizonyít, hogy az őseiktől örökölt vallásukat (ortodox vagy unitus) megtartották. Épp ezért, írásaiknak – függetlenül attól, hogy azoknak mi a tartalma – szerepelniük kell egy román–magyar vagy egy magyar–román bibliográfiában.”³⁴

Az első világháború után összeomló Osztrák–Magyar Monarchia akár a Todoreszku család felbomlásának is lehetne az analógiája. 1919-ben az ollósági birtok a románok által megszállt területre került, miközben Budapesten a Tanácsköztársaság miatt azon kellett aggódnia Todoreszkunak, hogy mi lesz a könyveinek a sorsa. Gyűjteményét végül sok utánajárással sikerült megmentenie, de Akan-tisz szerint erre a megmentésre Todoreszkunak ráment szinte az összes vagyona. Akár még szimbolikusan is tarthatnánk azt, hogy épp a román csapatok Budapestre való bevonulásának hónapjában (1919. augusztus) borult el végleg az elméje, és három hónapra rá, 1919. november 27-én, ötvenhárom éves korában

³¹ DĂIANU, Elie, *O nouă carte calvinească românească. Fragmentul Todorescu 1550–1600 = Unirea*, 21(1911), 30, 288.

³² Lásd Iosif POPOVICI 1911. április 20-án kelt levelét: *Tribuna*, 15(1911), 81, 30.

³³ DRĂGANU, Nicolae, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, Academia Română, 1914.

³⁴ Veress Endre levele Ioan Bianunak: Budapest, 1930. február 23.: *Scrisori către Ioan Bianu*, ed. de Marieta Croicu, Petre Croicu, București, Editura Minerva, 1980, 453–454. – Bianu válasza, melyet végül nem küldött el Veressnek, ugyanott.

meghalt.³⁵ Csak egy jóval későbbi forrásból derül ki az, hogy 1919-ben nemcsak a külső társadalmi és politikai viszonyok változtak meg, hanem Todoroszku halálával a tágabb családban is feszültségek keletkeztek. Mivel Todoroszku Gyula végrendelet nélkül halt meg,³⁶ és gyerekei sem voltak, ezért az egész vagyont – a könyvtárral együtt – felesége, Horváth Aranka örökölte. A Nemzeti Múzeum akkori igazgatójának, Melich Jánosnak a megkeresésére az özvegy úgy döntött, hogy a gyűjteményt a Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel,³⁷ annál is inkább, mert férjének is ez volt korábban a terve. Eladhatta volna a könyveket ugyan az antikváriusoknak is, érdeklődő is lett volna,³⁸ de ő mégsem tette, és azért a döntéséért csak hálásak lehetünk neki. Ezzel a nemes gesztussal Horváth Aranka valóban jókora vagyonról mondott le, de amint arra Varga Bernadett is felhívta figyelmet, „az adott helyzetben ez a lépés biztosította számára az általa használt Népszínház utca 36. sz. alatti lakóház (és a többi ingatlanvagyon) megmenekülését a rekvirálás elől.”³⁹ És lehetett még egyéb is, ami segítette Horváth Arankát a döntésben. Egyrészt önjelölt rosszakarók kezdtek áskálódni ellene Melichnél,⁴⁰ másrészt a Todoroszku rokonok is mozgolódni kezdtek.

A családtagok akciójáról ugyan kevés információ áll a rendelkezésünkre, de úgy vélem, hogy mégis érdemes megemlíteni azokat, mert biztosan befolyásolhatták Horváth Arankát abbéli döntésében, hogy nem tartotta meg magának a könyvtárat. A már említett Radonitsné Flore Anna, aki a már szintén említett Flore Máriának volt a lánya, 1939. szeptember 19-én, amikor felajánlotta az OSZK-nak megvétele a nála lévő Todoroszku-leveleket, többek között ezt írta Fitz József, akkori főigazgatónak:

³⁵ AKANTISZ 1922, i. m. XI; PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR 1972, i. m. 57; KELECSÉNYI 1987, i. m. 33; VARGA 2017, i. m. 330.

³⁶ Ennél már csak az érdekesebb, hogy 1914. március 21-én, amikor még nem volt Todoroszku felesége, Horváth Aranka megírta végrendeletét és átadta Charmant Oszkár közjegyzőnek. Ebben ez állt: „En alulírott Horváth Aranka – lelkemet a mindenható Isten kegyelmébe ajánlva – ép elmével és szabad elhatározással következőképp rendelkezem halálom esetére. 1. Minden ingatlan és ingó vagyonomra általános örökösömnek kedves barátomat nevezem Todoroszku Gyula dr. földbirtokos helybeli lakost. E rendelkezésemmel hálámat igyekszem vele szemben tanúsítani annak baráti gondoskodásáért, amellyel elhalmozott, mert minden vagyonomat az ő jószívűségének köszönhetem.” (BFL – VII.193.a – 1914 – 0278.)

³⁷ Melich közbenjárásáról lásd: [MELICH János?], *Milliók könyvtár a Nemzeti Múzeumban*, Budapesti Hírlap, 39(1919. dec. 21., 146. sz.), 2.

³⁸ A lípcei Hiersemann antikvárium 1919. december 30-án kelt levelében érdeklődött a Todoroszku-gyűjtemény megvétele felől: OSZK, Irattár, TH 2.

³⁹ VARGA 2017, i. m. 331.

⁴⁰ Bizonyos Nagy Rezső, tanár, aki állítása szerint ismerte Todoroszkut, ezt írta Melichnek 1919. december 24-én: „Sőt nem átalják az özvegyet is tudósnak előléptetni. Mert az özvegyről jobb nem beszélni. Kár azonban a tudományt ennyire lebecsülni [...] ha új kort, új világot, új embereket akarunk, félre kellene lökni ezeket a korrupt ízű szerzeteket. [...] Amennyire én a fennkölt lelkű mecénást ismertem, még ez mutatna a legjobban rajta, hogy Wolf-Völegi-Horváth Aranka asszonyból méltóságos asszony lett.” (OSZK, Irattár, TH 1).

„Unokabátyám halála után mindent elkövetett [Melich], hogy a könyvtárat és most tudom, hogy a vagyont is, a Múzeum részére megszerezze. Az özvegynek kedvében járt, a hagyatéki perben bizonyítvánnyal támogatta ellenem az özvegyet stb., stb. Abba az időben többször beszéltem Melich ömértóságával. Bizony nem szívesen gondolok ezekre a találkozásokra. Ilyen tekintélyes testület vezetőjének támogatása, amilyen a Múzeum nagyban elősegítette az én koldusbotra jutásomat. [...] Egyben bejelentem mélt. uramnak, hogy unokabátyám életrajzát el fogom készíteni. Családi és nevelési körülményeinek ismertetése mellett súlyt fogok helyezni könyvgyűjtési hajlamának első megnyilatkozásától folytatólagosan fáradságot nem sajnálva, pénz áldozatot nem kímélő munkásságát, amíg páratlan gyűjteményét összehozta. Végül: mi volt vele a terve.”⁴¹

A levélből kiderül, hogy Todoreszku halála után Flore Anna hagyatéki pert indított Horváth Aranka ellen. Schöffner Aladár ügyvéd, Horváth Aranka második férjének a Todoreszku–Horváth Alapítvány intézőbizottságához 1939. április 26-án írt leveléből más érdekes és egyben szomorú részletek is kiderülnek az ügyről.

„Még 1919 év végén vagy 1920 év elején az Ébredő Magyarok Egyesülete, melynek akkor Szmrecsényi György volt – gondolom – az elnöke, felkérte volt néhai feleségemet arra, hogy vállalja el a zászlóanyai tisztet a zászlószentelési ünnepségen. 1920-ban egyedüli magyar egyesület, amely az irredenta eszmét szolgálata, az Ébredő Magyarok Egyesülete volt. Néhai felségem akkor ezt a zászlóanyai tisztséget éppen ezért el is vállalta, az akkori képeslapok hozták is a zászlószentelést. Alig néhány hétre rá, mikor feleségem az akkor még tulajdonát képező ollósági birtokra leutazott, a Siguranciára [a korabeli román titkosszolgálat] beidéztek, ott tartották kora reggeltől késő estig, eléje tették azt a képes újságot, ahol a zászló-

⁴¹ OSZK, Irattár, TH 11. Flore Anna Todoreszku-életrajza elkészült, de az OSZK végül nem vette meg, és azóta sem tudjuk, hogy hol van. A tanulmánymeretű írásért egyébként Flore Anna rekord összeget, 320 pengőt (a pénzérték index alapján mai értéke 217 280 Ft) kért. Íme, Fitz József 1939. december 7-i levele az életrajzról: „Köszönöm néhai dr. Todoreszku Gyuláról írt életrajzát. Őszinte élvezettel és elismeréssel olvastam el s megállapítottam, hogy olyan adatok vannak benne, melyeket az utókor Nagyságos Asszony írása nélkül nem tudna megállapítani. A kellemesen írt munkát ki kellene adni. Sajnos, a Magyar Könyvszemlében bajosan jelenhetnék meg e kedves szubjektív emlékezés, mert éppen az hiányzik benne, amiért szakfolyóiratunk közölhetné, t. i. hogy Todoreszku Gyula miként gyűjtötte a könyveket, hogyan alkudott rájuk, hova utazott egyes példányokat vadászva stb. Az írása jól láttatja az embert, de nem mutatja a bibliofílt gyűjtése közben. Egyszóval hiányzik a példánytörténet, melyet a szerkesztő lapja részére keres. De ha a Könyvszemle a kiadást nem is vállalja a cikket legalább a Könyvtár számára szeretném megszerezni s ár fejében ugyanannyit ajánlok érte, amennyit a Magyar Könyvszemle fizetne: 80 pengőt.” (OSZK, Irattár, TH 26.) A kézirat ügye két évig húzódott és csak 1941. március 10-én értesítette Flore Annát a Todoreszku–Horváth Alapítvány intézőbizottsága arról, hogy „az irodalmi szakértők véleménye alapján munkáját nem találta alkalmasnak megvételre.” Mindkét irat: OSZK, Irattár, TH 26.

szentelés le volt fotografálva, irredenta és magyarországi irredenta mozgalomban való részvétellel vádolták meg és óriási erőfeszítésbe és rengeteg költségbe került, hogy ebből a kellemetlen helyzetből megmenekült. Akkori ügyvédje egy erdélyi román, Dr. Valeanu, azután megállapította, hogy ellene a feljelentést ott lenn Romániában Flore Anna tette és ugyanő bocsájtotta a Sigurancia rendelkezésére azt a budapesti képes heti újságot, amelyben a zászlószentelés le volt írva. 1920-ban a budapesti törvényszéken indított pert Horváth Aranka ellen, majd Lugoson is. Az örökösödési, majd tartási pert a bukaresti legfőbb semmitűszék elutasította. Amikor Flore Anna lenn Romániában már perlekedni nem tudott, hiszen minden perét elvesztette, felkutatott állítólagos Todoroszku rokonokat, kik lenn Óromániában éltek és akik szegényjogon indítottak pert feleségem ellen. E perben azt akarták igazolni, hogy az egész magyarországi vagyon Romániából került ide. Erre egy sereg hamis tanút vonultattak fel. A periratokban állandóan azzal érveltek, hogy magyar asszonnyal szemben a románoknak kell a vagyont odaítélni. Ez a per is jóegynéhány éves harcot, rengeteg költséget és rengeteg izgalmat jelentett. Hogy csak egyet említsek egy jogtalan bírói határozattal zár alá vették az akkori birtokot. Ez csak Romániában volt lehetséges, de megtették. Szinte most is cseng még a fülemben, amikor azt mondotta [Horváth Aranka], hogy 'azért fogatott le a Siguranciával ez az oláh asszony, mert hazai irredenta mozgalomban vettem részt, ezt nem fogom neki megbocsájtani soha.'⁴²

Azért idéztem ilyen hosszan Shöffner Aladár levelét, mert abból világosan kiderül, hogy Horváth Aranka joggal tarthatott attól, hogy nem csak az ollósági birtokot, hanem a budapesti öröklött vagyonnak is egy részét elvesztheti. Minden bizonnyal a feje felett lebegő családi per is hozzájárult ahhoz, hogy Todoroszku halála után szinte rekord gyorsasággal ajánlotta fel a könyvtárat a Nemzeti Múzeumnak.⁴³ És ha Todoroszku Gyulának hálásak lehetünk a sok összegyűjtött értékes régi nyomtatványért, akkor Horváth Arankának is legalább annyira hálásak lehetünk

⁴² OSZK, Irrattár, TH 16.

⁴³ Az egész ügy érzékenysége vet fényt Horváth Arankának 1923. május 22-én Köhalmi Bélának írt levele is. Köhalmi, aki egyébként Philobiblos álnéven 1914-ben részletesen bemutatta Todoroszku könyvtárát, a bécsi emigrációban kiadott *Panoráma* című hetilapjában ismertetni szerette volna Akantisz könyvjegyzékét. Az özvegy Todoroszkuné, azonban annyira félt, hogy még egy recenzió megírását sem engedélyezte, az alábbi indokkal: „[az ismertetés közlésétől] tekintsen el, mert birtokom megszállott területen van, ahol mindenkinek inkább van joga az élethez, mint a magyarnak, s ezért nem szeretném, hogy ott valakinek is a kezébe kerüljen [a recenzió], s beszéd tárgya legyen, nekem a Nemzeti Múzeumnak való ajándékom. Akkor esetleg még elvonnék azt a kis részt is, amit nagy nehezen meghagytak. Bármennyire is szerettem volna, hogy boldogult férjem munkássága így ismertté vált volna, egyelőre halaszuk el a dolgot.” (MTAKK, Ms. 4317/72.) Philobiblos a Todoroszku-könyvtárról: *Könyvtári séták, Todoroszku Gyula dr. gyűjteménye = Könyvtári Szemle*, 2(1914), 5, 149–153; (1914), 6, 174–178.

azért, hogy nem engedte szétszóródni a gyűjteményt, és azt a leghíresebb magyar közgyűjtemény számára megmentette.

A Cyrillica-gyűjtemény eddig nem azonosított darabjai

Pukánszky Kádár Jolán szerint Todoreszku halálakor (1919. november 27.) „a gyűjtemény 635 magyar nyelvű, 535 Magyarországon nyomtatott idegen nyelvű és 81 magyar szerzőtől külföldön megjelent 1711 előtti művet tartalmazott. [...] Külön nagy érték a 83 cirill betűs román, szerb és ruszin nyomtatvány a XV–XIX. századból, az élen egy 1494-ben nyomott cetinjei Oktoih-hal.”⁴⁴ Pukánszky ezeket az adatok az Akantisz Viktor által készített jegyzékből vette. Akantiszt Todoreszku Gyula, apja halála után, 1910-ben alkalmazta mint restaurátort és könyvkötőt. Az 1920. január 6-án kelt adománylevelében az állt, hogy „boldogult férjem volt munkatársát, Akantisz Viktor urat a Magyar Nemzeti Múzeum személyzete létszámában az általam adományozott, ill. létesíteni kívánt könyvtárnál megfelelő alkalmazásban rendszeresíteni méltóztassék.”⁴⁵ Akantisz számára, mivel tisztviselői státusba nem vehették fel, a Nemzeti Múzeum külön státuszt hozott létre: „könyvművészeti előadó.” A Todoreszku-gyűjtemény első könyvtárosaként készítette el 1922-ben a könyvtár első, és a mai napig egyetlen, jegyzékét.⁴⁶ E jegyzék alapján Akantisz az alábbi szempontok szerint osztotta be a gyűjteményt: I. Magyar nyelvű nyomtatványok, II. Nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok, III. Külföldi nyomtatványok magyar szerzőktől, IV. Magyarországi nyomtatványok 1712-től, V. Ósnyomtatványok, VI. Külföldi nyomtatványok (XVI–XIX. század), VII. Szláv nyomtatványok (cirill betűs nyomások).

Minket témánk szempontjából a VII. csoport érdekel most csak. A besorolás és az elnevezés megtévesztő: ugyan valóban itt található az 1494–1852 között megjelent szláv nyelvű (őgyházi szláv, szerb, ruszin) nyomtatványok is, de a 83 tételből 54 biztosan cirill betűs román nyomtatvány. De ide sorolta be Akantisz Samiul Micu-Klein Bécsben 1781-ben latinul megjelent *Dissertatio canonica de matrimonio* című művét is, amely se nem szláv, se nem cirill betűs nyomás.⁴⁷ Ugyanakkor kilenc 16–17. századi román nyomtatványt a II. csoportba, a nem magyar nyelvű hazai könyvekhez sorolt. Ez esetben Akantisz rendezési elve az volt, hogy ezek a román nyomtatványok Erdélyben jelentek meg és szerepeltek Szabó Károly RMK-jában is: ilyen például a Brassóban 1562-ben megjelent Tetraevanghelion, vagy a gyulafehérvári Újszövetség (1648) és Zsoltárkönyv (1651). Akantisz jegyzéke alapján tehát 1922-ben 64 darab 1711 előtt megjelent román vonatkozású cirill betűs (román vagy ószláv nyelvű) nyomtatvány volt a Todoreszku-gyűjteményben. Emellett a IV. csoportban is (Magyarországi

⁴⁴ PUKÁNSZKY KÁDÁR 1972, i. m. 54–55.

⁴⁵ Az adománylevelé e részletét közli PUKÁNSZKY KÁDÁR 1972, i. m. 58.

⁴⁶ AKANTISZ 1922, i. m. VII. – Akantisz életéről legutóbb lásd: VARGA 2017, i. m. 332–335.

⁴⁷ AKANTISZ 1922, i. m. 89–92.

nyomtatványok 1712-től) találunk 44 darab román cyrillicát (ezek közül hét 1830 utáni kiadás), melyek kivétel nélkül Erdélyben és Magyarországon jelentek meg. Akantisz jegyzéke alapján tehát a Todoroszku-gyűjteményben 107 darab régi román nyomtatvány (cirill és latin betűs) volt 1922-ben.

Jelenleg a Régi Nyomtatványok Tárának Cyrillica-gyűjteményben (RC-jelzettel) 75 olyan nyomtatvány van, amely a Todoroszku–Horváth könyvtárból származik. Ezen kívül az OSZK törzsgyűjteményében még 29 darab olyan 18–19. századi régi román nyomtatvány van, melyek szintén a Todoroszku–Horváth Könyvtárból származnak. Ez tehát összesen 104 darab. Azt nem tudom, hogy ez utóbbiakat milyen kritérium alapján emelték ki a Cyrillica-gyűjteményből, de az elv talán az lehetett, amit Akantisz is alkalmazott: a 29 nyomtatvány vagy megtalálható Szabó Károly RMK-jában is, vagy 1711 utáni kiadvány. A Régi Nyomtatványok Tárában lévő Cyrillica-gyűjteményről Móra Szilvia és Gyulai Anikó valamikor 2003 után készítettek jegyzéket, melyben a kiadványok RC 1 jelzettől RC 260-ig találhatók (összesen 160 darab), és e jelzetek alapján kutatható ma is ez az anyag.⁴⁸ Az RC 37-től az RC 101-ig hiányoznak a nyomtatványok a jelenlegi gyűjteményből, hogy mi történhetett a 64 darab nyomtatvánnyal, nem tudom. A Cyrillica-gyűjteménynek a Todoroszku–Horváth-gyűjteményből származó könyvei könnyen azonosíthatók Todoroszku és felesége ex librise alapján. Ugyanakkor ezeknek a könyveknek van egy Tod. előtaggal kezdődő régi jelzetük is.

A Cyrillica-gyűjteményben található 43 szláv nyelvű (óegyházi szláv, szerb, bolgár, orosz-ukrán) nyomtatványból viszont mindössze csak 16 darab származik a Todoroszku-könyvtárból, 27 darab pedig más forrásokból. Ezeknek semmilyen román vonatkozása nincs. Ezért, véleményem szerint, célszerű lenne két – egy román és egy szláv – részre osztani a jelenlegi Cyrillica-gyűjteményt. Ezen kívül van még 65 darab olyan nyomtatvány a gyűjteményben, mely nem a Todoroszku-hagyatékából való, hanem későbbi, főleg 1952–1966 közöttől származó beszerzés.

A Cyrillica-gyűjteményből az alábbi, eddig csak feltételesen vagy tévesen azonosított nyomtatványokat sikerült azonosítani.

RC 107

*Irmolghion împreună cu rânduiala measii, Mănăstirea Neamțului, 1827.*⁴⁹

A régi jelzete alapján (Tod. 5082) a Todoroszku–Horváth Könyvtárból származik. A gyűjtemény átadásakor, 1920. január 6-án készült listán a 2429. szám alatt így szerepel: „Triod? é[v] n[élkül] 4r f[él]b[bőr]k[ötés], csonka 18. sz.”⁵⁰ Móra Szilvia és Gyulai Anikó a következőképpen azonosította a nyomtatványt: „Iriod?

⁴⁸ A jegyzék elérhető: <http://www.oszk.hu/sites/default/files/OSZK%2BCyrillica.pdf>

⁴⁹ BRV, 1313. Lásd még: POENARU 1973, i. m. 307.

⁵⁰ OSZK, Irattár, TH 3. Az átadási listán a „Román és szláv nyelvű könyvek” a 2330–2466 sorszámok közt szerepelnek. A román könyvek leírását a román filológiában és a régi román irodalomban jártas szakember (véleményem szerint Sztripszky, de még inkább Alexics György) készítette.

[talán elírás a Triod helyett], XVIII. század?, (Csonkaság, címlap nélkül). Esetleg liturghier, és talán chănăstirea [szintén elírás a Mănăstirea helyett] Neamțului-ban nyomtatták.” Móra Szilvia és Gyulai Anikó a kiadás helyét jól azonosította, ugyanis valóban egy az észak-moldvai neamți kolostorban (Mănăstirea Nemațului) kiadott nyomtatványról van szó.⁵¹ Az azonosítást az nehezítette, hogy a címlap és az első számozott lap hiányzik, valamint, hogy ezzel a címmel (*Irmologhion*) ez az egyetlen nyomtatásban megjelent ortodox imádságos és énekeskönyv.

RC 131

Euhologhion adecă Molitvenic, care cuprinde în sine rânduiala besericii răsăritului ce să cuvine preoșilor a sluji la toată treaba norodului, Blaj, 1784.⁵²

Szintén a Todoreszku–Horváth Könyvtárból származik (Tod. 5079). Az 1920-ban készült leltárban a 2423. sz. tételen így szerepel: „Liturghie 18. sz. csonka é. n., füz. 4r.” A Móra–Gyulai-féle listán: „Rânduială, [XVIII. század].” Az azonosítást igen nehezítette az a tény, hogy a Balázsfalván kiadott szerkönyvnek ez a példánya nagyon töredékes formában maradt fenn: az első 4 számozatlan és 289 számozott lap hiányzik belőle, 290–352 megvan, 353–372 hiányzik, 373–490-ig megvan, a végéről 491–606 számozott + 4 számozatlan lap szintén hiányzik.

RC 227

Ceale opt glasuri sau Octoihul cel mic, Brașov, 1810.⁵³

A Brassóban megjelent nyolchangú énekeket tartalmazó ortodox szerkönyv (oktoih) szintén a Todoreszku–Horváth Könyvtárból származik (Tod. 5089). Az 1920. évi leltárlistán a 2424. sz. tétel: „Liturghie 18. sz. csonka é. n., füz. 8r”. A Móra–Gyulai-féle listán: „[Liturghier.] [XIX. század]”. Az azonosítást nyilván ebben az esetben is a csonkaság nehezítette: a címlap és az első 14 számozott lap hiányzik, 15–196 számozott lap, 197–200 szintén hiányzik.

RC 232

Ceaslov, Râmnic, 1784.⁵⁴

8rét, fekete, piros festék, egy lapon 21 sor. Az első 115 lap hiányzik, 116r–374v számozott lapok, 375–519 számozott lapok szintén hiányoznak. Hiányzik még a 145, 178r–183r. Szintén a Todoreszku–Horváth Könyvtárból került a nyomtatvány az OSZK-ba (Tod. 5074). A leltár listán ez a 2426. számú nyomtatvány,

⁵¹ A kiadvány leírását lásd: BRV, 1313; vö. még: POENARU 1973, i. m. 307.

⁵² Részletes leírását lásd: BRV, 475; CRVIH, 247–249. A Magyar Nemzeti Bibliográfiában (MNB) nem szerepel, jóllehet balázsfalvi kiadványról van szó.

⁵³ Részletes leírása: BRV, 782; CRVIH, 347. A Brassóban megjelent kiadvány szintén hiányzik az MNB-ből.

⁵⁴ BRV, 471.

meghatározása: „Ciaslov, 18. sz. é. n. 8r.”⁵⁵ Valószínűleg ezt vette át Móra Szilvia és Gyulai Anikó is akiknél így szerepel: „[Ceasoslov.] [XVIII. század].”

RC 244

Culegere a multor rugăciuni, Pesta, 1817.⁵⁶

A budai Királyi Egyetemi Nyomdában megjelent ortodox imádságoskönyv 1954-ben került az OSZK-ba (1954/B. 1458). Móra Szilvia és Gyulai Anikó feltételelesen azonosították: „[Acatist.] [Buda ?][XIX. század eleje]. (Román nyelvű)”. A 16rét nyomtatványból a címlap és az első 2 számozott lap hiányzik, ezután végig teljes, 3–120 számozott lap, arab számokkal. A következő lapok kézírással pótolva: 2, 23–26, 59–62.

Eddig nem azonosított, ismeretlen régi román nyomtatványok

Az alább bemutatandó négy kiadvány, minden valószínűség szerint, eddig ismeretlen unikum nyomtatvány.

RC 113

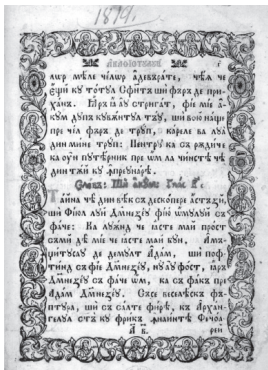
[Acatist și paraclis]

A nyomtatvány a 18. század második feléből vagy a 19. század elejéről származik. Ortodox szertartás és énekeskönyv. 4rét, a címlap és az első két számozott lap hiányzik. A számozás a 4. laptól kezdődik. Fekete, piros festék, egy lapon 19 sor. Szerkezete: 4–53: Acatistul slujbei; 54: metszet: Mária Jézussal; 55–85: Canonul de rugăciune pentru preasfiinta născătoare de Dumnezeu (Paraclisul preacistii); 85–146: Slujba sființei cuminecăturii (slujba precistianiei); 147–162 Canonul de oumilință către domnul Nostru Isus Hristos. A 162. lapnál félbe szakad. Minden lapon a szöveget körbefutó díszítésben különböző szentek és szerzetesek nevei olvashatók.

A nyomtatvány a Todoroszku–Horváth Könyvtárból való: Tod. 5071 (=5085/a). Az 1920. évi leltárban (2428. sz.) lévő azonosítás („Acatist, 1819, csonka 4r b[ör] k[kötés]”) valószínűleg az alapján történt, hogy a kezdő lapon, ami a számozás szerint a 4. lap, található egy ceruzás bejegyzés: 1819. Móra Szilvia és Gyulai Anikó kérdőjellel vette fel a listájukra ezt az azonosítást. Ioan Chindriș minden magyarázat nélkül a BRV, 1026-tal (Acatist, Buda, 1819) azonosította a nyomtat-

⁵⁵ Sajnos Akantisz szükségzavú listájában lehetetlen azonosítani ezt a nyomtatványt: AKANTISZ 1922, i. m. 91–92.

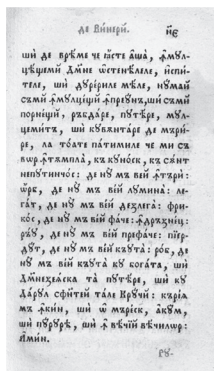
⁵⁶ Részletes leírását lásd: BRV, IV, 424; CRVIH, p. 502–503. A Pesten megjelent könyv nincs az MNB-ben.

2. ábra: Az RC 113 fennmaradt első (számozás szerint 4.) lapja

3. ábra: Az RC 113, 54. lapján található metszet

Acatist, Buda, 1819, 55. p.

RC 113, 55. p.

4. ábra: Az 55. lap a két nyomtatványból

ványt.⁵⁷ Egyébként ez a példány biztosan nem azonos sem a Budán, sem az ugyancsak 1819-ben Râmnic-en (BRV, 1027) megjelent Acatistok egyikével sem.

Az eddigi román bibliográfiákban leírt egyetlen Acatist-kiadással sem tudtam azonosítani ezt a nyomtatványt, tehát véleményem szerint ismeretlen, régi román nyomtatványról van szó. Lehet, hogy a BRV, 331 (*Acatist*, Blaj, 1763), vagy a BRV, 605 (*Acatistul născătoarei de Dumnezeu*, Sibiu, 1797⁵⁸; 1819) tételekben említett, de példányokból nem ismert kiadványok valamelyikével azonos.

⁵⁷ CHINDRIȘ 1997, i. m. 222; vö. CRVIH, 518–519.

⁵⁸ Erről a kiadványról egyetlen adatunk van. Nicoale Iorga említi, hogy a moldvai Dobrovăț kolostorban látta. Példány azóta sem került elő. IORGA, Nicolae, *Inscriptii din bisericile României*, vol. II., București, 1907, 211. Lásd még: CRVIH, 206–207, 976, 983.

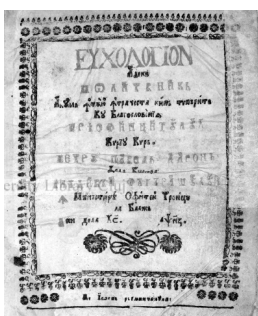
A kötéstáblán található egy virágokból kialakított szív alakú lenyomat, melynek közepén ez olvasható: *Calistina Monahia*, azaz Calistina apáca. A havasalföldi Râmnic mellett lévő Mamu kolostor névjegyzékében (pomelnic) 1846. augusztus 25-én említetik egy ilyen nevű apáca.⁵⁹ Ezt az internetes forrásból származó adatot természetesen még ellenőrizni kell, de könnyen elképzelhető, hogy valóban a szóban forgó apáca volt a könyv egyik tulajdonosa.

RC 126

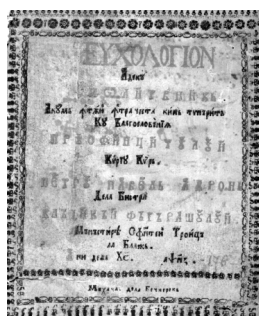
Euhologhion, adecă molitvenic acum întâiu întracesti chip tipărit cu blagoslovenia preasfintului chiru chir Petru Pavel Aaron de la Bistra vlădicăi Făgărașului, Mănăstirea Sfinteii Troițe la Blaj, anul de la Hristos, 1757, Mihai de la Becikerek.

4rét, a címlap után 1–436 számozott lap. Fekete-piros festék, 25 sor egy lapon. A kötet 1952-ben került az OSZK-ba (1952/B. 6555.) Imádságos és prédikációs könyv, benne feljegyzések, kéziratok imádságok. A címlap elé bekötött lapon: „Mihai Crișaniu protopop gr[eco]-cat[tolic] din Regin. A murit 1884. febr. 26. funcițona 47 de ani ca paroh protopop. [Mihai Crișaniu, régeni görög katolikus esperes, meghalt 1884. február 26-án, 47 évig szolgált, mint parókus és esperes.]”

A Balázsfalván megjelent nyomtatvány szövege és szerkezete teljes mértékben egyezik a BRV, 306 alatt leírt példány szövegével, a címlap azonban teljes mértékben eltér attól. A cím szövege a BRV, 306 és a mi példányunk között azonos, azonban a BRV, 306-on a címlapon található egy díszítő metszet, a címlap alján pedig a következő: „de Ioanu Râmniceanulu.”⁶⁰ Emellett a címlap versóján található egy Vlaicu által készített verses felirattal ellátott metszet, mely a balázsfalvi kolostort ábrázolja. A mi példányunk címlapjának rectójáról hiányzik ez a díszítés és a versójáról a kolostort ábrázoló metszet, emellett a címlap rectójának az alján nem Ioanu Râmniceanu neve áll, hanem ez: „Mihail de la Becikerek.”

BRV, 306

RC 126

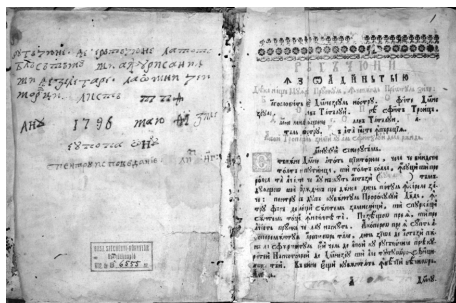
5. ábra: A BRV, 306-ban leírt és az RC 126 címlapja

⁵⁹ https://ro.wikipedia.org/wiki/M%C4%83n%C4%83stirea_Mamu

⁶⁰ Lásd még: CRVIH, 194–195.

BRV, 306

RC 126

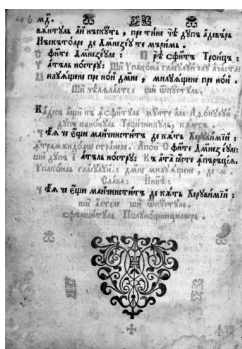
6. ábra: A BRV, 306 és az RC 126 címlapjának versője, valamint az első számozott lap

Egyértelműen két külön nyomdászról van szó, ami azt jelenti, hogy a mi kiadványunk eltér a BRV, 306-tól, tehát ugyanannak a szövegnek egy ugyanabban az évben, egy másik nyomdász által kiadott változatáról van szó. A mi kiadványunkból hiányzik a BRV, 306-ban jelzett, a 436 számozott lap után kötött 24 számozatlan lap. Minden jel arra mutat tehát, hogy az OSZK-beli példány egy eddig ismeretlen, unikum nyomtatvány.

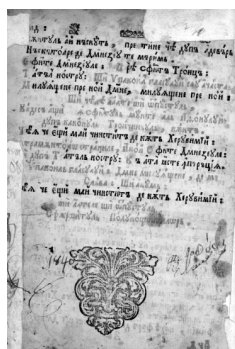
RC 137

Ceaslov care cuprinde în sine toate slujba de zi și de noapte acum a patra oară tipărită în zilele prealuminatului și prea învâțatului Domn a toată Țara Rumânească Io Alexandru Ioan Ipsilanti voevod, [București, 1777?], BRV, 407.

4rét, az első négy lap hiányzik, 5–460 számozott lapok, 461–500: hiányzik, 501–508 számozott lapok. A Cyrillica-gyűjtemény RC 127-es jelzetű nyomtatványá-

RC 137

RC 127 (BRV, 407)

7. ábra: Ugyanannak a lapnak két különböző díszítéssel ellátott nyomtatási képe az RC 127 és az RC 137-ben

val (BRV, 407) azonos a szöveg, és a szerkezet, a díszítések azonban eltérnek attól, tehát mindenképp a 18. századi bukaresti császlovok egy eddig ismeretlen kiadásáról van szó.

RC 137

RC 127

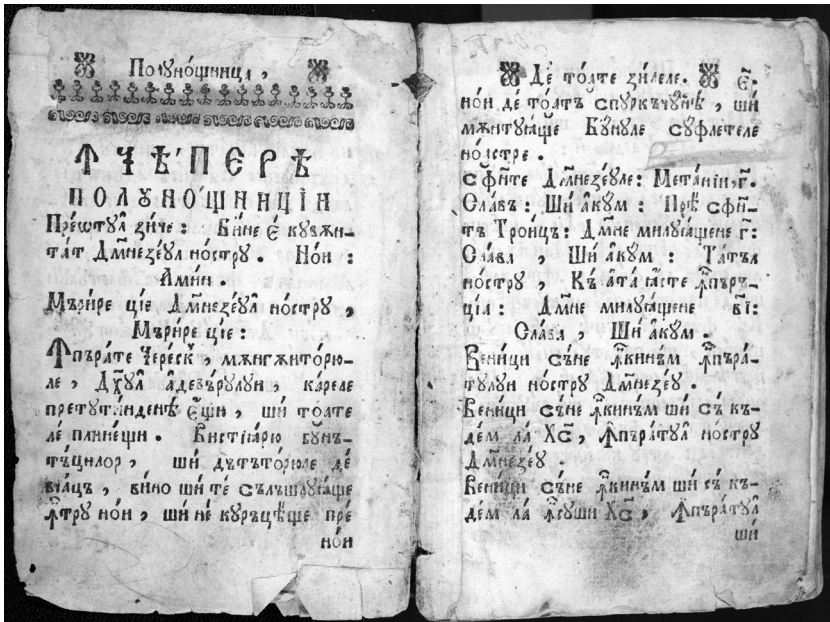
8. ábra: Ugyanannak a lapnak két különböző díszítéssel ellátott nyomtatási képe az RC 127 és az RC 137-ben

RC 237

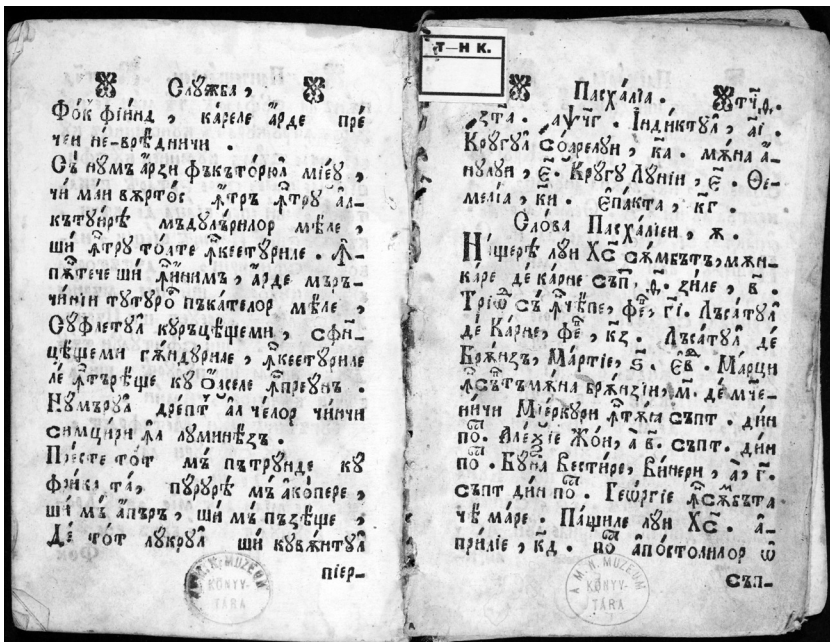
Ceaslov [Blaj?], 1793.

A Todoreszku–Horváth Könyvtárból (Tod. 5076) származó nyomtatvány az 1920. évi átadási leltárlistán (2425. tétel) a következő azonosításban szerepel, melyet később Akantisz is átvett: „Liturghie 18. sz csonka é. n., füz.” A kiadvány 8rét, címlap és az első két számozott lap hiányzik, fekete festék, 17 sor egy lapon. Szerkezete: 3r–32v: Polunoșnița de toate zilele; 32v–46r: Polunoșnița sâmbetei; 46r–49v: Polunoșnița duminicii; 50r–76v: Rânduiala utrenei; 77r–85v: Începutul pervâi ceas; 86r–92v: Începutul treții ceas; 92v–101r: Începutul șvestii ceas; 101v–126r: Rânduiala obeadniții; 126r–139r: Rânduiala vecerniei; 139v–150r: Pavcerenița cea mică; 150v–180v: Pavcernița cea mare; 181r–194v: Rugăciunile spre somn; 181v–205v: Rugăciunile dimineții; 206r–288r: Minologhion; 288v–301v: Troparele triodului; 301v–325v Ceasurile paștilor; 326r–357v Troparele sfințiilor de obște; 359r–394v: Slujba priceștaniei; 399r–408v: Pashalia. Hiányoznak még a következő lapok: 67–71, 95, 115–124, 358, 395–398. A 187 versón élőfej tévesztés: „rugăciuni spre somn” van a „rugăciunile dimineții” helyett.

A kiadvány végén található pashalia (más forrásokban pascalia = egyházi naptár mely több évre előre közli a Húsvét és más egyházi ünnepek pontos dátumát) az 1793. évvel kezdődik. Mivel a régi román nyomtatványok esetében a pashaliát épp azzal az évvel kezdték, amelyben a szóban forgó kiadvány is megjelent, nagy bizonyossággal állítható, hogy ez a császlov is 1793-ban jelent meg. Eddig egyetlen ismert 1793-ban megjelent román nyomtatvánnyal sem sikerült azonosítanom, ezért úgy vélem, hogy ebben az esetben is egy eddig ismeretlen régi román nyomtatványról van szó. Vasile Pop az 1838-ban a román nyomdák törté-

9. ábra: RC 237, 4v és 5r lapok

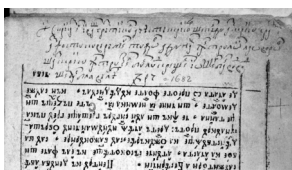
10. ábra: RC 237, 393v és 394r lapok

netéről írt munkájában említi, hogy ő látott egy 1793-ban Balázsfalván megjelent császlovot.⁶¹ Példány azonban azóta sem került elő ebből a nyomtatványból, de a fenti adatok alapján nagy a valószínűsége annak, hogy az RC 237 a Pop által említett császlovval lehet azonos.

Könyvbejegyzések és egyéb érdekességek

Az OSZK cyrillica-anyagának nagyban növelik irodalom és művelődéstörténeti értékét a nyomtatványokban található bejegyzések. Ezek, mivel a gyűjteményről eddig nem volt alapos és megbízható lista, szinte teljes mértékben rejtve maradtak a kutatók előtt. A bejegyzések részletes feltárása természetesen a jövőbeni kutatások feladata lesz majd, jómagam itt csupán néhány különleges bejegyzésre hívnám fel a figyelmet. A Todoroszku–Horváth Könyvtárból származó RC 122-t – *Mystirio sau sacrament sau taine de înceale șapte, botezul și mir, acum de întâi tipărit*, Târgoviște, 1651, részletes leírása: BRV, 59 – a nyomtatványban lévő cédula alapján Sztripszky Hador azonosította 1909. július 27-én. A hét szentség közül a keresztségről és a kenetről szóló értekezésben fontos 17–18. századi román cirill betűs feljegyzések találhatók. A legértékesebb közülük a 3. lap versóján a következő:

„Scris-am eu Ivaș(cu) grām(ă)ticul această scriso(a)re și cându am scrisu eram, am fostu cu vără-meu Tudor adunaț(i) întru loc la o vorov(ă). Ș-am scrisu întru zil(ele) bun(u)lui creștin Io Șerban voivod și unbla văleat(ul) 7190 [1. IX. 1681 – 31. VIII. 1682].” („Ezt a feljegyzés én Ivașcu diák írtam, amikor az unokatestvéremnél Tudornál voltam, egy összejövetelen, ahol beszélgettünk. És írtam ezt a jó keresztény, Șerban vajda idejében 7190-ben [a görögkeleti naptár szerint az 1681. szept. 1. – 1682. aug. 31. közötti időszak]”.)

11. ábra: Az RC 122, fol. 3v. található bejegyzés 1681–1682-ből

1952-ben került az OSZK állományba (1952/B. 4206) az RC 16 jelzetű, evangélium-magyarázatokot tartalmazó nyomtatvány: *Cazanii ce cuprinde în sine*

⁶¹ POP, Vasile, *Disertație despre tipografiele românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremurile noastre*, Sibiu, 1838, intr. ed. note Eva Mârza, Iacob Mârza, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995, 131; vö. még: BRV, 562; CRVIH, 955.

evangheliile tâlcuite de duminecelor preste ani, Râmnic, 1781 (BRV 445). A bejegyzésekből megtudhatjuk, hogy a könyv 1828-ban került a malomfalvi (Morești, Mühlendorf, Maros-Torda vármegye) ortodox román gyülekezet tulajdonában. 1883–1916 között írta be a könyvbe Georgie Farkas egyházi főgondnok naplószerű feljegyzéseit. Az 1967-ben (1967/Sz. 398-54) az OSZK-ba került RC 36 jelzetű, Bukarestben 1682-ben kiadott evangélium (*Sfiinta și Dumnezeiasca Evanghelie care întracetea chip tocmită dinspre orânduiala grecești acum întâi s-au tipăritu*, București, 1682) szintén érdekes, és értékes önéletrajzi feljegyzéseket tartalmaz az 1870–1906 közötti évekből a dullói (Bánság) Nestor Damșia görögkeleti pap részéről. Damșia főleg a „magyar elnyomás” (a memorandum mozgalom kapcsán) miatt kesereg, néhol azonban az újszövetségi szöveg fordításához is érdekes filológiai megjegyzéseket fűz.

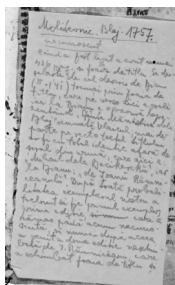
Szintén filológiai szempontból lehet érdekes az RC 228 jelzetű nyomtatványban a címlap elé kötött szennylapon található bejegyzés: „Auctorul cărții aceștia e Mihaiu Roșul alias Martonoviciu din Jadan 1748–1822 [E könyv szerzője a zsadányi Mihaiu Roșul alias Martonoviciu, 1748–1822]. A szóban forgó nyomtatvány címe: *Întru mărirea sfiintei de o ființă cei de viațe făcătoarei și nedespărției Troițe, Tatălui și Fiului și Sfiintelui Duh, s-au tipărit această carte ce să zice Prescurtă arătare*, Viena, 1784.⁶² A román szakirodalom Teofan Procopovici-ot tartja az ortodox katekizmus szerzőjének, ami igaz is, mert az eredeti ószláv változat szerzője valóban a novgorodi érsek, Feofan Prokopovics (1681–1736) volt.⁶³ Ed-dig sehol sem merült fel, hogy a román fordító a méltatlanul elfeledett bánsági szerb–román író Mihai Roșiu Martinovici, vagy ahogyan Szinnyi József írta magyarosan a nevét: Rosiu Martinovics Mihály lett volna. Rosiu Temesvárott végezte iskoláit, majd szülőfalujában volt pap. Számos teológiai művet és tankönyvet fordított szerbből és óegyházi szlávból románra, melyek jórészt kéziratban maradtak.⁶⁴ Természetesen a további kutatásoknak kell azt majd tisztázni, hogy a szóban forgó művet valóban Rosiu fordította-e románra.

E tanulmánynak nem volt célja az OSZK Cyrillica-gyűjteményének teljes körű feltárása. Csupán a figyelmet szerettem volna felhívni erre az eddig elhanyagolt és kevésbé kutatott gyűjteményre. Igaz, a magyar szempontból legfontosabb román nyomtatványok (az RMK-k) nincsenek ebben a gyűjteményben, de ettől függetlenül Todoreszku személye, valamint azon tény miatt, hogy még most is számos Erdélyben (főleg a szebeni és a balázsfalvi nyomdában), valamint Magyarországon (elsősorban a budai egyetemi nyomdában) megjelent nyomtatvány található a gyűjteményben, ezért az a magyar kutatók érdeklődésére is számot tarthat. Emellett a nyomtatványok – mivel nagy részük magyarországi és erdélyi tulajdonostól került vagy Todoreszku vagy egyenesen az OSZK birtokába –

⁶² Részletes leírását lásd: BRV, 479; CRVIH, 865.

⁶³ Prokopovicsról legutóbb magyarul: SASHALMI Endre, *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében*, Akadémiai Doktori Értekezés, Pécs, 2014, 373–390, 417–426 (http://real-d.mtak.hu/742/7/dc_867_14_doktori_mu.pdf).

⁶⁴ Rosiuról lásd: COSMA, Aurel, *Bănățeni de altă dată*, vol. I, Timișoara, 1933, 34–39.

12. ábra: Feljegyzés az RC 127-hez

fontos információkat tartalmaznak, főleg a 19. századi magyarországi románok könyv- és olvasáskultúrájáról is. Mindezek ellenére természetesen a gyűjtemény elsősorban a román kollégák számára tartogat meglepetéseket. Eddig a részük-ről nem történt meg ennek az anyagnak a módszeres feldolgozása. Ioan Chindriș, valamint Eva és Iacob Mârza néhány RC-jelzetű kiadványra való illusztratív jellegű hivatkozását leszámítva,⁶⁵ csupán egyetlen egy román szakember nézett meg alaposabban néhány kiadványt a gyűjteményből. Ezt abból lehet tudni, hogy ezekről a kiadványokról külön lapon terjedelmes jegyzeteket készített, melyeket a szóban forgó kiadványokban elhelyezett, és ezek ma is ott találhatóak (az RC 25, RC 33, RC 127, RC150, RC 233, RC 240, RC 252, RC 254 jelzetű kiadványokról van szó).

A jegyzetekből kiderül, hogy szerzőjük elsősorban a BRV negyedik kötetét sajtó alá rendező Dan Simonescuval vitatkozott (sok esetben javítva Simonescu tévedéseit). Épp ezért a román filológia és könyvtörténet szempontjából fontos lenne e jegyzetek közzététele. Számos esetben hoz új felfedezéseket is az ismeretlen román szerző, így például az ő útmutatásai alapján sikerült nekem is bizonyítani azt, hogy RC 127 egy eddig ismeretlen román nyomtatvány. Sajnos eddig nem sikerült megállapítanom e titokzatos román kolléga kilétét. Azt feltételezem, hogy 1966 és 1973 között kutathatott az OSZK-ban. Ezt abból gondolom, hogy leírást készített, például az RC 253-ról, mely a bejegyzés alapján 1966-ban került az OSZK birtokába, ugyanakkor a BRV kibővítésére 1973-ban megjelent Daniela Poenaru bibliográfiájára már nem hivatkozott feljegyzéseiben, még akkor sem, ha olyan könyvről volt szó, amelynek leírása megtalálható Poenarunál. Többet egyelőre sajnos nem tudtam kideríteni e kiváló román filológusról és könyvtörténészről, de példája remélem újabb kutatásokra fogja ösztönözni korunk szakembereit is.

⁶⁵ CHINDRIȘ 1997, i. m.; E. MÂRZA, I. MÂRZA 2016, i. m.

NAGY LEVENTE

Gyula Todoreszku et la collection Cyrillica de la BN de Hongrie

L'objectif de mon étude est la présentation des imprimés anciens roumains localisés dans la collection Cyrillica de la Bibliothèque Nationale de Budapest. Au moment présent, la collection est composée de 160 imprimés. Le catalogue central électronique rend compte de 29 imprimés supplémentaires qui proviennent certainement du legs Todoreszku. Il s'agit donc de 189 anciens livres roumains. Dans mon étude, j'esquisserai en grandes lignes la fortune des cyrillica de la collection Todoreszku et l'histoire de la formation de la collection des cyrillica. La recherche m'a fourni l'occasion d'identifier 5 imprimés auparavant inconnus et de constater que la collection renferme 4 exemples uniques d'anciens imprimés roumains.

Keywords: 18th and 19th Centuries; old Romanian prints; Library Todoreszku–Horváth; Gyula Todoreszku; cyrillic books.

KÖZLEMÉNYEK

Kinek és mit ajánlott 1567-ben a debreceni zsinat? Szenci Csene Péter (kb. 1575–1622), a II. Helvét Hitvallás első magyarra fordítója, előszavában vázolta 1616-ban a hazai hivatalos befogadást. Idézett szavait nem szükséges sem eredeti betűalakokkal, sem mai helyesírással közölnöm, de megtartom lehetőség szerint a régi szóalakokat.

„Az Magyar országi Ecclesiáknak javallása: Christus Urunk születése után Ezer ötszáz és hatvan-hetedik Esztendőben Debreczembben Synat lön, hová bé gyülenek az Tiszán túl és innét való Tanítók, tizenhét Seniorságh alatt valók, és az Ecclésiának szép Articulusi között az Confessióról ilyen módon végezének. Az több confessiók közzöl bé vöttük ezt az Helvéciái Confessiót, mellyet irtanak Helvéciában Ezer öt-száz és hatvan-hatodik Esztendőben, és kezünkkel alája is irtunk, az mellynek az Genéviaiak is alája irtanak. [...] Ezen vallást az Dunán túl és innét, és az Török birodalma alatt való Ecclésiák is nagy részre javallották.”¹

Valami keveset Szenci Molnár Albert is módosított a hitvallás fordításán,² de voltaképpen csak a 18. század közepétől beszélhetünk változtatásról és javításról. Ennek eredete homályba vész. Ismereteink szerint nincs nyilvántartott adalék, amely megnevezné a megbízottat, a szöveg gondozásának szempontjait vagy az újabb kiadás hitelesítését részletezné, azon túl, hogy 1742-ben a címlap hangoztatja az „Erdélyi Orthodoxa Eklésiáknak” tetszését.³ Viszont a II. Helvét Hitvallás 1755-ös előszavában az imént idézethez képest módosított kiadástörténeti adattal szembesülünk.

„Ennek felette Magyar-Országban Debretzenben ki-nyomtattatott ez a' Konfessio, némelyly Artikulusokkal együtt, Szent Mihály Havának I. Napján, 1567. Esztend. és ajánltatott a' Felsőleges II. János Fejedelemnek, Isten' Kegyelmességéből Magyar-Ország' választott Királyjának, s. a' t. Mellyben a' többi között ilyen Beszédek olvastatnak: Az Eklésiáknak minden Tanítóik, kik Böjt' Elő Havának 24-dik Napján, 1567. Esztend. a' Debretzeni Szent Gyűlésben, a' Tiszának tulsó és innen-való meljékéről jelen-lévén, ezen Ártikulusoknak és a' Helvétziai Konfessióknak, melly Tigurumban 1566-dik Esztendőben kibotsáttatott, a' Genévai Eklésiának Tanítóival együtt, alája-irtanak, s' a' t.”

Összhangban ezzel a közléssel, a 2017-ben megjelent új fordítás is eligazítja a 21. századi érdeklődőt. Forrására így utal a könyvfedélen:

¹ RMNy 1109, B₄a–b.

² RMNy 1115.

³ Vö. FEKETE Csaba, *Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből... Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás hazai kiadásaihoz* = *Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 306–321.

„az igaz hitről és a tiszta keresztyén vallás egyetemes tantételeiről, amelyet teljes egyetértéssel bocsátottak közre Krisztus egyházának svájci lelkészei [...] és akikhez csatlakoztak a genfi egyház, nemkülönbön Neuchâtel, illetve a lengyel, magyar és skót nagykirályságok lelkészei is.”

Ez az idézet a második kiadásból való, erre mindjárt visszatérünk. Ezután bővebben tájékoztat az alapul vett forrásról a címlap verzőja.

„A fordítás Christophorus Froschoverus 1568. évi zürichi kiadás alapján készült”.⁴

Tudniillik az alább következők még nem olvashatók az első zürichi kiadásban (1566), hanem csupán a másodikban. Ez az 1567-es debreceni zsinat utáni évben jelent meg, azaz 1568-ban. Ezért most ezt a kiadást vette alapul Buzogány Dezső, hogy már a kötetéablán is közölhesse a csatlakozást, azaz hogy elfogadták „a lengyel, magyar és skót nagykirályságok lelkészei is” ama hitvallást, amelyet közrebocsátottak Svájc tartományi lelkészei. Kiegészíti ezt a második kiadásba illesztett tájékoztatás, amely az előző után következik. Ebben, többek között, ezt olvassuk.

„Ezenkívül a hitvallást Magyarországon, 1567. szeptember 1-én, Debrecenben is közreadták és kinyomtatták, néhány más hitcikkellyel együtt, és II. János felséges fejedelemnek, Isten kegyelméből Magyarország választott királyának ajánlották. »Mi, a tiszáninenni és tiszántúli egyházak összes lelkészei, az 1567, február 24-re, Debrecenbe összehívott szent zsinaton, más hitvallásokkal együtt, elfogadtuk és aláírtuk a Helvét Hitvallást is, amelyet az Úr 1566. esztendejében adtak ki, és amelyet a genfi egyház lelképásztorai is aláírtak, stb.«”⁵

Akkor tehát megjelent *némely ártikulusokkal együtt* a II. Helvét Hitvallásnak eddig számba nem vett, avagy soha észre sem vett 1567. évi latin, avagy latin–magyar kiadása Debrecenben? Ez következik Szenci Csene Péter módosított előszavából, ezt előbb láttuk. Tökés István 2006-ban hasonmásként beillesztette ezt az előszót az 1968-as hitvallásfordításának javított kiadásába.⁶ Ha nem is szó szerint, ugyanezt állítja a hitvallás új fordítása. A közölt előszó kiadástörténeti adatán azonban átsiklottak mindketten, mert valóban rég tisztázottnak tűnhetett föl előttük az elfogadással együtt a kiadás hazai története. Eldönthetjük-e, hogy mi vezetett a Szenci Csene Péter állításának jelentős módosítására? Aligha gondolhatunk másra, mint a hitvallás második kiadására, ebből már magyarázhatjuk a korábitól eltérő vélekedést.

„Praetera Debrecini in Hungaria, edita et impressa est Confessio una cum articulis quibusdam, Septemb. 1. Anno Domini 1567. et inscripta Sereniss. Principi et Domino D. Ioanni

⁴ Azaz ifjabb Christoph FROSCHAUER (1532–1585), aki azonos nevű nagybátyja örökében volt zürichi nyomdász és kiadó.

⁵ *A Második Helvét Hitvallás*, Fordította és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső, Bp., Kálvin Kiadó, 2017, 11.

⁶ TÖKÉS István, *A Második Helvét Hitvallás magyarázata Bullinger Henrik saját műveiből vett idézetek alapján, az ő tiszteletére, születésének ötszázadik évfordulója alkalmából, Commentarium in Confessionem Helveticam Posterioem, Interpretatio petita ex operibus Heinrici Bullingeri in eius honorem anno quingentesimo a primo natali die sui, Commentary of the Second Helvetic Confession, By Quotations From Heinrich Bullinger's Own Works, in His Honour, on the 500th Anniversary of his Birth*, 2. jav. kiad., Nagyvárad, Az erdélyi magyar nyelvű református eklézsiák kiadásában, 2006, XVIII–XXVIII.

2. Dei gratia electo Hungariae Regi, etc. In qua inter alia haec leguntur verba, Omnes Ecclesiae ministri, qui in conventu sancto ad 24. Februarij Anno Domini 1567. Debrecinum convocato, cis et ultra Tibyscum, inter reliquas Confessiones recepimus, et subscripsimus Helveticae Confessioni, Anno Domini 1566. editae, cui et Ecclesiae Geneven. ministri subscripserunt, etc.”⁷

Gondos és tárgyilagos végjegyzetek készültek az új fordításhoz, ott azonban erre az állításra hiába keresnénk magyarázatot, nincs kiadástörténeti tájékoztatás. Átvette Buzogány Dezső a korábbi megállapítást Erdős Józseftől, aki tanulmányozta a korábbi fordításokat, bibliográfiát is közölt, és akinél csaknem teljesen az 1755-ös előszó megállapítását olvashatjuk.

„Ezenkívül hazánkban, *Debrecenben* kiadott és kinyomatott ez a mi hitvallásunk néhány más szakasszal együtt az 1567. évi szeptember elsőjén, ajánlva II. János fejedelemnek stb. Ebben a kiadásban többek között ez olvasható: Mi az egyház összes lelkipásztorai, akik Tiszán innenről és túlról az 1567. évi február 24. napjára Debrecenbe egybehívott szent zsinaton, egyéb hitvallások között elfogadtuk és aláírtuk az Úr 1566. esztendejében kiadott helvét hitvallást, amelyet a genfi egyház lelkipásztorai is aláírtak”.⁸

1907-ben, amikor először jelentette meg a hitvallás új fordítását,⁹ Szabó Károly nyomán Erdős Józsefnek módja lett volna helyesbítésre, ha felfigyelt volna a pontatlanságra, illetve a Szenci Csene Péter módosított előszavában félremagyarázott adaléokra.¹⁰ Mindebből az látszik, hogy a hiányosan értesült zürichi kiadásnak kellett lennie ama forrásnak, amelynek fogalmazását a 18. században még tódították, így keletkezett az azóta is örökölt pontatlanság, valamint félreértés következtében

⁷ *A Második Helvét Hitvallás, Confessio Helvetica Posterior*, [Latin–magyar kiadás,] Fordította és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső, Bp., Kálvin Kiadó, 2017, 12. – A fordítás szempontjairól, a korábbi fordításról, a szakirodalomról és a felhasznált forrásokról előzetes konferencián fogalmazta meg álláspontját a fordító, lásd BUZOGÁNY Dezső, *A Második Helvét Hitvallás magyar fordításai és egy mai fordítás nehézségei = Egyetemes és református, A Második Helvét Hitvallás mai üzenete*, Szerk. Szűcs Ferenc, Bp., Kálvin Kiadó, 2017, 51–60. Megnevezi itt a korábbi fordításokat, a *Studia et Acta Ecclesiastica* (1967) II. kötete nyomán, de nem közöl részletes címekeket. Bibliográfiát sem illesztett fordításának egynyelvű és kétynyelvű kiadásába.

⁸ *A Második Helvét Hitvallás*, A Tiszántúli Református Egyházi Értekezlet megbízásából az 1566. évi első kiadás latin szövege nyomán fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva sajtó alá rendezte Erdős József, Debrecen, 1907 (A Tiszántúli Református Egyházi Értekezlet Kiadványai, 2). – 2. kiadás, az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1923 (Erdélyi Református Egyházi Könyvtár, 15). – 3. kiadását lásd a következő jegyzetben!

⁹ ERDŐS 1907, i. m. 3. átnézett kiadás, Debrecen, 1941, 5.

¹⁰ A Tiszántúli Református Egyházkerület levéltárában (TTREL) volt Erdős József fordítása idején (ma is ott van) a megnevezett *Articuli majores* példánya. Úgyszintén a vele egybekötött *Brevis confessio*, amelyben a János királynak szóló ajánlást olvashatjuk. Lásd a debreceni példány részletes leírását OLÁH Róbert, *Az 1597. évi debreceni zsinat nyomtatványai = A reformáció könyvespolca*, Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából, Bp., Argumentum kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2018 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 9), 53–63.

az elévült hiba, amelynek helyesbítése az új fordításban is elmaradt, noha hazai nyomtatványaink kézikönyve tisztázta 1971-ben az 1567. évi helyes nyomtatási és kiadási adatokat.¹¹

Valóban jelent meg hitvallás Debrecenben, kettő is az 1567. évben, csak hogy egyik sem a II. Helvét Hitvallás volt. János király néhány évvel korábban még maga is háromságos hitű lévén, neki ajánlották az unitáriusok krisztológiáját és Szentháromság-tagadását vitató zsinati hitvallás, a *Brevis confessio pastorvm ad synodvm Debrecij celebratam 24, 25 et 26 Februarii anno Domini 1567 conuocatorum...* kiadását.¹² Közreadták ennek kivonatos magyar változatát is, *A Debreczembe öszve gyült keresztien praedikatoroknac igaz es szent irás szerint valo vallásoc* címmel; ebben Melius Juhász Péterék ajánlása 1567. július 16-án kelt, de ezt nem János királyhoz intézték, hanem az áros néphez.¹³ Tözséreink, a debreceni, nagyszombati, kassai, váradi kereskedők, támogatták és maguk is terjesztették a reformáció eszméit, rászorgáltak a megtiszteltetésre. Figyelemre méltó ugyanakkor, mikor még általánosan érvényesült a jus patronatus, és az erdélyi fejedelem az államvallás keretei között valójában supremus episcopus rangot is birtokolt, de ezt udvari prédikátora által gyakorolta, akkor a szerkesztő Melius Juhász Péter cívisek (közönséges városi polgárjoggal rendelkezők) meghatározó társadalmi rétegét választotta ajánlottként ebben a hitvallási vitáiratban földesurak és várurak helyett.

Nem a II. Helvét Hitvallást ajánlották tehát János királynak 1567. június 28-án. Nem is ajánlhatták, mert nem jelent meg 1567-ben latinul Debrecenben; akkor még nem is fordíthatta magyarra Szenci Csene Péter, mert körülbelül évtizeddel később született.

Másik debreceni kiadványban található a II. Helvét Hitvallást elfogadásáról szóló nyilatkozat és az aláíró egyházmegyek megnevezése. Szabó Károly szavaival „A magyar reformált egyház első törvénykönyve” volt az *Articuli majores* néven közismert *Articuli ex verbo Dei et lege natvrae compositi, ad conseruandam politiam ecclesiasticam et formandam vitam Christianam in omnibus ordinibus necessariam*, ennek a végén, a 74. cikkely után következett a hitvallás becikkelyezése, majd az aláíró egyházmegyek felsorolása. De nem az elfogadás, a nyomdába adott kézirat lezárásának kelte 1567. augusztus 22-e; és nem is a hitvallás elfogadása, hanem ennek a kötetnek az előszava kelt szeptember elsején.

Erdős József fordítása (1907) előtt évtizedekkel közkézen forgott Hegymegi Kiss Áron korszakos munkája,¹⁴ ebben is megjelent mindhárom 1567. évi kiadvány. A *Brevis confessio* magyar változatának végén¹⁵ is olvassunk a II. Helvét Hitvallás elfogadásáról. Van itt egy elvétett évszám is, talán hozzájárult a félreértéshez, mert Zürichben nem 1567-ben jelent meg, hanem 1566-ban és 1568-ban jelent meg a hitvallás első két kiadása.

„Mindazon egyházi szolgálók, kik a Debrecenbe, Urunk 1567-dik esztendeje Február havának 24-dik napjára egybehívott szent gyűlésben a Tiszán inneni és túli vidékből, ezeknek

¹¹ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600, Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, Bp., Akadémia Kiadó, 1971.

¹² RMNy 228.

¹³ RMNy 229.

¹⁴ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Összeszedte, a latin szövegeket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte Kiss Áron porcsalmi lelkész és szatmári esperes, Bp., Kiadja a Magyarországi Protestánsok, 1881 (A Magyarországi Protestánsok Kiadványai, 19).

¹⁵ RMNy 229.

a cikkelyeknek és a mi vallástételünknek s a Tigurumban Urunk 1567. esztendejében kiadott Helvét hitvallásnak a genevai egyház lelképásztoraival együtt aláírtak, a ti atyátok fiai.”¹⁶

Szintén tartalmazza ezt az *Articuli majores*. Magyarul így olvasható ennek címe Kiss Áronnál: *Cikkelyek, melyek az isten ígéből és a természet törvényéből alkottattak, a mennyei rend és egyházi törvényhatóság fenntartására a magyar nemzetben*. Az elfogadásról való nyilatkozás egyértelmű. Ebből sem lehet következtetni a II. Helvét Hitvallás 1567. évi hazai kiadására, amely a hiányos tájékozódásból következő állítás szerint megjelent volna Debrecenben.

„A többi hitvallások között pedig bevettük és aláírtuk az 1556. évben kiadott helvét hitvallást, melynek a genevai egyház lelkészei is aláírtak. És mindazt, a ki a mi zsinatunkban megerősített hitvallásunkat és ezt a Tigurumban (Zürichben) kiadott helvét hitvallást, vagy pedig ezeket az isten ígéből vett cikkeket felbontja és ellenkezőt tanít, egyházhatóságilag megbüntetendőnek ítéltük.”¹⁷

Ezt a záradékot követi az aláíró szeniorságok felsorolása. Az elfogadott egyéb cikkelyek és kiadásuk pedig, amelyeket itt *többi hitvallások* néven említett Kiss Áron, nem mást jelent, mint az *Articuli majores* és a *Brevis confessio* cikkelyeit.¹⁸ Zürichben erről nem voltak kellően tájékozottak, ebből fakadt a félreértett megfogalmazás. Gyakran megtörtént, hogy a hazai kiadványokból küldtek a protestáns testvéregyházaknak, a félreértés ellenére talán a megnevezett hazai hitvallásokból is volt példányuk azoknak, akik a II. Helvét Hitvallás 1568. évi kiadását gondozták.¹⁹ Szenci Csene Péter idején még elég nehéz lehetett és hiányos a bibliográfiai tájékozódás, ez azonban régen másként volt 1907-ben és 2017-ben.

FEKETE CSABA

¹⁶ KISS 1881, i. m. 563; OLÁH 2018, i. m. 2. lábjegyzet, szintén idézi ezt, de az *Articuli majores* végén olvasható záradékot nem.

¹⁷ KISS 1881, i. m. 612. Sajtóhiba közlésében augusztus 2-a, augusztus 22-e helyett.

¹⁸ A II. Helvét Hitvallás új fordításának egyes sajátosságait elemző jegyzeteimet megírtam a *Theológiai Szemle* számára, *Hitvallásunk új fordítása* címmel. Szükségesnek vélem azonban, hogy a hazai könyvészet figyelmét is felhívjam az elévült hibára, ezért ezt a részletet újraírtam az RMNy gazdáinak ajánlva.

¹⁹ Lásd az Augsburgban őrzött példányokra OLÁH 2018, i. m. 59–63.

A Somogyi-könyvtár Vizsolyi Bibliája. Az első teljes magyar nyelvű Biblia Károlyi Gáspár nevéhez kötődik. A *Szent Biblia azaz: Istennek ó- és új Testamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei* címet viselő protestáns Bibliát 1590-ben nyomtatta ki Mantskovits Bálint Vizsolyban.¹

A korban hatalmas vállalkozás volt a kötet elkészítése: a papírt Lengyelországból, a betűket Németalföldről szereztek be. A nyomtatás 1589. február 18-án kezdődött, ám ekkorra még nem fejeződött be a Biblia fordítása. A gönci fordító, Károlyi Gáspár és a nyomdász, Mantskovits Bálint között diákok vitték-hozták a kéziratokat és az elkészült nyomtatott lapokat. A Gönc–Vizsoly távot gyakorta megtevő diákok között volt Szenci Molnár Albert is.

A Biblia végül egy év és öt hónap alatt készült el, 1590. július 20-án fejezték be a munkát. A végeredmény egy két részből álló, 2412 oldalas, kb. 6 kilós nyomtatvány lett.

Tudomásunk szerint kb. 800 példányt nyomtattak az első teljes magyar nyelvű Bibliából, melyből 50 és 60 közötti példány maradt ránk. A Vizsolyi Biblia 2015 januárjától hungarikum. A Somogyi-könyvtár példányát eddig a szakma nem dolgozta fel, pedig a beszerzésének története, a kötet állapota érdekes nyomda- és irodalomtörténeti adatokat szolgáltatathat.

I. A Somogyi-könyvtár Vizsolyi Bibliájának első kötete

A Somogyi-könyvtár Vizsolyi Bibliája (Inc. 149.) két kötetes, s a két rész külön forrásból került az állományunkba.

Az első rész az Ószövetséget tartalmazza, s a 686. lapon Sirák könyvével ér véget. A könyvtár példánya bőrkötéses, ám látható, hogy a kötés nagyobb a lapoknál, tehát feltételezhetően később kötötték bele egy már kész, eredetileg nem ennek a nyomtatványnak szánt kötésbe.

A nyomtatvány vásárlásának részletei a Somogyi-könyvtár leltárkönyvének és irattári anyagának segítségével rekonstruálhatók. A leltárkönyvbe 1897. február 10-én vezette be az akkori igazgató, Reizner János, számos egyéb régi nyomtatvánnyal együtt. A könyvtár irattárának korabeli anyagából kiderül, hogy Reizner Dobrovsky Ágost könyvkereskedő 103. számú katalógusából nagy tételben rendelt meg könyveket. Reizner levele 1897. február 4-én kelt, amelyben többek között a Vizsolyi Bibliát is megrendeli.² Dobrovsky Ágost 103. számú katalógusából³ kiderül, hogy a 165. tétel,⁴ a Vizsolyi Biblia kötése bőrkötés, amelyre az 1624-es évszám és az I. T. monogram van írva. Mára a dátumból az 1-es és a 2-es olvasható, a monogram nem látszik. De ez alapján tudható, hogy már 1897-ben is a kopottas, a nyomtatványhoz képest túl nagy kötése volt. Dobrovsky könyvjegyzéke tartalmazta Jamniczky Lajos magyar vonatkozású könyveit is. Jamniczky Lajos budapesti műépítész 1895-ös halála után Dobrovsky vette meg, s bocsátotta áruba a nagy mügonddal összeállított könyvgyűjteményét.

Mivel Reizner több mint ötven tételt rendelt e katalógusból, így ezen tételek kézbe vétele után nem mondhatjuk teljesen bizonyosan, hogy a Vizsolyi Biblia egykor Jamniczky tulajdonát képezte. A Dobrovsky-féle katalógusból rendelt köteteknek ugyanis csak egy részében található meg

¹ A rövid ismertetéshez felhasznált irodalom: KÁROLYI Gáspár, *Szent Biblia az az Istennek Ó és Wj Testamentumac...*, hasonmás kiadás, utószó Szántó Tibor, Bp., M. Helikon, 1981.; RMNy 652. Régi Magyarországi Nyomtatványok (1473 – 1600), Borsá Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla et al., Bp., Akadémiai, 1971.; <http://vizsolyibiblia.hu/>

² A Somogyi-könyvtár irattári anyag, 1897. február 4. (35. sz.)

³ *Dobrovsky Ágost ódon munkák tárának 103. sz. jegyzéke. Tartalmazza Jamniczky Lajos nagybecsű könyvtárának magyar vonatkozású részét*, 1897. február.

⁴ DOBROVSKY 1897, i. m. 11.

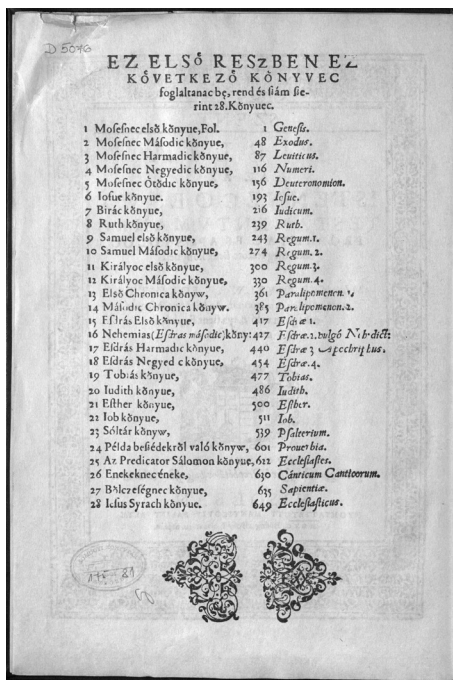
Jamniczky Lajos pecsétje,⁵ így nem tudjuk, hogy volt-e olyan kötet, amelybe nem tett tulajdonbélyegzőt, vagy a pecsét nélküli nyomtatványok más forrásból kerültek eladásra. A Vizsolyi Bibliában nem található meg Jamniczky tulajdonbélyegzője.

Dobrovcsky katalógusának leírása szerint a Biblia hiányzó lapjait (a címlap és a 685–686. levél) cinkográfiával reprodukálták. Ezt a kérdést érdemes kicsit körbejárni.

A Somogyi-könyvtár példánya kopott, látszik rajta, hogy egykor mindennapi használatban volt. A lapokat erősen körbevágták, számos helyen a marginália is sérült. A címlap egykor hiányzott, helyette egy üres lapra fekete tintával írták rá a mű címét. A kézzel pótolta címlap után azonban be van kötve egy újabb címlap, amely első ránézésre teljesen megegyezik a többi fennmaradt példány, illetve a hasonmás kiadás címlapjával. Feltűnő viszont, hogy a címlap tiszta, nem mutatja a rendszeres használat jeleit. Ugyanez igaz a példány utolsó lapjaira is: a 685–686. levél tiszta, nem kopott.

Ha a címlapot összevetjük a Vizsolyi Biblia hasonmás kiadásának⁶ címlapjával, néhány eltérést tapasztalhatunk például az ékezés tekintetében, a címlap versója pedig egyértelműen mutatja, hogy ez nem eredeti lehet: a lap aljáról hiányzik a metszet.

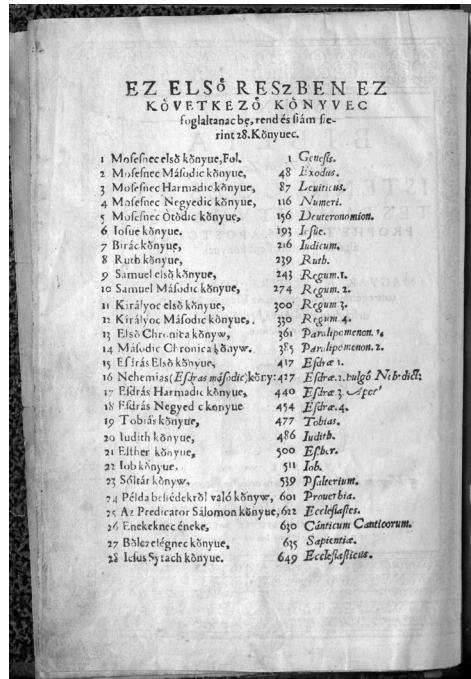
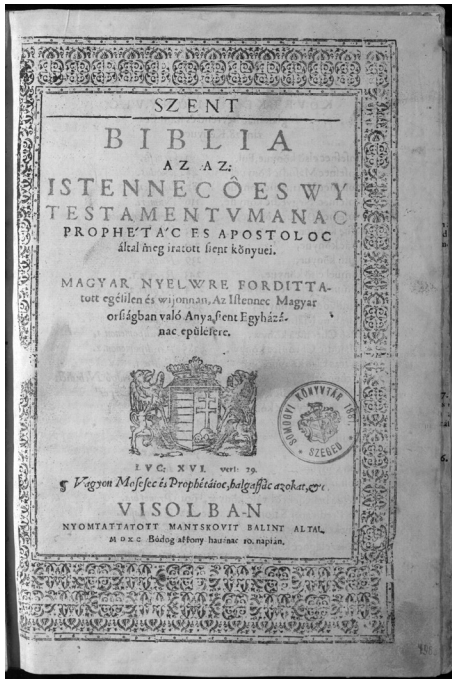
Mivel a papír minősége is más, megvizsgáltuk a később pótolta lapok vízjeleit. Pelbárt Jenő a látható egyenes állású, talp nélküli verzál betűkből álló IL monogramból és a kiolvasható „REGEST” felirat betűinek típusa, mérete alapján egyértelműen megállapította a provenienciát: a Vizsolyi Bib-

1. kép: A hasonmás kiadás címlapja és címlap versója

⁵ http://pex.sk-szeged.hu/nevek/jamniczky_lajos.html

⁶ KÁROLI Gáspár, *Szent Biblia az az Istenec Ő és WY Testamentumanac...*, hasonmás kiadás, utószó Szántó Tibor, Bp., M. Helikon, 1981.

2. kép: A Somogyi-könyvtár példányának címlapja és címlap versója

liánk hiányzó lapjai Láng János zinóváraljai papírmalmából kerültek ki 1789-ben.⁷ Vagyis a címlap és az utolsó két levél valóban későbbi pótlás, s láthatóan igyekeztek régi papírra, a megtévesztésig hasonló módon pótolni az eredeti lapokat.

A 19. század végén, a 20. század elején nem volt ritka az a bibliofil magatartás, hogy egy-egy értékes, ám hiányos nyomtatványt a gyűjtők kiegészíttessenek, „teljessé” tegyenek lehetőség szerint korabeli technikával, korabeli papírra nyomtatva. Feltételezhetjük, hogy a Vizsolyi Biblia Somogyi-könyvtárban lévő példányával is ez történhetett: az egykori tulajdonos mindent megtett, hogy a régi nyomtatvány teljes legyen. Azt viszont nem tudhatjuk, hogy ez a teljességre törekvő könyvgyűjtő Jamniczky Lajos volt-e, vagy más.

II. A Somogyi-könyvtár Vizsolyi Bibliájának második köteté

A Biblia második része külön kötetben található, a címlap javított. A 14. levél, illetve a 180. levéltől a példány csonka. A kötetése későbbi, mint az első kötetnek, és láthatóan kevésbé kopottak a lapjai. A Biblia második kötetének beszerzési körülményei más szempontból figyelemre méltók, mint az első köteté.

⁷ Hálás köszönettel tartozom Pelbárt Jenő vízjelkutatónak, aki készséggel segített a vízjel azonosításában.

Elismervény.

Méltóságommal megismerem,
 hogy a Somogyi könyvtár részé-
 re átengedték és tulajdonosaik
 részére Vizsolyi Bibliájára
 (Az unok. Bibliának más
 odik rész. MDXII 14-180
 levél) cserépen, a könyv
 pár többes példányaiból
 átvettem a következő mű-
 véket:

- 1) Talca. Trichovics. Levelek etc.
 te. I-IV. sz. fűzött.
- 2) Gy. Műv. Erdélyi történel-
 mi adatok. I-II. sz. fűzött.
- 3) Kaszlik. Irataim az
 emigrációból. I-II. sz.
 vasköt.

Szegeden 1899. októb. 7-én.

Tömörkény István

3. kép: Tömörkény István
 elismervénye,
 Reizner János kézírásával

A könyvtár irattári dokumentumai közül az 1899. október 7-i datálású, 245. számú egy elismervény, amelyben Tömörkény István három, a könyvtári állományban duplumnak számító kötetért cserébe a Somogyi-könyvtárnak adja a Vizsolyi Biblia második kötetét.

Tömörkény István könyvtárosi elhivatottságát jól mutatja, hogy a városi tanács 1899. szeptember 20-án szavazza meg őt a segédkönyvtárosi pozíció betöltésére, s rá néhány hétre már a saját tulajdonát képező, nagy értékű régi nyomtatványt ad új munkahelyének, a Somogyi-könyvtárnak. A segédkönyvtárosi pozíció betöltése akkoriban nagy jelentőséggel bírt: a városi tanács nyolc pályázó közül választotta ki Tömörkényt, aki nagy többséggel, 182 szavazatból 128-cal nyerte el a meghirdetett állást.⁸

A tény, hogy Tömörkény pár nappal a segédkönyvtárosi kinevezése után elcseréli a Vizsolyi Biblia második kötetét a könyvtárral, azért is érdekes, mert Tömörkény egykori könyvtárából igen

⁸ Somogyi-könyvtár irattárának 219. sz. dokumentuma alapján.

Igen tisztelt városi képviselő ur.

Lázár Béla urnak állami anyakönyvvezetővé történt kinevezése folytán a Somogyi-könyvtárnál megüresedett a segédkönyvtárnoki állás. Ennek az állásnak a betöltése a város szeptember havi közgyűlésén történik meg választás után.

Tisztelettel tudatom képviselő urral, hogy az említett segédkönyvtárnoki állás elnyeréséért én is folyamodom s kérem a képviselő urat, hogy a választás alkalmával szavazatát mellettem legyen szives érvényesíteni.

Teljes tisztelettel

Szegeden, 1899. július hó.

Tömörkény István.

4. kép: Tömörkény István levele

kevés kötetet ismerünk.⁹ A csere fennmaradt dokumentuma tehát összesen négy könyvről (több kötetről) bizonyítja, hogy egykor Tömörkény István tulajdonát képezte: amit adott, tehát a Biblia második kötetét, és amiket kapott. Ezek a következők:

1. ZALKA János, ZSIHOVICS Ferencz, *Szentek élete*, 1–4. kötet, Pest, Szent István Társulat, 1859–1878.
2. GRÓF MIKÓ Imre, *Erdélyi történelmi adatok*, 1–2. kötet, Kolozsvár, 1855.
3. KOSSUTH Lajos, *Irataim az emigrációból*, 1–2. kötet, Bp., Athenaeum, 1880–1882.

⁹ Tömörkény István könyvtárának néhány darabját sikerült fellelnie Lengyel Andrásnak és Bíró-Balogh Tamásnak. LENGYEL András, *Néhány kötet Tömörkény könyvtárából = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 501–504. BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Pár újabb kötet Tömörkény könyvtárából*, TÖMÖRKÉNY 150, *Tanulmányok a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére*, Szeged, Areion Könyvek, 2016, 65–91.

Mélyen tisztelt uram!

*Szives tudomására hozom, hogy a Somogyi könyvtárnál megürült segéd könyvtárosi állás elnyeréseért pályázatomat főispán ur Öméltóságához e hó 11-én **benyújtottam**, s abban iskolai tanulmányaimat érettségi bizonyítványom által, s a nemes város szolgálatában eltöltött 10 évi munkásságomat hivatali főnökeim elismerő bizonyítványaival igazoltam.*

Ezuttal bátorkodom azt is felemlíteni, hogy több idegen nyelv birtokában vagyok és a tudományos szakirodalmat is négy munkával gazdagítottam, melyeket a sajtó annak idején általában dicsérőleg ismertetett.

Midőn tehát ezuttal is kérem szives pártfogását és a szavazásnál becses szavazatát, amely alkalomra a mellékelt szavazójegyet megküldeni van szerencsém; irántam eddig is tanusított jó hajlamait köszönve mély tisztelettel vagyok

Szeged, 1899. szept. 14.

alázatos szolgája

Paulovits Márton,

városi számtiszt.

5. kép: Egy másik jelentkező, Paulovits Márton levele a „szavazójegy” mellé

A Vizsolyi Biblia két kötete két különböző forrásból került a könyvtárba, de a történetük egyaránt izgalmas. Az első kötet annak a beszerzésnek a része, amelyben a legtöbb régi magyarországi nyomtatványt vásárolta meg Reizner János a könyvtár számára. A második kötet pedig fontos adatokat szolgáltat Tömörkény István egykori könyvtárához.

Andrássy Ignác Thuróczy-krónikája. A nemrégén kinevezett Fraknói Vilmos igazgató részletelesen beszámolt a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára állapotáról, gyarapodásáról, szakszerű rendezéséről és egyéb ügyeiről a *Magyar Könyvszemle* első évfolyamában. Az 1874-től egészen 1876 nyaráig terjedő időszak gyarapításai közül megemlíttett egy kissé rejtélyes gyűjteményt is:

„Az ajándékok között a következőket kell kiemelni: 1875. márczius 11-én egy magát *megnevezni nem akaró fehérmegyei birtokosnőtől* 394 nyomtatvány (ezek között Thuróczy krónikája, a brünni kiadás 1488-ból) és két kézirat.”¹

Rögtön felvetődnek a kérdések: ki lehetett ez a szerény adományozó és az Országos Széchényi Könyvtár melyik példánya őrizheti az ő tulajdonjegyét? A válaszok csak elsöre tűnnek könnyűnek.

Thuróczy János krónikája először Brünnben jelent meg 1488 kora tavaszán Konrad Stahel és Matthias Preinlein nyomdájában. A pár hónappal későbbi augsburgi – javított – kiadáshoz képest ez a ritkább edíció,² nyilvántartásunk szerint tizennyolc (harmada teljesen ép) példányt őriznek magyar köz- és egyházi gyűjteményekben. Ebből négy kötet a nemzeti könyvtár raktárában foglal helyet.³

Az első példányunk a bibliofil házaspárnak, Todoreshku Gyulának és Horváth Arának köszönhetően került a könyvtárba 1919-ben. Sajnos nem tudunk semmit sem a kötet előző tulajdonosáról.⁴ A második könyvet pedig Apponyi Sándor nagylelkű adománya egyik értékes darabjaként vették állományba 1925-ben.⁵ A harmadik kötetben⁶ Varjas Béla, a nemzeti könyvtár egykori

¹ FRAKNÓI Vilmos, *Jelentés a Magyar Nemz. Múzeum könyvtárának állapotáról és gyarapodásáról 1874–76-ban* = *Magyar Könyvszemle*, 1(1876), 224. A részletes jelentés megtalálható az irattárban is: Országos Széchényi Könyvtár [továbbiakban: OSZK] Irattár, 75/1876. „Könyv-szemle” megjegyzéssel.

² A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* a brünni kiadásból (M14782) 77, az augsburgiból (M14775) 105 példányt tart nyilván. Míg az augsburgi kiadásból ismerünk pergamenre nyomtatott példányt is, addig a brünnből csak papírra nyomtatotról van tudomásunk.

³ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza Sajó, Erzsébet Soltész, Bp., Akadémiai, 1970, 3323. a–d példányok.

⁴ OSZK, Inc. 668b. Pecsét a₁: „Dr. Todoreshku Gyula és neje Horváth Aranka könyvtára”. *Emlékező bolyongás csodaszép régi magyar könyvek közt* = *Budapesti Hírlap*, 55(1935), 91. sz. (április 21.), 10. „Ezüstveretű, gyönyörű ötvös-remekművű táblába kötött, 1488 évről származó, brünni kiadású Thuróczy krónika van kirakatszerűen feltámasztva a középső szekrénybe.”; PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán, *A Todoreshku-Horváth-gyűjtemény* = *Magyar Könyvszemle*, 96(1972), 56.

⁵ OSZK, Inc. 668[a]. Az első táblán belül Apponyi Sándor exlibrise. *Hungarica. Ungarn Betreffende im Auslande Gedruckte Bücher und Flugschriften*, Gesammelt und Beschrieben von Graf Alexander APPONYI, Bp., OSZK, 2004, App. H. 14. „Sehr schönes Exemplar, welches ich im Jahre 1862 in London bei Molini um L 6.10 kaufte später bei Capé binden liess.” – Frederick Fowler Molini (1818–1895) neves londoni antikvárius, a francia és az itáliai kiadások szakértője volt. Néhány latin, egy magyar nyelvű megjegyzés a margón p₄: „használ az I(ste)n és Sze[nt] neve”. *Könyvkiállítási emlék*, kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Bp., Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, 1882, 174. 3. tétel. „Kötése Capé-tól, a legjobb hírben álló jelenlegi francia könyvkötők egyikétől való.”

⁶ OSZK, Inc. 668c.

főigazgatója ceruzával írt bejegyzése olvasható 1948-ból.⁷ A pontos irattári jelzet⁸ alapján fény derült e példány származására is:

„Igazgató Úr! A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságától átvett, a miniszteri biztosság XLII. számú leltárának 278. tétele alatt foglalt Hadik-Barkóczy Endre⁹ tulajdonát képező ösnyomtatványt (Thuróczy János krónikájának brünni 1484.ben[!] a 4450/1945 ME számú rendelete¹⁰ értelmében ideiglenes letétként a könyvtár részére mellékelten megküldöm. Kérem Igazgató Urat, hogy a nyomtatvány átvételét elismerni szíveskedjék. Kiváló tisztelettel Dr. Fügedi Erik¹¹ miniszteri biztos.”

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy ez a példány az Államvédelmi Hatóságon keresztül került a könyvtárba.¹² A Fügedi Erik által említett könyvtulajdonos Hadik Endre József, Hadik-Barkóczy Endre (1862–1931) neves politikus, országgyűlési képviselő fia volt. Endre 1899-ben született Budapesten, és 1948 körül emigrálhatott az Egyesült Államokba. Talán ezzel függött össze az ÁVH lefoglalása. A könyvet feltehetően a Múzeum utcában álló Hadik-palotában őrizték.¹³ Nem az édesapja, a főrendiház örökös tagja (Hadik András tábornok leszármazottja) révén kerülhetett a családhoz ez a Thuróczy-krónika, hanem nagyanyja, a szabadkőművességgel kacérkodó, fűsített – Pulszky Ferenczel jó viszonyt ápoló – Hadik-Barkóczy Ilona (1833–1887)¹⁴ apai ágáról, ahogyan ezt a könyv elején olvasható tulajdonosi bejegyzésből is látszik.¹⁵ Előtte a kelet-morvaországi Ve-

⁷ Bejegyzés: „A 4450/1945 M. E. sz. rendelet értelmében ideiglenes letét (492/1948. sz. ügyirat) Varjas”.

⁸ OSZK Irattár, 492/1948. Az irat 1948. november 12-én érkezett.

⁹ Ugyanekkor kerültek a levéltárba a család lefoglalt iratai is ideiglenes letétként: „28 db 768/1948 OL sz. A BM ÁVH-tól átvett, a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága XLII. sz. leltár 277. tétel alatt foglalt, Hadik-Barkóczy Endre tulajdonát képező és a mellékelt jegyzékben részletesen feltüntetett levéltári anyagot a 4450/1945 ME sz. rendelet alapján az Országos Levéltárnak ideiglenes letétként Fügedi Erik miniszteri biztos 1948. november 11-én átadta.” Magyar Nemzeti Levéltár, OL P 307, Hadik-Barkóczy család.

¹⁰ A Minisztertanács 4450/1945. (VII. 15.) M. E. rendelete így fogalmazott: „a nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények (műkincsek, könyv- és levéltárak) megóvása végett – a Magyar Nemzeti Múzeum javaslata alapján – azok ideiglenes hatósági őrizetbe vételét rendelje el, ha azt a tulajdonos távolléte és a gyűjtemény őrzése tekintetében fennálló állapot közérdekből szükségessé teszi”.

¹¹ Fügedi Erik történész 1947. július 1-től lett a veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosa. KERESZTES Csaba, *Műkincsek ebek harmincadján, Veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949 = ArchivNet*, 15(2015), http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/mukincsek_ebek_harmincadjan.html (Letöltés: 2017. 03. 10.)

¹² Itt megemlíthetjük a koncepciós eljárások, mint például a Mindszenty-, vagy a Grösz-per nyomozati szakában lefoglalt műkincsek sorsát. SÜMEGI György, *Az Esterházy-kincsek és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, 1949 = Betekintő*, 3(2009), 3. szám http://www.betekinto.hu/2009_3_sumegi (Letöltés: 2017. 03. 10.); illetve FARKAS Gábor Farkas, *Egy kalocsai ösnyomtatvány és az Államvédelmi Hatóság = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 386–389.

¹³ Az utolsó adat Barkóczyról: 1952-ben házasságot kötött Elfriede Luise Obitschcsal Housonban. Felesége 1966-ban hunyt el. Magyar Főnemesi Adattár <http://www.mace.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=10163> (Letöltés: 2017. 03. 10.)

¹⁴ VÁRI László, *Hadik Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek = Aetas*, 27(2012), 49–62.

¹⁵ Előzékenlapon bejegyzés: „Ex libris C(omes) J(ohannes) Barkóczy 1824.” Barkóczy János (1798–1872) huszonhat évesen írta be nevét a könyvbe. Az a₂ laplaji miniációban egy címer, benne fordított F betű.

lehrad ciszterci apátságának könyvtárában őrizték az igényesen díszített könyvet a 18. században. Természetesen az sem kizárt, hogy már a 18. század előtt is egy morvaországi könyvespolcon hevert a kötet.¹⁶

A negyedik példány pedig bizonyíthatóan letétként került Sajókazáról a nemzeti könyvtárba 1953-ban.¹⁷ Radvánszky Kálmán bibliofil még 1949-ben döntött úgy – gyűjteménye sorsa iránt érzett aggodalomból –, hogy az evangélikus egyháznak (ezen belül a később megszűnő Tiszai Evangélikus Egyházkerületnek) ajándékozza könyvtárát és családi levéltárát. A Pestre szállítás megszervezésében aktívan részt vett Fügedi Erik is. Ugyanakkor Radvánszky néhány családi ereklyét, igen értékes nyomtatványt, kéziratot (köztük a Balassa-kódexet, Heltai krónikáját, Thuróczy művének augsburgi és brünni kiadását, Zrínyi *Syrenáját*) magánál tartott az 1950-es évek elején. Végül ez a 15 kötet került letétként az OSZK gyűjteményébe 1953-ban.¹⁸ A sajkóközi könyvtár létrehozója a neves művelődéstörténész Radvánszky Béla, Kálmán apja volt. Az idősebb Radvánszky 1863-ban alapította meg (részben kisebb családi gyűjteményeken alapuló) könyvtárát, amelyet egészen a haláláig gyarapított, és nagysága a századfordulóra elérte a 14 000 kötetet.¹⁹

Összegezve az eddigieket: a nemzeti könyvtárban őrzött példányok mindegyike 20. századi beszerzés: Todoreszkué 1919-ben, Apponyié 1925-ben került állományba, Barkóczyé 1948-ban és Radvánszkyé 1953-ban került letébe. Fraknoi Vilmos nem véletlenül emelte ki a brünni kiadás bekerülését 1876-os beszámolójában, mivel az editio princeps sokkal ritkább volt a magyar és nemzetközi könyvpiacra, mint az augsburgi.²⁰ Így nem meglepő a szóban forgó kiadás kitüntetett helye sem az 1877-es könyvkiállításon.²¹ Sajnos nem tudjuk, hogy a lehetséges példányok közül melyik került a látogatók elé.

¹⁶ Bejegyzések a_{2r}: „Ex lib(ris) Welegraden(sis)”; „Sum Domus Wellehradensis”; „Ex lib(ris) Welegradensis”. Sok latin nyelvű tartalmi kiemelés, megjegyzés a margón. Talán Pásztórol került Csehországba. A velehradi ciszterciekre ruházták a pásztói, illetve később a pilisi apátság jogait a 18. század elején, lásd erre: FORGÓ András, *Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában = Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*, szerk. Forgó András, Pannonhalma, Veszprém, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, MNL Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 41.

¹⁷ OSZK, Inc. 668d. Pecsét: „Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953. év 1457. sz. Radványszky Béla kv. letét”. Erősen körbevágva, jegyzetek a margón. Bejegyzés k_{2v}: „Bartakovicz”. Ez talán a Radvánszkyakkal a 18. században kapcsolatban álló Bartakovics-család valamelyik tagja lehetett. RUGONFALVI Kiss István, *Radvánszky György házassági pöre, 1724–25*, Bp., Hornyánszky Ny., 1903, 18, 21, 23, 66, 112, 116. – Bár erre semmiféle bizonyíték nincsen, de vagy a brünni, vagy az augsburgi kiadás ma is meglévő példánya szerepelhet Radvánszky László (1701–1758) főnemes 1750-ös jegyzékén: *Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750*, sajtó alá rendezte Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István, Bp., OSZK, 2010 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/5), 174. „Johan(es) de Thurocz Chronicam Hungaroru(m)”.

¹⁸ H. HUBERT Gabriella, *A Sajókazai Radvánszky-könyvtár története*, Szeged, JATEPress, 1998, 81–82, 95–97.

¹⁹ *Az Evangélikus Országos Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, készítette H. Hubert Gabriella, megjelenés előtt.

²⁰ OSZK, Inc. 1143–1146 (összesen hét példány).

²¹ *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállítása = Magyar Könyvszemle*, 2(1877), 307–308. „6. Túróczi János krónikájának brünni kiadása, 1488-ból. Ívrétű 168 levél, nagyszámú a szövegbe nyomtatott fametszetekkel. Tartalma megegyez az augsburgi kiadással. Colophonja: In inclita terre Morauie ciuitate Brunnensi lucubratissime impressa.

Ugyanis a Széchényi Könyvtár történetére vonatkozó források ma már lappangó példányokra hívják fel a figyelmet. Az irattári anyagban egy olyan példány leírása tűnik fel, amelynek nem ismert származása és további sorsa. Az 1873-as nagyszabású bécsi világkiállításon könyveket is bemutatattak. Így került rá az eredeti műtárgylistára – a *Budai krónika* egyik példánya mellett – a Thuróczy-krónika brünni és augsburgi kiadásának egy-egy kötete.²² Ezek a könyvek később lekerültek erről a listáról, mivel még 1873 májusában az Akadémia főtítkári szobájában – Arany János kezdeményezésére – egy kiállítást rendeztek a Hess-kiadás 400. évfordulójára, amit a magyar könyvkultúra értékei bemutatásának szenteltek.²³ Sajnos az ekkor kiállított Thuróczy-példány további sorsa bizonytalan, eltűnt (vagy eladhatták) valamikor az 1880-as években. Érdeemes megjegyezni, hogy az Iparművészeti Múzeumban az 1882-ben rendezett könyvkiállításon a Nemzeti Múzeum könyvtárából nem szerepelt a brünni kiadás egyik példánya sem. Helyette Lengyelből (Bibliotheca Apponyiana) és Gyulafehérvárból (Batthyaneum) is kiállítottak egy-egy szép kötetet.

Ugyancsak ismeretlen annak a példánynak a későbbi sorsa, amiről viszont a kézirattár egyik jegyzéke tudósít. Farkas Lajos (1806–1873) bibliofil ügyvéd hagyatéka 1873 őszén került a nemzeti könyvtár gyűjteményébe.²⁴ Mivel Farkas gazdag kollekciónak csak összesen vásárolta meg özvegyétől a Nemzeti Múzeum könyvtára, ezért az 1873. májusban az Akadémián kiállított példány minden bizonnyal egy másik lehetett. Ki volt ennek a kötetnek az előző tulajdonosa? A szóba jöhető gyűjtők közül Jankovich Miklós tűnik a legesélyesebbnek.

Térjünk vissza a már említett, háttérben megbúvó adományozóra és gyűjteményére. A Széchényi Könyvtár történetét összefoglaló rövidebb és hosszabb írások nem említik ezt, az egyébként első ránézésre tekintélyes adományt.²⁵ Ez nem meglepő, hiszen éppen az 1874–1876 közötti idő-

Anno salutis M CCCC LXXXVIII. die XX. Martii. Tehát néhány hónappal korábban készült el, mint az augsburgi kiadás.” – 1877. október 2-án nyílt meg a nemzeti könyvtár zárt folyosóján az egészen 1882-ig látható állandó kiállítás, melynek kezdeményezője Fraknói Vilmos volt. TÍPRAY Tivadar, *A Nemzeti Múzeum irodalomtörténeti kiállítása = Figyelő*, 3(1878), 390.

²² OSZK Irattár, 61/1873. (1873. április 19.) Jegyzék a m. n. múzeum könyvtárából a bécsi világkiállítás számára Henszlmann Imre szakbiztos úr által átvett tárgyaknak, III. ösnyomtatványok 3.: „újabbkori bőrkötésben” Jegyzet: „Nem vitték el.”

²³ OSZK Irattár, 73/1873. (1873. május 21.) A m. n. Múzeum Széchényi-országos könyvtárából a magyar tudom. Akadémia használatára kölcsönzött Kéziratok és Nyomtatványok, Nyomtatványok: „Ugyanaz [Thuróczy Chronica] (papíron) Brünn, 1488. in fol. 1 kötet”; *A Magyar Tudományos Akadémia 1873. május 25. tartott ünnepélyes Közülése alkalmával rendezett könyvészeti kiállítás lajstroma = A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei*, 14(1873–1875), 63. 19. tétel: „Turóci Krónikájának fölió-kiadása arcképekkel. Brünn 1488. A nemzeti muzeum példány.”; FARKAS Gábor Farkas, MIKÓ Árpád, *Régi kövek, régi könyvek, a Budai krónika Jankovich-példánya és az Egyetemi Könyvtár régi kőgyűjteménye = Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 7.

²⁴ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2079, 64. „33. Thurocz Chron. Brunnae 1488 Gr. Keglevich 130 f[orint]”. Talán Keglevich János gróf (1786–1856) kistapolcsányi könyvtárából származott a könyv. Fol. Hung. 1887/III, 27. 27. „89. Thwroc Joan. Chronica Hungarorum (...) Cuir de Russie. Edition d’une extrême rareté de cet ouvrage important, beaucoup plus rare que les deux éditions d’Erhard Ratdolt, imprimées à Venise et Augsbourg, in 4. Notre exemplaire est beau, et très grand de marges.”

²⁵ SOLTÉSZ Zoltánné, *Az Országos Széchényi Könyvtár ösnyomtatvány-gyűjteménye = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 7(1963/1964), 109–128; WIX Györgyné, *Rég elfelejtett gyűjtőkről = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 20(1984/1985), 179–203; SOMKUTI Gabriella, *A Széchényi Könyvtár állományának alakulása 1867–1874 között = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 31(1991/1993), 177–212.

szakban több – nemcsak számát, hanem tartalmát és értékét is tekintve – komoly gyarapodás történt a nemzeti könyvtárban, így talán elsikkadt ez az ajándékozás.²⁶ Az előkerült 1875-ös jegyzék alapos áttanulmányozása után bátran kijelenthetjük, hogy ez történhetett. Sajnos az OSZK gyarapodási naplója sem segítette a név kiderítését.²⁷ Ám az irattári utaló ismét megválaszolta a kérdést:

„Elismervény. Alulírott ezennel bizonyítja, miszerint mai napon névtelen ajándékozótól* 349 azaz háromszáznegyvenkilencz** darab nyomtatványt a magyar nemzeti Múzeum Széchényi országos Könyvtárának számára köszönettel átvett. Budapesten 1875. évi márczius 11-én. Tipray Tivadar²⁸ muz. könyvtári segéd. *Az ajándékozó valódi neve: Andrassy Ignác, született Végh Mária földbirtokosné Kajászó-Szent-Péteren **tulajdonkép 348 db nyomtatvány és 1 db kézirat.”²⁹

Ez alapján elmondhatjuk, hogy a kérdéses Thuróczy-példány tulajdonosa a Fejér megyei Kajászó-szentpéteren élő Andrassy család volt a 19. században. Andrassy Ignác (1790–1837) alezredes³⁰ özvegye verebi Végh Mária (1799–1876) adományozta a könyvet (a többi kötetrel együtt) a nemzeti könyvtárak 1875-ben.³¹ Az adomány jegyzéke megtalálható a Kézirattárban, és a 31. tételnél feltűnik a brünni kiadás szinte hiánytalan példányának a leírása.³² A jegyzékből valóban ki-

²⁶ A teljesség igénye nélkül néhány jelentősebb gyarapodás 1874–1876 között: Vörös Antal Kossuth Lajos titkára, Tunyogi József kolozsvári jogász, Pulszky Ferenc, Mátray Gábor, Török Gábor etnográfus, Ráth Mór könyvkereskedő, Hajnóczy József és a Jeszenák család hagyatéka.

²⁷ OSZK A Széchényi országos Könyvtár új szerzeményei, 1873. okt. hó 1-től 1975. okt. 31.: „1875 Márczius 11. 96. [tétel] Névtelen ajándoka (l. a könyvt. ügyiratok f. é. 24. számát) 349 darab nyomtatvány és 1 kézirat”.

²⁸ Tipray Tivadar (1855–1880) a múzeumi könyvtár segédjére volt, 1871-től haláláig dolgozott a könyvtárban.

²⁹ OSZK Irattár, 24/1875.

³⁰ Pest Megyei Levéltár, IV. 75. Pest-Pilis-Solt vármegye nemességi iratainak levéltári gyűjteménye, M 16, 1831. XI. 2. <https://mnl.gov.hu/download/file/fid/123630> (Letöltés: 2017. 09. 15.) Andrassy Ignác 1831-ben cs. k. ezredes hadnagyként (Oberstleutnant) szerepelt, ami az őrnagnál magasabb az ezredsnél pedig alacsonyabb rang.

³¹ Sajnos az életrajzi adatok bizonytalanok. A Magyar Családtörténeti Adattár szerint Ignác 1876-ban halt meg feleségével egy évben. MACSE <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=7261> (Letöltés: 2017. 03. 11.) Felvetődik a kérdés, hogy akkor miért nem ő volt az adományozó 1875-ben? A Kajászó helytörténeti adatok úgy tartják, hogy a Fejér megyei birtok 1790-ben került az Andrassy család kezére István házassága révén. István unokája volt Ignác. Ő vette el feleségül Végh Máriát, ám Ignác 1837-ben meghalt, így az Andrassy-birtok a Végh család kezére került. Gyermekekük nem lévén, logikus magyarázat, hogy özvegye a nemzeti könyvtárra hagyta a család közel négyszáz kötetes könyvtárát. CZANIK Béla, *Kajászó(szentpéter) község és református egyháza története*, Kajászó, Kajászói Református Egyház, 2001, 31. – Végh Mária 1846-ban és 1854-ben két alapítványt hozott létre Kajászó szegény sorsú lakosai számára, és akkor már özvegyként emlegették.

³² OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1887/1. Andrassy Ignác, született Végh Mária kajászó-szent-péteri földbirtokosné által a magyar nemzeti Múzeum Könyvtárának 1875. évi márczius 11-én ajándékozott nyomtatványok és kéziratok jegyzéke: „Thurecz (Johannes de) Chronica hungarorum Brunnensi [pirossal aláhúzva:] 1488 ősnomtatvány tiszta színezetlen példány. Egészbörkötés. Az „r” betűvel jelölt levél hiányzik és helyét írott szöveg pótolja. (...) Budapesten 1875 évi június 6-án láttam Fraknoi könyvtárőr”.

emelkedik Thuróczy brünni példánya – mint egyetlen ősnymtatvány –, mivel azon többségében (pár antikvát leszámítva) az előbb már említett 17–18. századi könyveket találhatjuk.³³ Lehetséges azonban, hogy nem a Thuróczy-krónika volt a kajászói könyvtár legértékesebb darabja a 19. században, ugyanis 1814-ben felbukkant egy *Biblia pauperum* is a szerteágazó történetben, melynek rekonstrukcióját egy másik közleményben kíséreltük meg.³⁴

FARKAS GÁBOR FARKAS

³³ A lehetséges antikva-példányokat kézbe véve nem találtam bennük az Andrássy családra utaló tulajdoni jegyet.

³⁴ FARKAS Gábor Farkas, M. HORVÁTH Mária, KÖRMENDY Kinga, SZEBELÉDI Zsolt, *Andrássy Ignác Biblia pauperuma = Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 321–328.

SZEMLE

Sylvester János, Új Testamentum, Sárvár, 1541, Faksimile kiadás, kísérő tanulmány Zvara Edina, Budapest, Kossuth Kiadó, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017. 782 p.

Mi szükség volt rá, hogy Sylvester János 1541-es Újtestamentuma immár másodszer is megjelenjen faksimile kiadásban? A kérdés, mely szakmai körökben többekben is felmerült, korántsem teljesen akadémikus. Ha arra gondolunk, hogy a Bibliotheca Hungarica Antiqua (BHA), vagyis a régi magyar irodalom és művelődéstörténet kiemelkedő könyvritkaságait tudományos igényű kísérő tanulmányokkal, hasonló kiadásban közlő könyvsorozat (melynek 1960-ban kiadott első darabja éppen a szóban forgó könyv volt) komoly nehézségekkel küszködik, nagyon is érdemes elgondolkodni a problémán. Mindent megfontolva mégis úgy érzem, nem volt fölösleges a kiemelkedő nyomdászati- és művelődéstörténeti jelentőségű hungarikum – az első Magyarországon készült, magyar nyelven írt könyv – ismételt kiadása.

Stoll Bélának, néhai kollégámnak és barátomnak, a neves filológusnak kedvenc mondása volt: „Egyik könyv nem helyettesíti a másikat.” Ezzel persze bibliofil, vagy ahogy ő nevezte őket, „bibliomán” ismerőseit kívánta kigúnyolni, ám hogy a viccnek komoly igazságtartalma volt, azt a jelen eset is jól bizonyítja.

Ha összevetjük a Varjas Béla által gondozott régi faksimilét az újjal, azonnal szembetűnik, hogy a betűk kontúrjai a jelen kiadásban sokkal éleesebbek, a szövegkép tisztább, a könyv olvashatóbb. A digitális technikának köszönhetően messze tökéletesebb hasonmás lett létre-

hozni, mint bő félévszázaddal ezelőtt. A kitűnő minőségű, vékony, ám teljességgel átlátszatlan papírra nyomott könyv vastagsága csupán harmada a mesterségesen sárgított-régiesített papíron készült, testes, 1960-as kiadványnak. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy Varjas az általa kiadott hasonmásokban köztudomásúan saját kezűleg retusálta és korrigálta a vélt vagy valós nyomáshibákat, a mostani kiadvány valóban nem tekinthető pusztá újraközlésnek.

Az olvashatóság Sylvester János Újtestamentumának esetében igen komoly probléma. A bastard (batârd gothique) betűkből szedett könyv nemcsak a mai olvasó számára hat idegennek, hanem az egykorú olvasókat is zavarta. A gótikus betűkészletet valószínűleg Bécsben vásárolták a Nádasdy Tamás, későbbi országbíró és nádor sárvár-újszigeti birtokán berendezett nyomda számára. A választás azért esett erre a betűre, mert a kurzív és antikva típusoknál gazdagabb mellékjel-készletével jobban megfelelt Sylvester János rendkívül igényes ortográfiai elgondolásainak. Abádi Benedek sárvári tipográfus mindenesetre bírálta a könyv „nem igen szíp” betűit, ám „hogy szapora lenne a dolog”, lecserélésüktől eltekintett, inkább igyekezett javítani rajtuk. (Sylvester Újtestamentumát 1574-ben ismét kiadták Bécsben, immár olvashatóbb, antikva betűkkel. Ez a könyv is megjelent hasonmásban 2005-ben a Pytheas kiadónál.)

A könyv gondozóitól azt is megtudhatjuk, hogy a jelen kötet nem egyetlen példány hasonmása, mivel – noha a könyvből meglehetősen sok maradt fenn – Magyarországon nincs ép darab, ezért a faksimilét különböző példányok felhasználásával állították össze. Így volt ez már

1960-ban is. (A jeles nyomtatvány egyetlen teljes példányát Bécsben őrzik.) A hasonmásból eltávolították a kéziratos bejegyzéseket – egyébiránt ez a BHA bevett gyakorlata is.

Érdeemes lett volna ezúttal is jelezni, hogy a könyvnek két eltérő szedésváltozata ismeretes. Az „A” és „B” változatok a „Próféták által szólt rígen az Isten” kezdetű vers elhelyezésében és a „K” ív első két levelének szedésében különböznek. Megállapítható, hogy a „B” variáns pontatlanabb, mint a korábbi, „A” változat. A már kiszedett részek újraszédését valószínűleg a kész ívek megrongálódása tette szükségessé. A faksimilek természetesen az „A” változatot követik.

A Sylvester János-kutatás az elmúlt bő fél évszázad során komoly eredményeket produkált, elég itt most csak Balázs János máig megkerülhetetlen 1958-as nagymonográfiáját és Bartók István 2007-ben kiadott – elsősorban Sylvester nyelvszemléletére koncentráló – könyvét említeni. Mindazonáltal elmondható, hogy az Újtestamentum átfogó tudományos vizsgálata még nem történt meg. Két faksimile birtokában és számos kitűnő részlettanulmány után itt lenne az ideje elkészíteni a könyv kritikai kiadását is. Ehhez természetesen a nyelv- és irodalomtudomány, valamint a bibliakutatás művelőinek hosszú távú együttműködésére lenne szükség. Csakis egy ilyen, minden igényt kielégítő szövegkiadás tudná teljes mélységében, a gyakorlat szintjén feltárni Sylvester János óriási jelentőségű bibliafordítói és nyelvtudósi tevékenységét. Nagy kár, hogy a nagy múltú Régi Magyar Próza Emlékek (RMPE) sorozat kiadása 1993-ban megszakadt.

A jelen kötethez Zvara Edina készített szép, kerek, a kiadványhoz illő kísérő tanulmányt, amely szemlátomást a könyvszerető, könyvértő olvasókat, valamint a régi biblia kiadások gyűjtőit kívánja megszólítani. A dolgozat nem óhajt versenyre kelni Varjas Béla – a BHA sorozatnak irányt szabó – terjedelmes tanulmányával. Zvara szövege jegyzetek nélkül, bőséges bibliográfiával jelent meg, a könyv végén, nem külön füzetben, mint az a BHA köteteiben szokásos. A szerző a magyar nyelvű bibliafordítások történetének elismert szakértője. Alig megbó-

csátható hiba, hogy Zvara Edina neve lemaradt a tanulmány éléről, és a kötetben sehol máshol sem jelzik, hogy ki az utószó szerzője.

Zvara Edina elegáns stílusban, tömören, lényeglátóan vázolja fel a Sylvester János életére és alkotói munkásságára vonatkozó tudnivalókat, a patrónus Nádasdy Tamás sárvári nyomdájának történetét, az Újszövetség-fordítás legfontosabb jellemzőit, kitérve a könyv további kiadásaira és utóéletére is. Nem kívánok reflektálni mindazon problémákra, amelyeket a kísérő tanulmány felvet. Csupán két egymással szorosan összefüggő kérdést szeretnék megemlíteni, melyeket némiképp problematikusnak vagy továbbgondolásra érdemesnek tartok. Az egyik kérdés Sylvester Rotterdami Erasmust követő bibliai humanizmusára, a másik az Újszövetség-fordításnak a protestáns reformációhoz való viszonyára vonatkozik.

Némi ellentmondást érzek a kísérő tanulmány két kijelentése között. Egy helyütt azt olvassuk, hogy „az első magyar nyelvtan (*Grammatica Hungarolatina*, 1539)... mintegy »előtanulmány« a nagy feladathoz, az Újtestamentum-fordításhoz”. Máshol viszont azt találjuk, hogy Sylvester János és erasmista bibliafordító-társai, Komjáti Benedek és Pesti Gábor számára „a magyar nyelvű Biblia eszköz volt arra, hogy megteremtsék a magyar irodalmi nyelvet, s a tudós világnak is meg akarták mutatni, hogy a magyar nyelv is alkalmas a fordításra”. Mi az igazság tehát? Mi volt a cél és mi az eszköz? Jóllehet tartalmában mindkét kijelentés helyes, mégis nyilvánvaló, hogy az első állítás fedti jobban a valóságot. Sylvester János és társai óriási lépést tettek előre a magyar nyelv tökéletesében, felemelésében és meg- és elismertetésében. Ám ezt nem öncélúan cselekedték. Egyértelmű, hogy Sylvester nyelvi-irodalmi programjában a magyar nyelv fejlesztése a Biblia szavának lehetőség szerint tökéletes közvetítését szolgálta, nem pedig megfordítva. A Biblia jelentésárnyalatainak érzékeltetésére Sylvester a magyar szinonimák precíz, tervszerű alkalmazását tűzte ki célul. Elhatározta, hogy az eredeti görög szöveg szavainak jelentésárnyalatait mindig a megfelelő magyar szinonimákkal vagy körülírásokkal közvetíti. E nyelvészeti indíttatású pe-

danéria mögött teológiai eszmék húzódnak meg: a Szentírás minden szava kinyilatkoztatás – ennek esetleges téves értelmezésén a befogadó közösség üdvössége múlhat. A bibliai filológiának tehát Sylvesternél – miként mesterénél, Erasmusnál is – spirituális céljai voltak.

Kérdés, hogy ezek a spirituális célok meg-egyeztek-e az ekkortájt kibontakozó protestáns reformáció céljaival? A tanulmány nem állítja, hogy Sylvester Újtestamentuma a reformáció jegyében keletkezett, de hangsúlyozza a reformáció Sylvesterre gyakorolt erőteljes hatását. A protestáns reformáció azonban nem állította hadrendbe sem ezt, sem a többi, főt említett magyar erasmista bibliafordítást.

Helyesen írja Zvara Edina, hogy Sylvester János átmeneti korban élt, amikor elvben még minden megtörténhetett. Az is, ami később valóban bekövetkezett, vagyis hogy a keresztény Európa végérvényesen széthasadt, és az is, ami- ben az erasmisták reménykedtek, hogy a különböző reformok révén Európa megújul, és lelkileg egységes és katolikus marad. Mégsem lehet ennek az átmeneti, várakozás teli kornak valamennyi szellemi áramlatát a protestáns reformáció keretei közt értelmezni.

Erasmus példája nyomán Sylvester János – a voluntarista reformátorokétól erősen különböző – autonóm keresztény értelmiségi életmódot kívánt kialakítani a maga számára, követve Erasmusnak a belső függetlenséget, a tudományos munka becsületét és a személyesen átélt keresztény vallásosságot hirdető filozófiáját. Erasmus szellemiségéhez való hűségének jele volt az is, hogy – noha Wittenbergben Melanchthon tanítványa volt – nem csatlakozott a mindinkább terjedő reformációhoz. A református Szilárdy Áron, a régi magyar irodalom kiváló kutatója már 1895-ben pontosan látta ezt, Erasmus „mérsékelt katolicizmusához” húzó értelmiségi csoportként jellemezve Sylvestert és a többi magyar erasmistát.

Sylvester János „protestantizmusának” kérdése újra meg újra felmerül a tudományos vitákban. Az 1970-es években, egy reneszánsz konferencián Varjas Béla heves szópárbajba keveredett Bán Imrével ebben a kérdésben. Bán Sylvester „reformációba hajló” szellemisége

mellett tört lándzsát, míg Varjas „vérig tagadta” ezt, utalva arra, hogy Sylvester még az 1540-es években is „sanctissimus pater”-ként emlegette a pápát. Ugyanezt a Varjas Bélaéval megegyező álláspontot hangoztatta legutóbb Kiss Farkas Gábor is a katolikus értelmiség 1530 közötti irodalmi útkereséséről szóló 2017-es tanulmányában. Mivel a jelen kötet a reformáció 500. évfordulójának megünneplésére alakult emlékbizottság támogatásával jelenhetett meg, nem árt hangsúlyozni, hogy bár Sylvester János bibliafordításának szellemi alapjai sok tekintetben összefüggnek a reformációval – a könyv mégsem tekinthető protestánsnak.

ÁCS PAL

Martin Seidel, Origo et fundamenta religionis christianae, Un tratado clandestino del siglo XVII, Kiadta, gondozta és fordította Francisco Socas és Pablo Toribio Pérez, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2017. I–LIX: bevezetés, 1–183: duplaoldalas szövegkiadás, 186–291: szimplaoldalas szövegkiadás és indexek.

Martin Seidel neve mind a hazai, mind a nemzetközi kutatás előtt szinte ismeretlen. Kivételt képez az a maroknyi kutató, aki Dán Róbert 1983-as úttörő munkájának, Winfried Schröder két tanulmányának, Martin Mulsow, illetve a kötet szerkesztői által írt cikkeknek köszönhetően már hallott vagy olvasott róla. Ilyen természetesen Balázs Mihály, akinek meghívására Pablo Toribio, a kötet egyik szerkesztője február elején Szegeden járt, majd a Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport közreműködésével egy budapesti könyvbemutatón is fellépett.

Socas és Toribio kiváló szövegkiadása egy hosszú bevezetőből, Seidel megmaradt műveit legteljesebben megőrző ún. hamburgi kézirat hű, latin nyelvű kiadásából és spanyol nyelvű fordításából, a hat darabból álló, Fausto Sozzinivel folytatott (17. század óta már elvileg ismert) levelezésének szintén latin–spanyol kiadásából, valamint fő művének részleges, 17. század eleji kiadásának reprodukciójából áll. A munka rendkívül igényes és alapos,

danéria mögött teológiai eszmék húzódnak meg: a Szentírás minden szava kinyilatkoztatás – ennek esetleges téves értelmezésén a befogadó közösség üdvössége múlhat. A bibliai filológiának tehát Sylvesternél – miként mesterénél, Erasmusnál is – spirituális céljai voltak.

Kérdés, hogy ezek a spirituális célok meg-egyeztek-e az ekkortájt kibontakozó protestáns reformáció céljaival? A tanulmány nem állítja, hogy Sylvester Újtestamentuma a reformáció jegyében keletkezett, de hangsúlyozza a reformáció Sylvesterre gyakorolt erőteljes hatását. A protestáns reformáció azonban nem állította hadrendbe sem ezt, sem a többi, főt említett magyar erasmista bibliafordítást.

Helyesen írja Zvara Edina, hogy Sylvester János átmeneti korban élt, amikor elvben még minden megtörténhetett. Az is, ami később valóban bekövetkezett, vagyis hogy a keresztény Európa végérvényesen széthasadt, és az is, ami- ben az erasmisták reménykedtek, hogy a különböző reformok révén Európa megújul, és lelkileg egységes és katolikus marad. Mégsem lehet ennek az átmeneti, várakozás teli kornak valamennyi szellemi áramlatát a protestáns reformáció keretei közt értelmezni.

Erasmus példája nyomán Sylvester János – a voluntarista reformátorokétól erősen különböző – autonóm keresztény értelmiségi életmódot kívánt kialakítani a maga számára, követve Erasmusnak a belső függetlenséget, a tudományos munka becsületét és a személyesen átélt keresztény vallásosságot hirdető filozófiáját. Erasmus szellemiségéhez való hűségének jele volt az is, hogy – noha Wittenbergben Melanchthon tanítványa volt – nem csatlakozott a mindinkább terjedő reformációhoz. A református Szilárdy Áron, a régi magyar irodalom kiváló kutatója már 1895-ben pontosan látta ezt, Erasmus „mérsékelt katolicizmusához” húzó értelmiségi csoportként jellemezve Sylvestert és a többi magyar erasmistát.

Sylvester János „protestantizmusának” kérdése újra meg újra felmerül a tudományos vitákban. Az 1970-es években, egy reneszánsz konferencián Varjas Béla heves szópárbajba keveredett Bán Imrével ebben a kérdésben. Bán Sylvester „reformációba hajló” szellemisége

mellett tört lándzsát, míg Varjas „vérig tagadta” ezt, utalva arra, hogy Sylvester még az 1540-es években is „sanctissimus pater”-ként emlegette a pápát. Ugyanezt a Varjas Bélaéval megegyező álláspontot hangoztatta legutóbb Kiss Farkas Gábor is a katolikus értelmiség 1530 közötti irodalmi útkereséséről szóló 2017-es tanulmányában. Mivel a jelen kötet a reformáció 500. évfordulójának megünneplésére alakult emlékbizottság támogatásával jelenhetett meg, nem árt hangsúlyozni, hogy bár Sylvester János bibliafordításának szellemi alapjai sok tekintetben összefüggnek a reformációval – a könyv mégsem tekinthető protestánsnak.

ÁCS PAL

Martin Seidel, Origo et fundamenta religionis christianae, Un tratado clandestino del siglo XVII, Kiadta, gondozta és fordította Francisco Socas és Pablo Toribio Pérez, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2017. I–LIX: bevezetés, 1–183: duplaoldalas szövegkiadás, 186–291: szimplaoldalas szövegkiadás és indexek.

Martin Seidel neve mind a hazai, mind a nemzetközi kutatás előtt szinte ismeretlen. Kivételt képez az a maroknyi kutató, aki Dán Róbert 1983-as úttörő munkájának, Winfried Schröder két tanulmányának, Martin Mulsow, illetve a kötet szerkesztői által írt cikkeknek köszönhetően már hallott vagy olvasott róla. Ilyen természetesen Balázs Mihály, akinek meghívására Pablo Toribio, a kötet egyik szerkesztője február elején Szegeden járt, majd a Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport közreműködésével egy budapesti könyvbemutatón is fellépett.

Socas és Toribio kiváló szövegkiadása egy hosszú bevezetőből, Seidel megmaradt műveit legteljesebben megőrző ún. hamburgi kézirat hű, latin nyelvű kiadásából és spanyol nyelvű fordításából, a hat darabból álló, Fausto Sozzinivel folytatott (17. század óta már elvileg ismert) levelezésének szintén latin–spanyol kiadásából, valamint fő művének részleges, 17. század eleji kiadásának reprodukciójából áll. A munka rendkívül igényes és alapos,

a fordítás, amennyire meg tudtam ítélni, kiváló. A kritikai jegyzetek a latin szöveg alatt bal oldalt találhatóak, a szövegre vonatkozó, nem túl bőséges jegyzetek a fordítást párhuzamosan közlő és ugyanolyan lapszámot viselő jobb oldalon. Az apparátusban hatféle index is található.

Az alábbiakban nem a szerkesztők munkájának további méltatása a célom (egyetlen kritikai megjegyzésem a recenzió végén található), hanem Seidel életének és gondolatainak bemutatása és egyben értelmezése. Seidel a radikális reformáció olyan különleges figuráihoz hasonlítható, mint amilyen a Szegeден is kutatott antitrinitárius Dávid Ferenc, Biandrata György, Christian Francken, Matthias Vehe-Glirius, Jacobus Palaeologus, Johann Sommer vagy Adam Neuser. Csakhogy Francken kivételével még náluk is radikálisabb. Ha eddig nem tudtunk Seidelről, az részben annak is köszönhető, hogy annyi más közép-európai antitrinitáriussal szemben ő nem jutott el Erdélybe, bár Péchi Simon kérésére egyik művét már a 17. század elején megküldték, de ennek sajnos nyoma veszett.

Martin Seidel Sziléziában, Ohlauban született, a későbbi dokumentumokból visszakövetkeztetve valamikor az 1540-es években. Családjáról szinte semmit sem tudunk, de sejtethetjük, hogy felmenői vagy rokonai között zsidó vallásúak is lehettek. Az ismeretlenségből 1564-ben bukkan fel a heidelbergi egyetem matrikulánsai között, valószínűleg nem sokára pedig már az egyetemhez köthető városi gimnáziumban tanít. Radikális vallási gondolkodására való első utalás 1567-ből származik, egy évvel később pedig az egyházi tanács már azzal a kéréssel fordul az egyetemhez, hogy Seidelt mozdítsa el állásából, „mert annyira megfergett az ariánusok hite, hogy már az egész Új Testamentum hitelét kétségbe vonja”. Ennek ellenére Seidel a helyén marad, ami valószínűleg annak köszönhető, hogy a rektor, Thomas Erastus a védelmébe veszi. Mikor Erastus néhány évvel később maga is arra kényszerül, hogy az arianizmus vádjá alól tisztazza magát, tagadja, hogy Seidel tanait ismerte volna, és valóban nem tudhatjuk, Seidel milyen szinten avatta be. Pere során mindenesetre Erastus azt

állítja, hogy Seidel eretnek nézeteivel csak után szembesült, miután az 1573-ban (feltehetőleg nem sokkal az ariánus Johannes Silvanus elítélését és kivégzését követően) már elhagyta a várost. Seidel ugyanis, mikor Heidelbergtől már biztos távolságba ért, visszapostázta neki a könyvét, azzal, hogy olvassa fel az egyetemi és egyházi tanácsnak. Erastus ezt nem tette meg, mert amint megértette, hogy Seidel tagadja Jézus messiási és üdvözítői szerepét, a könyvet elszörnyedve azonnal becsukta és átadta megőrzésre Seidel szintén Heidelbergben tanító testvérének.

A következő Martin Seidelre vonatkozó adatot Dudith András levelezésében találtam meg. Dudith 1580-ban arról számol be, hogy az „istenkáromló” Seidel egyik könyvét (valószínűleg ugyanazt, amit korábban visszapostázott) a nürnbergi városi tanácsnak dedikálta. Ebben a könyvében arról beszél, hogy Jézus messiásnak adta ki magát a tudatlan söpredék és a babonás nők előtt, majd az örök élet meséjével hitegette, illetve a pokol kínjaival fenyegette őket, míg végül a zsidók meg nem elégték, és el nem ítélték mint istenkáromlót és árulót. Mint látni fogjuk, a ferdtések ellenére könnyen elképzelhető, hogy Dudith másodkézből vett beszámolójának is az *Origo et fundamentis religionis christianae* a kiindulási pontja, amelyet most Socas és Torbio kiadásában végre kézbe vehetünk.

Az utolsó Seidelre vonatkozó korabeli forrás az a hat levél, amelyet a Krakóban élő itáliai antitrinitárius vezetővel, Fausto Sozzivel váltott, feltehetőleg valamikor az 1580-as évek első felében, és amelyeket e kötetben is olvashatunk. E levelek egyikében Seidel afelől érdeklődik, hogy nem akadna-e számára egy tanítói állás Krakóban: ha már a felnőttek nem kíváncsiak rá, legalább a gyerekeket hadd tanítsa. Arról azonban szó sem lehet, hogy cserében megváltoztassa Krisztusról vallott nézeteit. Miután Sozzinit hiába győzködi, lemond róla, hogy Krakóba költözzék, és végleg eltűnik a szemünk elől. Nem tudjuk, kikhez fordulhatott, ha már a lengyel antitrinitáriusok sem jelentettek számára befogadó közeget (bár lettek volna Sozzininél radikálisabb szenthárom-

ság-tagadók nyugatra és keletre is). Mindenesetre annyi biztosnak tűnik, hogy az ilyenkor szokásosan felmerülő Erdély-alternatívából valami miatt nem kért. Nem kizárt, hogy olyan progresszív zsidó vagy kikeresztelkedett zsidó környezet felé fordult, amely számára az általa vallott lecsupaszított természeti vallás legalább elméleti szinten érdekesnek tűnhetett. Mindez azonban csak találgatás. Seidel későbbi életéről sajnos semmi biztosat nem tudunk (csak azt, hogy 1590-ben még életben van, ugyanis utalást tesz egy 1590-es Prágában megjelent könyvre).

A Sozzinivel folytatott levelezés először 1611-ben jelent meg Sozzini vegyes írásainak poszthumusz kötetében *Adversus semijudaizantes scriptum* címmel. Nyolc évvel később, 1619-ben, már az *Origo et fundamenta religionis christiana*ének rövidített változata is szélesebb körben olvashatóvá vált Jacob Martini, a wittenbergi egyetem logika- és metafizikatanárának kiadásában. Martini, aki ezek szerint még nem ismerte Seidel másik fő művét, a *Naturalis, vera, divina, antiquissima, certissima et perfectissima doctrina de Deo et voluntate eius*, azzal a céllal idézte hosszasan az *Origót*, hogy cáfolja. Nem világos, hányan olvasták ezt a cáfolatot, és milyen hatást tett Seidel indirekt módon a felvilágosodás deistáira, akikhez Winfried Schröder hasonlítja. Mindenesetre két főműve (amelyet a későbbi kéziratok hagyomány már együtt kezel), ha lassan is, de terjedni kezdett: a hat ma ismert 18. századi kézirat mellett tudunk egy elveszett hetedikről is, amely 1836-ban a *Zeitschrift für die historische Theologie* hasábjain szinte visszhang nélkül nyomtatásban is megjelent. E szövegközlés után ismét százötven évnek kellett eltelnie, hogy Seidelt újra „felfedezzék”. Ezúttal a kiváló magyar kutató, Dán Róbert bukkant a hamburgi kéziraatra az 1980-as évek elején (ugyanarra, amelyből később Socas és Toribio is dolgoztak), és ő az, aki felhívta a figyelmet a Péchi Simonnal való összefüggésre.

A tavaly megjelent madridi kritikai kiadás szerkesztői Seidelhez önállóan, a kéziratok hagyományt követve jutottak el, amely Seidel írásait általában más radikálisan keresztényellenes művek társaságában hagyományozza tovább.

A hamburgi kézirat ezek közül a legteljesebb: ez a kézirat az *Origo et fundamenta* és a *Naturalis... doctrina de Deo* mellett további kilenc rövidebb szöveget vagy töredéket is megőriz. Ezért képezi kiadásuknak ez a kézirat az alapját, amelyet a kiadók kiváló spanyol fordítással, kritikai apparátussal és jegyzetekkel láttak el. A hamburgi kézirat után közlik az 1611-ben megjelent Seidel–Sozzini levelezést is (szintén kétnyelvű kritikai kiadásban), valamint Martini 1619-es *Origo*-kiadásának teljes szövegét is, ugyanis ez a szöveg(töredék) bizonyos helyeken filológiailag kidolgozottabb, mint a hamburgi, és fontos szövegeltéréseket is tartalmaz.

Leegyszerűsítve, az *Origo et fundamenta religionis christiana*e című opusz, vagyis a hamburgi kézirat első szövege nem kevesebbre vállalkozik, minthogy a kereszténységet azon a kardinális pontján támadja, amelyen a korban szinte senki sem: nem az oly sokat vitatott szentháromság vagy az eukarisztia dogmáját vitatja, nem az egyházak züllöttségére, visszaéléseire és keresztényietlenségére kíván rámutatni (ezeken a kérdéseken Seidel már rég túl van), hanem az Ó- és Újszövetség közötti kapcsolatot veszi célba. A szerző legfontosabb üzenete, hogy a prófétákat mind a zsidók, mind a keresztények félreértették. A zsidók azért, mert Krisztus korában már semmi okuk nem volt a messiás várására, és ráadásul a próféták a messiás eljövételét mindig feltételelesen értették, vagyis a zsidó nép erényes életétől tették függővé. A keresztények pedig azért értették félre, mert a próféták sosem egy mennyei messiás eljövételét ígérték, hanem mindig is egy konkrét és nem távoli időben és helyen egy földi messiás (felkent), azaz király megjelenéséről beszéltek. Ennek a tételnek a bizonyítása céljából Seidel végigveszi Isten a próféták által a zsidóknak tett ígéreteinek bibliai helyeit, és rámutat a próféciák céljára, funkciójára, és nemegyszer történeti kontextusára is. Kivételes ez a historizáló bibliai egzegézis a korban, amely a szöveghez megpróbál maximálisan közel maradni, és mindig a konkrét értelmét keresi. A szerző, úgy tűnik, nem elsősorban kinyilatkozásként kezeli a Szentírást (egyedül a Tóra kinyilatkozás-jellegét hajlandó elfogadni), hanem a zsidó nép

történetére vonatkozó dokumentumként. Bibliaértelmezésében Seidel nyilván sokakra épít, mégis valószínűleg Kálvin Ótestamentum-értelmezése hat rá a legjobban.

Seidel kritikai, demisztifikáló olvasatában Krisztus is csak egy egyszerű történeti figura, akire különösebben nem is kíváncsi. Elismeri, hogy lehettek gyógyító képességei, hogy érthetett a korban divatos ördögűzéshez, vagy akár még a vízen is járhatott, de a többi csodát már egész biztos később költötték az evangélisták. Az új vallás alapítására készülő Krisztus a követőit az egyszerű halászok és az asszonyok társaságában találja meg, akik előtt vagy a megtevesztés céljából adja ki magát messiásnak, vagy a tanítványok látják bele jövőbeli földi uralkodójukat, és képzelik magukat jövőbeli udvaroncainak. Nem érdekes, pontosan miként volt, a lényeg, hogy Krisztusban, tévesen, a messiást kezdték látni: „Akár Jézus adta ki magát a messiásnak, vagyis a megígért királynak, akár a zsidó tömegek akarták róla ezt hinni, a hiba mindenképpen ebben volt.” (62). Krisztus keresztre feszítése után a kiábrándult apostolok vissza is tértek eredeti mesterségükhöz, a halászhoz, de elsősorban Pálnak köszönhetően, aki „azoknál a halászkoknál valamicskével műveltebb volt”, és akit meggyőzött Krisztus halála utáni jelenése, az új vallás mégis lassan terjedni kezdett. Nem a zsidók között, hiszen a műveltebb zsidók többsége nem hitte, hogy Krisztus lett volna az a messiás, akit oly sok évvel korábban a próféták előre megjósoltak (már csak azért sem, mert Dávid ága addigra már Seidel szerint kihalt, és egyébként is óvakodtak mindenféle csodaűző, hamis prófétától), hanem mindenekelőtt a görögök, és ott is főleg a nők körében, akiknek nem sok fogalma volt a zsidó próféták kizárólag zsidóknak tett ígéreteiről, sem úgy egyáltalán a zsidó vallásról. Világos, hogy a kereszténység nem a tudatlan halászkoknak, hanem a műveltebb Pálnak, és az írástudó görög evangélistáknak, Márknak, Lukácsnak és Jánosnak köszönhetően terjedt el, s nem valamiféle csoda tette világvallássá, hanem prózai körülmények. Seidel kénytelen elismerni, hogy ezek közé tartozott az is, hogy a kereszténység a jőzőn ész szerint igazabbnak és jobbnak tűnt,

mint a vele vetélkedő pogány vallások. Ennél azonban fontosabb, hogy későbbiekben az uralkodók, mint a „zsarnok” Nagy Konstantin és utódai beálltak a kereszténység mögé, a pápát hatalmi pozícióba emelték, majd erőszakkal és házassági szerződésekkel terjeszteni kezdték. Számtalan példát hoz fel erre a folyamatra, és többek között megemlíti Magyarországot is: „Így térítette meg Magyarországot a kereszténységére II. Henrik, a lányának a házassága révén, akit a magyarok királyának, Istvánnak adott feleségül. Emiatt hívják a krónikákban Magyarország apostolának. István ugyanis a császár és jegyese kedvéért, a magyarok egy része pedig a királya kedvéért megkeresztelkedett. Azok pedig, akik a kereszténység felvételét megtagadták, a császár erőinek segítségével erőszakkal lettek rákényszerítve, vagy megöltek, vagy elűztek, így a kereszténység mindenütt a kezdetét vette.” (75.) Miután pedig a püspökök, a szerzetesek és a többi egyházi személy ezekben az országokban beleültek a javak és birtokok legnagyobb részébe, annyira gögöseké és arcátlanokká váltak, hogy főemberük, a római püspök egészen addig merészkedett, hogy lábbal tiporja a római császárt. „Ez lenne hát a kereszténység!” – fejezi be a könyvét.

Nem lehet teljesen visszaadni ebben az összefoglalóban Seidel jól felépített érvelését, egzegetikájának és filológiájának kifinomultságát, nyelvtudásának mélységét. Sok ismertebb témára is kitér (mint a szentháromság vagy a bibliafordítások kérdése), de minden esetben kerül a tekintélyérveket (ha már, akkor az Ágoston előtti egyházatyákat jobban becsüli, de nem sokra tartja a humanisták által dicsőített Jeromost sem). Érdemes megemlíteni az eukarisztiáról írt nézeteit, mert jól tükrözik historizáló munkamódszerét (63–65). Az úrvacsora hagyományát teljes mértékben János evangélista számlájára írja, ő volt az, aki a négy evangélista közül a legnagyobb fantáziával bírt, és aki azokat a „rettenetes” szavakat, hogy „Én vagyok a mennyből alászállott élő kenyér” Krisztus szájába adta. Akárki volt is Krisztus, írja Seidel, annyira azért nem volt szégyentelen, hogy ilyeneket mondjon. A korinthusiakhoz írt levelekre hivatkozva elma-

gyarázza, hogy az eukarisztia rítusa történetileg a kora-keresztények közös étkezési szokásából fejlődött ki, melyet Krisztus emlékére ültek, és a pogányokat és zsidókat utánozva vezettek be, hogy közösségüket összefogják és erősítsék, és szeretetszolgálatot gyakoroljanak. Minthogy ezekre a közös étkezésekre egyre több ember gyűlt össze az evés és a lerészegedés céljával, és a gazdagabbak megpróbálták elkerülni, hogy velük közösködjének, Pál és a többiek úgy oldották meg az ebből adódó konfliktusokat, hogy az étkezéseket egy szimbolikus aktussá avanszálták. Ők állították azt is, hogy a kenyér Krisztus teste, a bor pedig az ő vére.

Seidel másik fontos műve, amely a *Naturalis, vera, divina, antiquissima certissima et perfectissima doctrina de Deo et voluntate eius* címet viseli (és amely a hamburgi kézirat hetedik szövege) az *Origo*hoz képest már kevésbé radikálisnak hat. Seidel ebben a könyvében fejti ki, hogy ha már a kereszténységben nem is, akkor miben hisz, pontosabban, mi tudható Istentől. (A hit számára már eleve pejoratív szó: „a hit semmi egyéb, mint vélekedés, és hinni nem más, mint vélekedni” – 147.) Seidel Istene örök és végtelen, melyet földi, véges kategóriáinkkal nem lehet leírni: „És Isten úgy van mindenütt és sehol, ahogyan egyetlen helyről sem hiányzik az, aki egyetlen helyen sincs, és [mégis] mindenütt tértelenül (*illocliter*) jelen van, és kiterjedés nélkül nagy, hasonlóképpen Isten is minden tér tértelenül, és minden idő időtlenül, és minden lény lénytelenül (*ita est etiam Deus ipse omnis locus illocaliter et omne tempus intemporaliter et omne ens non entiter*)” (108). Ezt az egyes reneszánsz gondolkodóktól (pl. Nicolaus Cusanustól) sem teljesen távol álló Istent nem a Bibliából ismerhetjük meg, hanem közvetlenül a természetből. Hozzá azonban, a későbbi deisták Istenevel szemben, továbbra is lehet és kell is imádkozni, sőt Seidel Istene büntet is, nem véletlen, hogy a morál továbbra is fontos része vallásának. Úgy gondolja, hogy az a két-három morális parancs (szeresd felebarátodat, ne kívánd másnak azt, amit magadnak nem kívánsz, szeresd Istenedet), ami a Tóra lényege, és ami mellesleg egybeesik Krisztus tanításával, a józan ész segítségével

közvetlenül a természetből is megismerhető, hiszen belénk van plántálva. Néhány évvel később Campanella is hasonlólt állít a kereszténységgel kapcsolatban: „a kereszténység az maga a racionalitás, amelyet, ha jól értelmezünk, természetesen úton magunkévá teszünk”. Ehhez a tiszta, egyszerű, természetben gyökerező valláshoz elvileg talán a Tóra parancsait, vagy akár Krisztus tanítását követve is el lehetne jutni, Seidel ezt nem állítja, de nem is tagadja, és szavainak nem kizárt ilyen értelmezése. Az az út, amit ő tanít, mindenesetre nem a Biblia mint kinyilatkoztatás követéséből áll, hanem az *Origo et fundamenta* tanításának megértésén keresztül visz az Isten és az erkölcs igaz megértése felé. Ehhez pedig, mint azt a mű előszavában hangsúlyozza, előítéleteinket felfüggesztve, érzelemmentesen és a józan ész kritikájával kell vallási eszméinket felülvizsgálni. Bár erről a kritikai hozzáállásról joggal juthat eszünkbe a kortárs Francis Bacon, Seidelnek Baconnel szemben nincsenek előre mutató ismeretelméleti elképzelései, megelégszik a szokásos *lumen rationis*ra való hivatkozással.

Sozzinihez írt levelei egyikében Seidel utal rá, hogy az igazságnak csak egy részéről szeretne beszélni, mert a teljes igazságot Sozzini sem viselné el (annak ellenére, hogy mint antitrinitárius, még talán a legmesszebbre jutott a helyes úton). Sokat mond ez a kijelentése arról, hogy milyen óvatos lehetett, és mennyire kevesen lehettek nyitottak tanainak befogadására. Ahogy e kiváló szövegkiadás önmagában is sokat mond arról, hogy a 16. században hol voltak az elképzelhetőnek és a valóban elképzeltnak a határai.

Socas és Toribio nagyszerű munkát végeztek, és külön érdemük, hogy végre, több mint 400 éves homály után, kísérletet tettek rá, hogy egy rendkívül eredeti 16. századi vallási gondolkodót beemeljenek a köztudatba. A kiadás egyetlen komolyabb fogyatékoságát a munkák datálásában látom. Az *Origo* korai változata minden jel szerint már az 1570-es évek elején kész lehetett, és a szöveghagyomány alapján talán az is feltehető, hogy ez egy lassan, folyamatosan fejlődő könyv volt. A *Naturalis... doctrina de Deo* mindenképpen későbbi, de

a benne lévő utalások alapján ez is inkább csak a század legvégére tehető, mintsem a címben is szereplő 17. századra. A pontosabb datálás miatt is fontos lett volna kideríteni, hogy ki volt az a bécsi jezsuita, aki német nyelven kétségbe vonta a héber biblia hitelességét, és akire Seidel két helyen is utalt. Ráadásul, ezekből az utalásokból (akárcsak az 1590-es prágai könyv említéséből) kiindulva talán Seidel életének későbbi éveire vonatkozóan is további információkhoz juthatnánk. Seidel mindenképp megérdemli figyelmünket és csak remélhetjük, hogy e kötet nem a rá vonatkozó kutatások lezárását, hanem további kutatások nyitányát jelenti.

ALMÁSI GÁBOR

Kovács Eszter, *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján, Budapest, OSZK, PPKE, 2017.*

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában látott napvilágot 2017-ben Kovács Eszter legújabb kötete, amely a cseh Turcica-irodalom egy különleges műfajának bemutatására vállalkozott. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Óze Sándor vezetésével már évek óta kutatócsoport foglalkozik az iszlám kultúrával kapcsolatba kerülő keresztény népek irodalmával, és a „Felekezet és identitás fogalmai és kérdései a kollektív szimbólumok tükrében az oszmán-keresztény határ régióban a 15–19. században” projekt keretében már meg is jelent egy kiadvány (BALÁZS József, SZUROMI Kristóf, *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézet, 2016). A most ismertett kötet is e kutatási program eredményeképpen jött létre, és a középpontjában két cseh nyelvű, iszlámról szóló munka, pontosabban azok magyar nyelvű fordítása áll. Az egyik szöveg a 16. századi utraquista lelkész, Bartoloměj Dvorský *Proti Alchoranu* [Az Alkorán ellen] című munkája, a másik a 16–17. században működő, és az 1618-as cseh felkelésben való részvétele miatt 1621-ben kivégzett csehtestvér, Václav Budovec széles körben ismert Korán-polemikája, az *Antialkorán*.

A könyv két, jól elkülöníthető szerkezeti egységre osztható: egy hosszabb lélegzetű bevezető tanulmányra és Bartoloměj Dvorský, illetve Václav Budovec műveiből kiemelt szövegrészek fordítására.

Kovács Eszter *A török és az iszlám a 16. századi cseh irodalomban* című terjedelmes és alapos tanulmányában (11–71) részletesen bemutatja a kiadvány második részében szereplő műveket. Mielőtt azonban a szerző a konkrét munkákra rátérne, hangsúlyozza, hogy a cseh korona országainak közvéleménye számára leginkább a mohácsi csatavesztést követően vált aktuális problémává az oszmán-török hódítás. A 16. század első felében kezdtek megjelenni a törökökkel foglalkozó művek, többnyire röpiratok, abból a célból, hogy a törökveszélyt még inkább tudatosítsák a Csehország, Morvaország és Szilézia lakosságában. Jellegükből fakadóan azonban e munkák nagy része mára már elveszett. A törökök vallását ebben az időben Csehországban még alig ismerték, ezért 16. század közepére a cseh egyházi értelmiség szükségét érezte a muszlim hit megismertetésének és cáfolatának.

Ezután tér rá Kovács Dvorský életútjának bemutatására és munkájának, az első nagyobb terjedelmű cseh nyelvű, 1542-ben megjelent Korán-cáfolatnak, a *Proti Alchoranunak* az elemzésére (15–24). A szerző jó érzékkel nyúl a témához, hiszen tömören, de felettebb informatívan mutatja be Dvorský művének tartalmát és szemléletét. Dvorský úgy érezte, a felületes szemlélő számára az iszlám könnyen azonosítható a kereszténységgel, ezért munkájában a két vallás közti különbségeket hangsúlyozza. Külön kiemeli azokat a hittételeket (áteredő bűn, Jézus Krisztus istensége, szentháromság, Oltáriszentség), amelyeket az iszlám elutasít. Mivel Dvorský szerint a muszlimok hite az egyszerűségénél és a kereszténységhez fűződő bizonyos hasonlósága folytán vonzó lehet, mindenképp a fenti hittételeket kívánja megmagyarázni az olvasók számára. Külön kitér a muszlimok és keresztények erkölcsbeli és életmódbeli eltéréseire is. Igen érdekes Dvorský cáfolata a többnejűségről és a borívás tilalmáról, amely szövegrészek magyarul is olvashatók a válogatott szemelvények között.

a benne lévő utalások alapján ez is inkább csak a század legvégére tehető, mintsem a címben is szereplő 17. századra. A pontosabb datálás miatt is fontos lett volna kideríteni, hogy ki volt az a bécsi jezsuita, aki német nyelven kétségbe vonta a héber biblia hitelességét, és akire Seidel két helyen is utalt. Ráadásul, ezekből az utalásokból (akárcsak az 1590-es prágai könyv említéséből) kiindulva talán Seidel életének későbbi éveire vonatkozóan is további információkhoz juthatnánk. Seidel mindenképp megérdemli figyelmünket és csak remélhetjük, hogy e kötet nem a rá vonatkozó kutatások lezárását, hanem további kutatások nyitányát jelenti.

ALMÁSI GÁBOR

Kovács Eszter, *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján, Budapest, OSZK, PPKE, 2017.*

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában látott napvilágot 2017-ben Kovács Eszter legújabb kötete, amely a cseh Turcica-irodalom egy különleges műfajának bemutatására vállalkozott. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Óze Sándor vezetésével már évek óta kutatócsoport foglalkozik az iszlám kultúrával kapcsolatba kerülő keresztény népek irodalmával, és a „Felekezet és identitás fogalmai és kérdései a kollektív szimbólumok tükrében az oszmán-keresztény határ régióban a 15–19. században” projekt keretében már meg is jelent egy kiadvány (BALÁZS József, SZUROMI Kristóf, *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézet, 2016). A most ismertett kötet is e kutatási program eredményeképpen jött létre, és a középpontjában két cseh nyelvű, iszlámról szóló munka, pontosabban azok magyar nyelvű fordítása áll. Az egyik szöveg a 16. századi utraquista lelkész, Bartoloměj Dvorský *Proti Alchoranu* [Az Alkorán ellen] című munkája, a másik a 16–17. században működő, és az 1618-as cseh felkelésben való részvétele miatt 1621-ben kivégzett csehtestvér, Václav Budovec széles körben ismert Korán-polemikája, az *Antialkorán*.

A könyv két, jól elkülöníthető szerkezeti egységre osztható: egy hosszabb lélegzetű bevezető tanulmányra és Bartoloměj Dvorský, illetve Václav Budovec műveiből kiemelt szövegrészek fordítására.

Kovács Eszter *A török és az iszlám a 16. századi cseh irodalomban* című terjedelmes és alapos tanulmányában (11–71) részletesen bemutatja a kiadvány második részében szereplő műveket. Mielőtt azonban a szerző a konkrét munkákra rátérne, hangsúlyozza, hogy a cseh korona országainak közvéleménye számára leginkább a mohácsi csatavesztést követően vált aktuális problémává az oszmán-török hódítás. A 16. század első felében kezdtek megjelenni a törökökkel foglalkozó művek, többnyire röpiratok, abból a célból, hogy a törökveszélyt még inkább tudatosítsák a Csehország, Morvaország és Szilézia lakosságában. Jellemzően azonban e munkák nagy része mára már elveszett. A törökök vallását ebben az időben Csehországban még alig ismerték, ezért 16. század közepére a cseh egyházi értelmiség szükségét érezte a muszlim hit megismertetésének és cáfolatának.

Ezután tér rá Kovács Dvorský életútjának bemutatására és munkájának, az első nagyobb terjedelmű cseh nyelvű, 1542-ben megjelent Korán-cáfolatnak, a *Proti Alchoranunak* az elemzésére (15–24). A szerző jó érzékkel nyúl a témához, hiszen tömören, de felettebb informatívan mutatja be Dvorský művének tartalmát és szemléletét. Dvorský úgy érezte, a felületes szemlélő számára az iszlám könnyen azonosítható a kereszténységgel, ezért munkájában a két vallás közti különbségeket hangsúlyozza. Külön kiemeli azokat a hittételeket (áteredő bűn, Jézus Krisztus istensége, szentháromság, Oltáriszentség), amelyeket az iszlám elutasít. Mivel Dvorský szerint a muszlimok hite az egyszerűségénél és a kereszténységhez fűződő bizonyos hasonlósága folytán vonzó lehet, mindenképp a fenti hittételeket kívánja megmagyarázni az olvasók számára. Külön kitér a muszlimok és keresztények erkölcsbeli és életmódbeli eltéréseire is. Igen érdekes Dvorský cáfolata a többnejűségről és a borivás tilalmáról, amely szövegrészek magyarul is olvashatók a válogatott szemelvények között.

Nem hiányozhat a *Proti Alchoranuból* sem a korban a keresztény szerzők közt szinte mindig felbukkanó kérdésfeltevés, hogy ha a kereszténység az igaz vallás, akkor Isten miért engedi, hogy a törökök győzzenek? Dvorský erre a műfaj más képviselőivel megegyező választ adja, vagyis hogy a keresztények bűnei okozzák a török hadi sikereit. Mivel a török hódítást a keresztények erkölcsi züllése miatti isteni büntetésnek tekintette, a megoldást a kor közgondolkodásának megfelelően ő is a keresztények erkölcsi megújulásában látta.

Kovács Eszter az elemzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy Dvorský a törökök életmódját és a Koránt csak közvetett forrásokból ismeri, mivel döntően a neves teológus és filológus szerzetes, Karthauzi Dénes *Contra perfidiam Mahometi* és *Dialogus disputationis inter Christianum et Sarracenum* című műveire támaszkodott.

Kovács ezt követően tér rá Budovec életét és munkáját tárgyaló, szerkezetileg igen jól felépített bemutatására. Az előzőnél jóval hosszabb elemzés (25–71) oka nyilvánvalóan az, hogy Budovec *Antialkorán* című műve nagyobb terjedelmű és Dvorský *Proti Alchoranujához* viszonyítva a szakirodalma is bővebb. Kovács először a mű keletkezését, célját és felépítését tárgyalja.

Budovec műve kétségtelenül a kora újkori cseh irodalom legismertebb és legalaposabb koránpolemikája, amelynek első változata már 1593-ban elkészült, de a cenzúra miatt csak 1614-ben jelenhetett meg nyomtatásban. Budovec alapos kutatómunkát követően vetette papírra az *Antialkoránt*. Dvorskýval ellentétben ő valóban használta forrásként a Koránt, pontosabban annak Theodor Bibliander által kiadott latin nyelvű változatát. De ezen túlmenően Konstantinápolyban is járt, ahol a könyvekből szerzett ismereteit egészítette személyes tapasztalataival, és muszlimokkal, főleg az iszlámra áttért keresztényekkel folytatott hitvitái tanulságaival.

A muszlim hit tévedéseinek bemutatásán túlmenően Budovec fő célja, hogy a törökök ellen harcoló keresztény vitézeknek útmutatást adjon, hogy miként harcoljanak úgy, hogy a saját üdvösségük ne kerüljön veszélybe. Budovec ugyanis valódi veszélynek tartja, hogy az iszlámmal kap-

csolatba kerülő keresztények esetleg elhagyják a keresztény hitüket a muszlim vallásért.

Az *Antialkorán* keletkezésének és céljának tárgyalása után Kovács lényegében részletesen leírja a mű teljes tartalmát, amiből nyilvánvalóvá válik, hogy ez mindenekelőtt egy hitvédő irat. Ennek fényében különösen érdekes, hogy a tanulmány szerzője Budovec szemléletét összekapcsolja a korabeli apokaliptikus világszemlélettel. Kovács meggyőzően bizonyítja, hogy Budovec az Oszmán Birodalom terjeszkedését a végidők jeleként fogja fel, és ezzel lényegében apokaliptikus felfogása a huszita és lutherimelanchtoni hagyományokra épül.

Nagy erénye továbbá az elemzésnek, hogy a szerző mindig visszautal Dvorskýra, és kihangsúlyozza, hogy miben egyezik meg, és miben különbözik a két mű, és a bevezető tanulmány végén még össze is foglalja ez irányú megfigyeléseit. Eszerint mindkét munka Korán-polemika, és mindkét esetben a szerzők fő célja, hogy felkészítsék a keresztényeket, hogy a fegyveres harc mellett, hanem hogy lelki síkon is háborút fognak viselni. Ez utóbbiból szerintük a keresztények csak úgy kerülhetnek ki győztesen, ha lelkileg megújulnak és saját vallásukban jobban elmélyednek. Kétségtelen, hogy Dvorský és Budovec a huszitizmus eltérő irányzatához tartoztak, de mindketten a keresztények összefogását szorgalmazzák. Ugyanakkor Dvorský és Budovec egyaránt határozottan veszélyesnek ítélik a szentháromságtagadókat (unitáriusok, szociniánusok), mintegy belső törököknek tartva őket. Azon túlmenően, hogy Budovec jóval alaposabb kutatómunkával írta meg a művét, és szélesebb forrásbázisának, valamint személyes tapasztalatainak köszönhetően pontosabb az iszlámismerete, markáns különbség a két munka között leginkább a megformálásban van. Dvorský stílusa egyszerű, a szókincs szűkös, nyilvánvalóan a törekedett arra, hogy írása közérthető legyen. Ezzel szemben Budovec igazi barokk remekművet vetett papírra, bonyolult többszörösen összetett körmondatokkal, változatos és gazdag szókinccsel.

A remek elemzésben mindössze két dolog zavarhatja az olvasót. Az egyik, hogy Dvorskýval kapcsolatban mindig kiemeli a szerző, hogy

az utraquista egyházhoz tartozott, de csupán a 18. lábjegyzetben utalja az olvasót a „Huszita elemek a Proti-Alchoranu-ban” fejezethez, ahol a főszövegben magyarázza meg, hogy mit is kell értenünk pontosan az utraquista egyház alatt. A korszak kutatói számára lehet, hogy ez nyilvánvaló, de sokkal szerencsésebb lett volna a kifejezés első előfordulásakor lábjegyzetben megmagyarázni, hiszen a kötet a történelem iránt érdeklődő nem szakmai közönség figyelmére is számot tarthat. A másik szintén a lábjegyzetekhez köthető probléma, hogy az elemzés során a szerző a hivatkozásokban mindig az eredeti cseh nyelvű munkák *locusait* adja meg. Ez önmagában természetesen nem baj, de olvasóbarátabb lett volna, hogy ha mellette zárójelben a kötetben található fordítások oldalszámait is odaírta volna a szerző vagy a szerkesztő.

A bevezető tanulmányt követően érkezünk a második, *Válogatott szövegek* címet viselő szerkezeti egységhez (73–234), vagyis a *Proti Alchoranu* (75–113) és az *Antialkorán* (115–234) fontosabb részeinek fordításához. A cseh szövegek fordítását a bevezető tanulmány szerzője, Kovács Eszter, valamint Boros Attila készítette. A fordításokról általánosságban elmondható, hogy gördülékenyek, világosak és könnyen olvashatók. Több fordító esetén gyakran előfordulhat, hogy a szöveg stílusán érződik, hogy nem egy ember készítette, de itt az esetleges különbségeket nagyon jól sikerült elsimítani, ami nyilvánvalóan a fordítók mellett a lektorok munkáját is dicséri.

Mindkét forráshoz gazdag és pontos hivatkozási apparátus tartozik, amelyben nem csak a bibliai és Korán-idézetek pontos helyei vannak megjelölve, hanem olykor hosszabb művelődéstörténeti információkat is tartalmaznak, ezzel pedig komoly segítséget nyújtanak az olvasónak a szövegek pontos megértéséhez. Különösen helyes eljárás, hogy a jegyzetek készítője, Kovács Eszter a szerzők tévedéseire is minden alkalommal felhívja a figyelmet.

Egy jó fordítás elkészítése mindig nehéz feladat, főleg, ha ilyen nagymennyiségű szöveget kell átültetni magyarra. A válogatás elve teljes mértékben elfogadható, mindazonáltal az amúgy kiváló kötet értékét is nagymértékben

növelte volna, ha legalább Dvorský munkájának teljes magyar fordítása belekerül volna a kiadványba.

Még néhány mondatban szólnom kell a könyv fizikai megjelenéséről. Szemmel látható, hogy tartalom mellett a készítők erre is különös gondot fordítottak. A tördelésre nem lehet panasz, a szép papírra nyomott szöveget igen kellemes olvasni. De mindezen felül különösen szépek az eredeti művekből átvett fametszetek, amelyeknek fontos szerepük van, hiszen Kovács Eszter tanulmányában nagy hangsúlyt kapnak az egyes ábrázolások elemzései.

Összefoglalva az mondhatom, hogy Kovács Eszter köteté formailag és tartalmilag egyaránt igényes munka. Nemcsak a korszakkal foglalkozó történészeknek, hanem a téma iránt érdeklődő nem szakmabeli olvasóknak is ajánlom. E minőségi munka fényében pedig a kutatási program tervezett következő kötetekre is pozitív várakozással tekinthetünk.

SZEBELÉDI ZSOLT

Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, hrsg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok, Alte Drucke 1495–1800, Bd. I. A–O, Bd. II. P–Z, bearbeitet von Attila Verók, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn, 40/1–2). 1235 p.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek és a Hallében található Franckesche Stiftungen könyvtára a kora újkorral foglalkozó magyar művelődés-, irodalom- és könyvtörténészek számára sok vonatkozásban meghatározó. Ebbe a két intézménybe – amely könyvmúzeum és nemzetközi kutatóközpont is egyben – évtizedek óta úgy özönlenek a hazai kutatók, mint ahogyan a régi századok peregrinusai látogatták a németországi egyetemeket. Wolfenbüttel esetében ez már a 20. század 70-es, 80-a éveiben elkezdődött, Halle iránt pedig az utóbbi két évtizedben növekedett meg igazán a magyar szakemberek érdeklődése. A gazdag forrásanyag,

az utraquista egyházhoz tartozott, de csupán a 18. lábjegyzetben utalja az olvasót a „Huszita elemek a Proti-Alchoranu-ban” fejezethez, ahol a főszövegben magyarázza meg, hogy mit is kell értenünk pontosan az utraquista egyház alatt. A korszak kutatói számára lehet, hogy ez nyilvánvaló, de sokkal szerencsésebb lett volna a kifejezés első előfordulásakor lábjegyzetben megmagyarázni, hiszen a kötet a történelem iránt érdeklődő nem szakmai közönség figyelmére is számot tarthat. A másik szintén a lábjegyzetekhez köthető probléma, hogy az elemzés során a szerző a hivatkozásokban mindig az eredeti cseh nyelvű munkák *locusait* adja meg. Ez önmagában természetesen nem baj, de olvasóbarátabb lett volna, hogy ha mellette zárójelben a kötetben található fordítások oldalszámait is odaírta volna a szerző vagy a szerkesztő.

A bevezető tanulmányt követően érkezünk a második, *Válogatott szövegek* címet viselő szerkezeti egységhez (73–234), vagyis a *Proti Alchoranu* (75–113) és az *Antialkorán* (115–234) fontosabb részeinek fordításához. A cseh szövegek fordítását a bevezető tanulmány szerzője, Kovács Eszter, valamint Boros Attila készítette. A fordításokról általánosságban elmondható, hogy gördülékenyek, világosak és könnyen olvashatók. Több fordító esetén gyakran előfordulhat, hogy a szöveg stílusán érződik, hogy nem egy ember készítette, de itt az esetleges különbségeket nagyon jól sikerült elsimítani, ami nyilvánvalóan a fordítók mellett a lektorok munkáját is dicséri.

Mindkét forráshoz gazdag és pontos hivatkozási apparátus tartozik, amelyben nem csak a bibliai és Korán-idézetek pontos helyei vannak megjelölve, hanem olykor hosszabb művelődéstörténeti információkat is tartalmaznak, ezzel pedig komoly segítséget nyújtanak az olvasónak a szövegek pontos megértéséhez. Különösen helyes eljárás, hogy a jegyzetek készítője, Kovács Eszter a szerzők tévedéseire is minden alkalommal felhívja a figyelmet.

Egy jó fordítás elkészítése mindig nehéz feladat, főleg, ha ilyen nagymennyiségű szöveget kell átültetni magyarra. A válogatás elve teljes mértékben elfogadható, mindazonáltal az amúgy kiváló kötet értékét is nagymértékben

növelte volna, ha legalább Dvorský munkájának teljes magyar fordítása belekerül volna a kiadványba.

Még néhány mondatban szólnom kell a könyv fizikai megjelenéséről. Szemmel látható, hogy tartalom mellett a készítők erre is különös gondot fordítottak. A tördelésre nem lehet panasz, a szép papírra nyomott szöveget igen kellemes olvasni. De mindezen felül különösen szépek az eredeti művekből átvett fametszetek, amelyeknek fontos szerepük van, hiszen Kovács Eszter tanulmányában nagy hangsúlyt kapnak az egyes ábrázolások elemzései.

Összefoglalva az mondhatom, hogy Kovács Eszter köteté formailag és tartalmilag egyaránt igényes munka. Nemcsak a korszakkal foglalkozó történészeknek, hanem a téma iránt érdeklődő nem szakmabeli olvasóknak is ajánlom. E minőségi munka fényében pedig a kutatási program tervezett következő kötetekre is pozitív várakozással tekinthetünk.

SZEBELÉDI ZSOLT

Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, hrsg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok, Alte Drucke 1495–1800, Bd. I. A–O, Bd. II. P–Z, bearbeitet von Attila Verók, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn, 40/1–2). 1235 p.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek és a Hallében található Franckesche Stiftungen könyvtára a kora újkorral foglalkozó magyar művelődés-, irodalom- és könyvtörténészek számára sok vonatkozásban meghatározó. Ebbe a két intézménybe – amely könyvmúzeum és nemzetközi kutatóközpont is egyben – évtizedek óta úgy özönlenek a hazai kutatók, mint ahogyan a régi századok peregrinusai látogatták a németországi egyetemeket. Wolfenbüttel esetében ez már a 20. század 70-es, 80-a éveiben elkezdődött, Halle iránt pedig az utóbbi két évtizedben növekedett meg igazán a magyar szakemberek érdeklődése. A gazdag forrásanyag,

a szinte hiánytalanul meglévő szakkönyvek és adatbázisok, a nemzetközi tudományos konferenciák, szemináriumok, workshopok etc. ideális kutatóhelylyé teszik mindkét várost. Mindkét kutatóközpont ugyanannak a tudós igazgatónak köszönheti létét. Paul Raabe 1968 és 1992 között a wolfenbütteli hercegi könyvtárat, majd Németország újraegyesítése után az egykori NDK-ban teljesen lepusztult Franckesche Stiftungon épületegyüttesét fejlesztette tudományos és kulturális centrummá. Wolfenbütteli működése során az MTA Irodalomtudományi Intézetével kötött együttműködési szerződést, amelynek keretében megtörténhetett az ottani barokk állományban található hungarica dokumentumok feltárása Németh S. Katalin munkájának köszönhetően. Az ő háromkötetes katalógusa mára már a német és magyar kutatók és könyvtárosok nélkülözhetetlen segédkönyve (*Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720, Katalog...*, Bd. I–III., München, Saur, 1993).

S ugyanezt célozta a többi közt a Franckesche Stiftungen és az Országos Széchényi Könyvtár között 2000-ben kötött megállapodás is: felkutatni, feldolgozni majd publikálni a August Hermann Francke által 1698-ban alapított árvaház könyvtárából kinőtt Franckesche Stiftungen 1800 előtti hungaricáit. A vállalkozás annak a *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle* elnevezésű sorozatnak a keretében valósult meg, amelyet a hallei könyvtár igazgatónöje: Brigitte Klosterberg és a MTA Könyvtár és Információs Központ igazgatója, Monok István szerkeszt. Először a *Történeti portrék* katalógusa jelent meg, Verók Attila és Róza György munkája (Halle, Tübingen, 2003 [Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, 7]). Ezt követte a térképek és látképek repertórium a Pásztai László és Verók Attila szerkesztésében (Halle, 2009 [Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 22]). A magyar vonatkozású kéziratokat Csepregi Zoltán gyűjtötte egybe. Kétkötetes katalógusa itthon jelent meg az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban (Bp., 2015, 39/1–2).

Az összes hallei repertórium a lehető leghasznosabb módszerrel, autopszia alapján készült. Így, könyvről könyvre nézte át Verók Attila a 110.000 darabból álló régi állományt is, és kereste ki belőlük a magyar vonatkozásúakat. E gyűjtőmunka során alakította ki azt a szempontrendszert, amely segítségével a feltárt adatokat rendszerezni tudta. 15 hungarica-csoportot (Gattung) különített el. Természetesen megmaradt a hagyományos négy alapkategória, azaz 1. a részben vagy egészben magyar nyelvű; 2. a történelmi Magyarország területén kinyomtatott; 3. a részben vagy egészben magyarországi szerző által létrehozott, külföldön idegen nyelven megjelent és a 4. a tartalmi hungaricum.

A személyi hungaricumokat Verók továbbfinomította, és a szerzők mellett külön csoportba sorolta azokat a műveket, amelyek megjelenítésében magyarországi személy szerepet játszott mint nyomdász vagy kiadó vagy az előszó vagy az utószó szerzője. Elkülönítette az önállóan megjelentetett disszertációk és disputációk műfajcsoportot is, amelyek megvédésekor az elnök vagy a vizsgázó magyarországi származású volt. A gyűjteményes kiadásokban megjelent hungarica disszertációk és disputációk újabb csoportot alkotnak. Ehhez hasonlóan külön kategóriába tartoznak azok a művek, amelyekben magyarországi szerző(k) művét/műveit is közreadták.

A tartalmi hungaricumok esetében szétválasztotta azokat a műveket, amelyek kifejezetten Magyarországról szólnak, és erre címük is utal, azoktól, amelyek magyar vonatkozása csak a kiadványból derül ki. A magyar vonatkozású portrékat, térképeket és képeket tartalmazó nyomtatványok leírása is külön csoportot képez a hallei hungarica sorozat korábban megjelent ilyen tárgyú kötetekinek a kiegészítéseként. Külön kategóriába tartoznak a magyarországi személyeknek szóló ajánlással megjelent művek, és azok, amelyekben magyar vonatkozású könyvek recenziói jelentek meg. A feltárás kiterjedt a magyar vonatkozású kézírásos bejegyzésekre és a magyarországi könyvtulajdonosokra is. E szempontok érvényesítésével további két hungarica kategóriával egészül ki e rendszer. A ki-

adványok szellemi létrehozói mellett a hazai nyomdászokra is tekintettel volt. E csoportba kerültek a Halléban fellelhető, történelmi Magyarországon készült nyomtatványok mellett azok a művek, amelyeket külföldön magyarországi nyomdászok nyomtattak. Ilyen Tótfalusi Kis Miklós amszterdami *Újtestamentum* kiadása (1687, H 392) ugyanúgy, mint Jacob Lucius Transylvanus helmstedti nyomdász több kiadványa (H 134, H 144 etc).

Természetesen ugyanaz a nyomtatvány több hungarica csoportba is beletartozhat. Ezekben az esetekben több kategóriának a száma szerepel a tételleírásban.

Az, hogy az összesen 3194 tételt közreadó katalógusban az egyes magyar vonatkozások milyen arányban vannak jelen, jól követhető a Műfajmutatóból (*Register der Gattungen*). Legszerényebb számban a részben vagy egészben magyar nyelvű művek vannak: 25. Számuk viszont megnövelhető még Szenci Molnár Albert *Grammaticájával* (H 2836) és *Szótraival* (H 2837, H 2839) vagy azzal a *Sprachmeisterrel* (Leipzig, 1748), amely a magyar nyelvű *Miatyánk* szövegét is tartalmazza (H 1184). A történelmi Magyarország és Erdély területén készült nyomtatványok száma meghaladja a félszázat. Az önállóan megjelent szerzői hungaricumok száma több mint félezer (525), hogyha összeadjuk a tényleges szerzőket, a közreműködőket és a vizsgákon professzorként vagy diákként részt vevő hungarusokat. Ezt a számot természetesen megnövelik azon művek, amelyekben csupán egy önálló egység szerzője hazai. Verók Attila mindig idézi az ide sorolt nyomtatványból a szerzők származási helyét, és pontosan megadja, hogy hol található meg írásuk a könyvben. Ilyen, hazai szerzőhöz köthető részhungaricum a mutató szerint 262 van Halléban. Ehhez hozzájön még 97 db nem önállóan megjelent disputáció, illetve disszertáció. Ez azt jelenti, hogy 359 más műben rejtőzködő alkotást sikerült az autopszia módszerrel feltárni, amelynek szerzője hungarus. Ez nagyon jelentős szám. 1711-ig a Szabó Károly által a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetében (Bp., 1896–1898) leírt szerzői hungaricumok kiegészítései között Dörnyei Sándor és Szálka

Irma sok hasonlót leírt (*Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1–5. Bp., 1990–1996), ám a XVIII. századi szerzői hungaricumok esetében még csak az önálló művek bibliográfiája jelent meg (*Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század*, I, 1712–1760, II, 1761–1800, szerk. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária, Bp., 2005–2007). A jövő feladata, hogy a hazai szerzőktől külföldön, idegen nyelven 1712 után nyomtatásban megjelent részművek bibliográfiája is elkészüljön. Verók Attila kutatásai e leendő bibliográfiai számbavétel számára igen jelentős kiindulásul szolgálnak.

Nem meglepő, hogy a Franckesche Stiftung gyűjteményében legnagyobb számban tartalmi hungaricumok találhatóak. Azon kiadványok száma, ahol ez a címből is kiderül, majdnem eléri a fél ezret (487). Ennek jóval több mint háromszorosa (1692) ugyanakkor azoknak a műveknek a száma, amelyeknek csak a tartalmából derül ez ki. A feltárás két témát külön is kitüntet a tartalmi hungaricumok közül: az egyik a magyarországi személyeknek ajánlott művek. Ez a csoport a hazai mecénatúra kutatás és a kiadástörténet szempontjából igen jelentős. Úgy véljük, hogy ha valaha elkezdődne a tartalmi hungaricumok bibliográfiai feltárása, ezzel a csoporttal kellene legelőször foglalkozni. Verók Attila jelen katalógusa 182 művet sorolt ebbe a csoportba. A másik, általa kiemelten kezelt magyar vonatkozás még a magyarországi szerzői műveinek vagy nem hungarus szerzők magyar vonatkozású műveinek a recenzióját tartalmazó művek csoportja. Ennek a kritériumnak összesen 200 kiadvány tesz eleget. Kiértékelésük könyvtörténeti szempontból igen érdekesnek ígérkezik.

Verók Attila a könyvek kézbevételekor a bennük lévő kézírásos bejegyzések hazai vonatkozásaira is figyelemmel volt. Felvett minden olyan kötetet, amelynek magyarországi tulajdonosa volt, vagy amelyben magyar vonatkozású bejegyzést talált. A kötetek hazai possessorai közül (összesen 154 ilyen van) kitűnik Martin Schmeizel, a hallei egyetem brassói származású professzora, akinek a könyvtárát és Halléban fennmaradt köteteit Verók már több alkalommal is bemutatta (vonatkozó tanulmányait válogat-

va ld. a bevezető tanulmány 42. jegyzetében!). Rajta kívül vannak még érdekes könyvtulajdonosok. A magát *Hungarusként* megjelölő *M. Christianus Günther* pl. olyan kolligátum birtokosa lett 1701-ben, amelyben több mint két tucat 1550 előtti reformációs nyomtatványt – köztük Luther Márton műveit kötötték egybe (bejegyzését ld. a H 1485. sz. tételben). Néha *album amicorum*nak használták könyvüket. Johannes Honterus, a brassói reformátor leszámazottja pl. Johannes Mathesius német nyelvű Luther életrajzába (Nürnberg, 1570. H 1911) íratott be barátaival 1717–1718-ban. Kár, hogy e katalógusban nincsen külön possessormutató, és a terjedelmes névmutatóban sem történik rájuk utalás. A két kötetes katalógusban a névmutató mellett a címekben szereplő helynevek, a kiadók és nyomdászok, a nyomdahelyek és a hungarica csoportok mutatója, továbbá kronológiai áttekintés is van.

A tételek a szokott adatokat tartalmazzák. Csupán Németh S. Katalin említett wolffenbütteli katalógusára és a hallei Egyetemi Könyvtárban őrzött *Bibliotheca Nationis Hungariae* 1755-ben összeírt katalógusára (hrsg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn, Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 2005) történik utalás a leírásokban. A tartalmi hungaricumok nagy száma indokolta tette volna az Apponyi Sándor katalógusára (*Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I–IV, München, 1903–1927) való hivatkozást is. Bibliográfiai hivatkozás sem a magyar sem a német nemzeti bibliográfiára nincsen. Ezt a szerző azzal indokolja, hogy a magyar nemzeti bibliográfia elektronikusan könnyen hozzáférhető a <http://mnb.oszk.hu> honlapon. Csakhogy ezt a hozzáférést szolgáltatója, az Arcanum 2015 novemberre óta megszüntette. Ez a sajnálatos tény is azt bizonyítja, hogy a legmegbízhatóbb publikálási mód még mindig a nyomtatott forma. Ennek ellenére a magunk részéről alig várjuk, hogy ez a most ismertett grandiózus katalógus a Franckesche Stiftungen hungarica állományát feltáró sorozat eddigi kötetekhez hasonlóan mielőbb megjelenjen a világhálón.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Karl F. Stock, Quintessenz der internationalen Exlibris-Literatur, Bibliographien und Nachschlagewerke für Forscher und Sammler / Quintessence of the international Bookplate Literature, Bibliographies and Reference Works for Researchers and Collectors, Band I–III, Graz, Verlag der Technischen Universität, 2017. 1418 p.

Új, háromkötetes ex libris bibliográfia jelent meg 2017-ben Grazban, mely – ahogy a címe is jelzi – a nemzetközi ex libris szakirodalom leg-átfogóbb összefoglalása, esszenciája, többnyelvű bibliográfiái kézikönyv az ex libris kutatók és gyűjtők számára. A könyvbe az osztrák ex libris társaság, az Österreichische Exlibris-Gesellschaft (ÖEG) nemzetközi éves találkozóján volt alkalmam betekintést nyerni 2017. szeptember 22-én Unterkirchbachban.

A szerző, az osztrák Dr. Karl F. Stock (1937–) könyvtáros, 1974–1997 között a grazi Műszaki Egyetem Könyvtárának igazgatója, jelenleg nyugdíjas. Mintegy 50 éve foglalkozik intenzíven az ex libris világával mind teoretikusan, mind gyakorlati módon. Ez ideig számos szakirodalmi munkát jelentetett meg, pl. *Steirische Exlibris gestern und heute* (2010); *Vorarlberger Exlibris: Künstler und Eigner* (2011) stb. Személyi és tematikus bibliográfiái közül több az ex libris témakörében íródott, pl. 2004-ben az osztrák ex libris bibliográfiája (*Österreichische Exlibris-Bibliographie 1881–2003*), mely az 1881–2003 közötti évekből szerepeltet tételeket. Stock a szakírás, gyűjtés mellett kiállításokat szervez és maga is foglalkozik ex libris készítéssel.

Az általa életre hívott, interneten elérhető *Datenbank der Internationalen Exlibris-literatur* (A nemzetközi ex libris irodalom adatára, bibli.kfstock.at) jelenleg kb. 64.000 tételt tartalmaz az 1834-től napjainkig tartó ex libris életről, benne a monográfiák, cikkek bibliográfiai adatai mellett az ex libris művészek és tulajdonosok leírása is megtalálható. Pillanatnyilag több mint 30.000 művész adataira lehelünk az online katalógusban. A tételek legalább évente egyszer, szükség szerint gyakrabban frissítésre, bővítésre kerülnek. Az adatbank szolgáltatója a Computer Service.

va ld. a bevezető tanulmány 42. jegyzetében!). Rajta kívül vannak még érdekes könyvtulajdonosok. A magát *Hungarusként* megjelölő *M. Christianus Günther* pl. olyan kolligátum birtokosa lett 1701-ben, amelyben több mint két tucat 1550 előtti reformációs nyomtatványt – köztük Luther Márton műveit kötötték egybe (bejegyzését ld. a H 1485. sz. tételben). Néha *album amicorum*nak használták könyvüket. Johannes Honterus, a brassói reformátor leszámazottja pl. Johannes Mathesius német nyelvű Luther életrajzába (Nürnberg, 1570. H 1911) íratott be barátaival 1717–1718-ban. Kár, hogy e katalógusban nincsen külön possessormutató, és a terjedelmes névmutatóban sem történik rájuk utalás. A két kötetes katalógusban a névmutató mellett a címekben szereplő helynevek, a kiadók és nyomdászok, a nyomdahelyek és a hungarica csoportok mutatója, továbbá kronológiai áttekintés is van.

A tételek a szokott adatokat tartalmazzák. Csupán Németh S. Katalin említett wolffenbütteli katalógusára és a hallei Egyetemi Könyvtárban őrzött *Bibliotheca Nationis Hungariae* 1755-ben összeírt katalógusára (hrsg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn, Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 2005) történik utalás a leírásokban. A tartalmi hungaricumok nagy száma indokoltá tette volna az Apponyi Sándor katalógusára (*Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I–IV, München, 1903–1927) való hivatkozást is. Bibliográfiai hivatkozás sem a magyar sem a német nemzeti bibliográfiára nincsen. Ezt a szerző azzal indokolja, hogy a magyar nemzeti bibliográfia elektronikusan könnyen hozzáférhető a <http://mnb.oszk.hu> honlapon. Csakhogy ezt a hozzáférést szolgáltatója, az Arcanum 2015 novemberre óta megszüntette. Ez a sajnálatos tény is azt bizonyítja, hogy a legmegbízhatóbb publikálási mód még mindig a nyomtatott forma. Ennek ellenére a magunk részéről alig várjuk, hogy ez a most ismertett grandiózus katalógus a Franckesche Stiftungen hungarica állományát feltáró sorozat eddigi kötetekhez hasonlóan mielőbb megjelenjen a világhálón.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Karl F. Stock, Quintessenz der internationalen Exlibris-Literatur, Bibliographien und Nachschlagewerke für Forscher und Sammler / Quintessence of the international Bookplate Literature, Bibliographies and Reference Works for Researchers and Collectors, Band I–III, Graz, Verlag der Technischen Universität, 2017. 1418 p.

Új, háromkötetes ex libris bibliográfia jelent meg 2017-ben Grazban, mely – ahogy a címe is jelzi – a nemzetközi ex libris szakirodalom leg-átfogóbb összefoglalása, esszenciája, többnyelvű bibliográfiái kézikönyv az ex libris kutatók és gyűjtők számára. A könyvbe az osztrák ex libris társaság, az Österreichische Exlibris-Gesellschaft (ÖEG) nemzetközi éves találkozóján volt alkalmam betekintést nyerni 2017. szeptember 22-én Unterkirchbachban.

A szerző, az osztrák Dr. Karl F. Stock (1937–) könyvtáros, 1974–1997 között a grazi Műszaki Egyetem Könyvtárának igazgatója, jelenleg nyugdíjas. Mintegy 50 éve foglalkozik intenzíven az ex libris világával mind teoretikusan, mind gyakorlati módon. Ez ideig számos szakirodalmi munkát jelentetett meg, pl. *Steirische Exlibris gestern und heute* (2010); *Vorarlberger Exlibris: Künstler und Eigner* (2011) stb. Személyi és tematikus bibliográfiái közül több az ex libris témakörében íródott, pl. 2004-ben az osztrák ex libris bibliográfiája (*Österreichische Exlibris-Bibliographie 1881–2003*), mely az 1881–2003 közötti évekből szerepeltet tételeket. Stock a szakírás, gyűjtés mellett kiállításokat szervez és maga is foglalkozik ex libris készítéssel.

Az általa életre hívott, interneten elérhető *Datenbank der Internationalen Exlibris-literatur* (A nemzetközi ex libris irodalom adatára, bibli.kfstock.at) jelenleg kb. 64.000 tételt tartalmaz az 1834-től napjainkig tartó ex libris életről, benne a monográfiák, cikkek bibliográfiai adatai mellett az ex libris művészek és tulajdonosok leírása is megtalálható. Pillanatnyilag több mint 30.000 művész adataira lelhetünk az online katalógusban. A tételek legalább évente egyszer, szükség szerint gyakrabban frissítésre, bővítésre kerülnek. Az adatbank szolgáltatója a Computer Service.

A bibliográfia nyomtatott változata 25 kötetben, 51.014 bibliográfiai adattal 1987–2010 között jelent meg. Kiadója a grazi Műszaki Egyetem Könyvtára. A most bemutatásra kerülő, 2017-ben kiadott háromkötetes munka ennek a tág bibliográfiának az esszenciáját adja, 3730 irodalmi utalással, az adott szakirodalom eredeti nyelvén. Az első kötet az országok, a második a motívumok-témák szerinti rendszert követi, a harmadik könyv az első kettő mutatójaként funkcionál.

Az első kötetben az országok sorát Argentína nyitja, Ausztrián, Belgiumon, Franciaországon, Kanadán, Kínán, Németországon át eljutunk Magyarorszáig is. A magyar szakirodalomból kiemelt nevek, a szereplő tételek számával: Bélley Pál (1), Czakó Elemér (1), Csatkai Endre (1), Deé Nagy Anikó (1), Diamant Izsó (1), Galambos Ferenc (3), Horváth Hilda (3), Lenkey István (1), Némethy Lajos (1), Ojtozi Eszter (1), Siklóssy László (1), Soó Rezső (2), Szij Rezső (1), Tóth Kornélia (6) – e cikk szerzője, Vitéz Ferenc (1). A magyar vonatkozásokról író külföldi szerzők közül: Johannes Jozef Hanrath (1), Enzo Pellai (1).

Stock műve időrendben haladva mutatja be a magyar és a magyar vonatkozású ex libris szakirodalom általa gondolt esszenciáját. A bemutatás a 20. század első felével kezdődik, így sajnálatos módon kimarad Varjú Elemér (1873–1944) művelődéstörténész, könyvtáros *Magyar könyvgyűjtők ex librisei* című, a *Magyar Könyvszemle* 1895/3. számában megjelent cikke, mely hazánkban elsőként hívta fel a figyelmet az ex librisek, az ex libris gyűjtés művelődéstörténeti jelentőségére, a könyvjegyek possessorszemléletű, tulajdonoskategóriákat előtérbe helyező vizsgálatának fontosságára.

Stock bibliográfiájában a legkorábbi szakirodalmi közlések 1903-ból valók, ezek közt elsőként Némethy Lajos (1840–1917) római katolikus plébános, 1894-től esztergomi főegyházmegyei könyvtáros műve, az Index signorum „ex-libris” dictionum Bibliothecae Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis / Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár „ex-libris” könyvjegyeinek lajstroma” (Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1903), 315 tétellel.

A másik korai mű, Czakó Elemér (1876–1945), az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola könyvtára szerkesztésében megjelent az *Orsz[ágos] Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalógusa* (Bp., Franklin-Társulat nyomdája, 1903). Czakó Elemér az 1903-as ex libris kiállítás megszervezésével és a hozzá kapcsolódó katalógussal örökre beírta nevét a magyar – és külföldi – ex libris történetébe.

A Gyűjtő (Le Collectionneur) 1913-as ex libris különszáma *Az ex-libris Magyarországon és külföldön / L'Ex-libris en Hongrie et en étranger* címmel Siklóssy László (1881–1951) író, ügyvéd, esztéta, műgyűjtő szerkesztésében, a Szent-György Czéh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete kiadásában jelent meg. Az 1909-ben megalakuló egyesület grafikai szakosztálya vállalta fel az első magyar ex libris egyesület funkcióját. A kiadványról a következő olvashatjuk magában a különszámban: „Állíthatjuk, hogy a legszebb ex-libris-publikáció, amely valaha a világcsoncon megjelent, sőt egyáltalán mint könyv is egyike a legszebb könyveknek.” Stock bibliográfiája a mű nemzetközi jelentőségét kiemelve részletes jegyzéket készít a benne szereplő 400 grafikáról, Mátyás király supralibrosától a bártfai nyilvános városi könyvtár ex librisén át a mellékletet záró Sassy Attila és Haranghy Jenő alkotásokig, a magyar mellett nyomon követve a külföldi (angol, német, osztrák, spanyol, olasz stb.) ex libris útját is. A többnyelvű könyvben szereplő tanulmányokat is részletesen számba veszi: *Az ex libris Magyarországon / L'Ex-libris en Hongrie* (a szöveg csak franciául, szerzője Siklóssy László – nevét Stock bibliográfiája nem jelöli), Reich Milton Oszkár: *L'évolution de l'ex-libris / Az ex libris fejlődés* (a szöveg csak magyarul), James Guthrie: *Egyetmást a könyvjegyről / Some thoughts about book-plates* (a szöveg csak angolul), Conrád Gyula: *Les procédés graphiques / A grafikai eljárásokról* (a szöveg csak magyarul), Lévy-Lénárd Róbert: *L'eau forte / A rézkarc* (a szöveg csak magyarul), Sassy Attila: *Grafika. Ex-libris* (a szöveg csak magyarul). Siklóssy László *A Gyűjtő* (1912–1920) című lapban megjelent művészet- és iparművészet-

történeti tanulmányaival, gyűjtésre vonatkozó cikkeivel nagy érdemeket szerzett a hazai ex libris gyűjtés elméleti és gyakorlati megalapozásában. Varjú Elemér és Czákó Elemér úttörő írásai mellett benne tisztelhetjük a 20. század első harmadának legnagyobb exlibrisológusát.

A bibliográfia folytatásában több idegen nyelvű mű szerepel, köztük Diamant Izsó (1886–1944) erdélyi magyar közgazdász, újságíró, műgyűjtő *Moderne ungarische Exlibriskunst* című tanulmánya, mely az Osztrák Exlibris Egyesület 1916-os évkönyvében jelent meg (*Jahrbuch*, Österreichische Exlibris-Gesellschaft). Stock itt szintén felsorolja az illusztrációként szereplő ex libriseket, a grafikus és ábraleírás megadásával. Soó Rezső (1903–1980) botanikaprofesszor, egyetemi tanár, bibliofil, műgyűjtő és filatelista neve helytelenül, Soó Rudolfként(!) kerül említésre *Das Exlibris in Ungarn* (= *Österreichisches Jahrbuch für Exlibris und Gebrauchsgraphik*, 1937) című, különnyomatban is megjelent cikke kapcsán.

Csatkai Endre (1896–1970) soproni művészettörténész, zenetörténész, múzeumigazgató, helytörténeti szakíró *A soproni exlibris története* című művét Missuray-Krúg Lajos és Thier László közreműködésével írta. Az átfogó munka 1938-ban jelent meg a soproni Röttig-Romwalter Nyomda kiadásában, német és francia összefoglalóval. Erre is utal Stock bibliográfiája, mint ahogy arra is, hogy a munkát a szerző „Holl Jenő dr., a Soproni Képzőművészeti Kör egykori elnöke emlékének” ajánlja. A mű teljes összegzése kívánt lenni a soproniak birtokában levő vagy soproni vonatkozású, soproni művészek által készített ex libriseknek.

A 20. század első fele kisgrafika témájú folyóiratai közül a Stock-bibliográfia külön tételként említi a debreceni Ajtósi Dürer Céh által kiadott *Magyar Exlibris* című folyóiratot (1935–1936), melynek felelős szerkesztői Nagy József és Soó Rezső voltak. (Stock könyvében tévesen L. Nagy van feltüntetve.) Ennek repertóriumát Lenkey István – évekig a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának folyóirattárosa – állította össze 1980-ban, a bibliográfia utal is erre. Nem említi viszont a korból a MEGE *Kisgrafikát*, az 1932-ben életre hí-

vott *Magyar Exlibrisgyűjtők és Grafikabarátok Egyesületének értesítőjét*, mely 1937–1944 között jelent meg. Felelős szerkesztője és kiadója Pinterits Tibor (1897–1942), a MEGE főtitkára, majd halála után Arady Kálmán (1893–1964) volt.

A nemzetközi ex libris bibliográfiában nemcsak szakirodalmak szerepelnek a felsorolt művek között, erre példa Szoboszlai Mata János *Husz fametszetű könyvjegy a Magyar Parnaszusról* (Debrecen, 1935) című grafikai mappája, mely magyar irodalmi vonatkozású ex libriseket tartalmaz.

A továbbiakban, a 20. század második felétől napjainkig az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaiként találkozhatunk Bélley Pál (1925–1976) irodalomtörténész, nyelvész, bibliográfus, Szij Rezső (1915–2006), 1968-tól az Országos Széchényi Könyvtár főkönyvtárosa, [Vasné] Tóth Kornélia (1971–) művelődéstörténész, kutató nevével, írásaival. Jelentősége miatt kiemelem Galambos Ferenc (1910–1988) jogtanácsos, bibliográfus ex libris bibliográfiáját (*A magyar ex libris irodalom bibliográfiája*, Eger, 1972), mely tág körűen, az 1920–1970 közti időszakra vonatkozóan tárja fel a vonatkozó műveket, szakirodalmat és kiállításokat. Művét Szij Rezső ismertette a *Magyar Könyvszemle* 1973/3–4. számában. Debrecenben Ojtozi Eszter (1935–2006) az egykori Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában, Vitéz Ferenc (1965–) a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen kutatva, Horváth Hilda (1959–) a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársaként, Deé Nagy Anikó (1939–) a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisait vizsgálva tett közzé ez irányú munkákat. Mindegyikük szerepel a Stock-féle bibliográfiában, némelyikük több tétellel is.

Stock bibliográfiájának 2. kötete a motívumok-témák széles körét alkalmazza vezérfonalul a róluk szóló szakirodalmak összegyűjtéséhez: fa, virágok, bélyegek, könyv, biblia, elefánt, macska, kutya, bagoly, oroszlán, pegaszus, madarak, zene, tánc, bor, jog, numizmatika, színház, fejedelmek-királyok, vallás, angyal, ördög, szentek, hajó, sport, okkultizmus, közlekedési eszközök, fegyverek stb. Magyar vonatkozású illusztrációként a kutyaábrázolások közt

Vén Zoltán világhírű rézmetsző Noé bárkáját bemutató ex librise szerepel, mellette a magyar származású, Németországba áttelepült Mathilde Ade egy alkotása könyvet őrző, fegyveres ebbel. A témák közt szerepelnek híres személyek, zeneszerzők, írók-költők, államférfiak is, közülük a vonatkozó szakirodalommal bemutatásra kerül Ludwig van Beethoven, Wolfgang Amadeus Mozart, Richard Strauss, Richard Wagner, Vincent van Gogh, Johann Wolfgang von Goethe, Homérosz, James Joyce, Dante Alighieri, Thomas Mann, Franz Kafka, Karl May, Lev Tolsztoj, Bonaparte Napóleon, és a magyarok közül Liszt Ferenc. Utóbbinál illusztrációként Várkonyi Károly ex librise szerepel Liszt Ferenc portréjával és a *Magyar rapszódia*ra utaló motívummal (Ex libris Keresi Ferenc).

A két kötetben való könnyebb eligazodást a harmadik kötet, a betűrendes név- és tárgymutató segíti. A három kötet összesen 1418 oldalt tesz ki, kapható a grazi Műszaki Egyetem kiadóhivatalában (Verlag der Technischen Universität, Graz).

Az ex libris bibliográfia az alcímében is jelzeten főként a kutatók és a gyűjtők számára készült, kiemelkedő jelentőségű nemzetközi forrás, adatbázis, mely a magyar szakirodalmak terén is fontos támpontokat ad. Mivel azonban a három kötet csupán egy szűkített válogatást nyújt – magyar vonatkozású hiányosságai ezzel is magyarázhatók –, ajánlom, hogy tekintsék meg a 25 kötetes eredeti bibliográfiát, ill. az évente frissített internetes adatbázist, mely az előfizetők számára elérhető.

VASNÉ TÓTH KORNÉLIA

A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában, Szerk. Gurka Dezső, Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 264 p.

Aszódon, a Podmaniczky család ősi birtokán, 2015 nyarán rendeztek tudományos konferenciát annak emlékére, hogy Aszód háromszáz évvel ezelőtt lett az evangélikus vallású főnemesi család életének központja. *A báró Podmaniczky család a 18–19. századi magyar kultúrában* című konferencia számos szempontból mutatta

be és elemezte a lutheránus arisztokrata familia szellemi és tárgyi hagyatékát. A konferencia előadásaiából készült kötet mintegy tucatnyi tanulmányon keresztül ismerteti a felvilágosodás, majd a reformkor évtizedeiben magasba szárnyaló Podmaniczkyak tevékeny jelenlétét a magyar kulturális és tudományos élet kialakulófélben lévő területein. A 18. század közepétől egyre növekvő politikai és kulturális befolyással rendelkező bárói család reprezentánsai kezdeményező szerepet játszottak a hazai irodalmi és tudományos életben, külföldi (elsődlegesen német) kapcsolati hálójuk pedig lenyűgözően kiterjedt volt.

A kötet első két fejezete főképp ezeknek a kapcsolatoknak a hátterét, működését, hatását járja körül, míg a harmadik fejezet a Podmaniczkyak kulturális örökségének gazdagságát építészeti, tájművészeti és könyvtárgyarapítási kezdeményezéseik felől tárgyalja új eredmények alapján. *A Podmaniczkyak szellemi és tárgyi hagyatéka* című fejezet egyik tanulmánya *A racionális gazdálkodás könyvészete az egykori Podmaniczky és Prónay családi könyvtárak állományában* címmel egy szakterület reprezentáltságán keresztül közelít a könyvtártörténetben nem teljes körűen feldolgozott egykori Podmaniczky-könyvgyűjteményekhez. A szerző, Kurucz György a Festicsek keszthelyi könyvtárának kiváló ismerője, másrészt pedig a mezőgazdálkodás hazai történetének, illetve az ezzel kapcsolatos irodalom magyarországi befogadásának kutatója, tanulmánya elején arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen komoly falakba ütközünk, ha a Podmaniczkyak könyvgyűjtésének és könyvhasználatának forrásait vizsgáljuk. Arra keresi a választ, hogy a Podmaniczkyak könyvtári állománya tükrözi-e a nyugat-európai gazdálkodási elvek, a racionális művelési rendszerek, az állatgyógyászat, állattenyésztési ismeretek iránti érdeklődést, rekonstruálható-e a szakkönyvtári fejlesztési szándék. Az említett források hiányában érdekes módszerrel a Festicsek- és a Podmaniczky-könyvtár összehasonlító vizsgálatával von le következtetéseket a fellelhető szakkönyvek alapján. Ebből kiderül egyrészt, hogy az eltérő típusú földbirtokok mellett (pl. a Podmaniczkyaknak

Vén Zoltán világhírű rézmetsző Noé bárkáját bemutató ex librise szerepel, mellette a magyar származású, Németországba áttelepült Mathilde Ade egy alkotása könyvet őrző, fegyveres ebbel. A témák közt szerepelnek híres személyek, zeneszerzők, írók-költők, államférfiak is, közülük a vonatkozó szakirodalommal bemutatásra kerül Ludwig van Beethoven, Wolfgang Amadeus Mozart, Richard Strauss, Richard Wagner, Vincent van Gogh, Johann Wolfgang von Goethe, Homérosz, James Joyce, Dante Alighieri, Thomas Mann, Franz Kafka, Karl May, Lev Tolsztoj, Bonaparte Napóleon, és a magyarok közül Liszt Ferenc. Utóbbinál illusztrációként Várkonyi Károly ex librise szerepel Liszt Ferenc portréjával és a *Magyar rapszódia*ra utaló motívummal (Ex libris Keresi Ferenc).

A két kötetben való könnyebb eligazodást a harmadik kötet, a betűrendes név- és tárgymutató segíti. A három kötet összesen 1418 oldalt tesz ki, kapható a grazi Műszaki Egyetem kiadóhivatalában (Verlag der Technischen Universität, Graz).

Az ex libris bibliográfia az alcímében is jelzeten főként a kutatók és a gyűjtők számára készült, kiemelkedő jelentőségű nemzetközi forrás, adatbázis, mely a magyar szakirodalom terén is fontos támpontokat ad. Mivel azonban a három kötet csupán egy szűkített válogatást nyújt – magyar vonatkozású hiányosságai ezzel is magyarázhatók –, ajánlom, hogy tekintsék meg a 25 kötetes eredeti bibliográfiát, ill. az évente frissített internetes adatbázist, mely az előfizetők számára elérhető.

VASNÉ TÓTH KORNÉLIA

A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában, Szerk. Gurka Dezső, Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 264 p.

Aszódon, a Podmaniczky család ősi birtokán, 2015 nyarán rendeztek tudományos konferenciát annak emlékére, hogy Aszód háromszáz évvel ezelőtt lett az evangélikus vallású főnemesi család életének központja. *A báró Podmaniczky család a 18–19. századi magyar kultúrában* című konferencia számos szempontból mutatta

be és elemezte a lutheránus arisztokrata familia szellemi és tárgyi hagyatékát. A konferencia előadásából készült kötet mintegy tucatnyi tanulmányon keresztül ismerteti a felvilágosodás, majd a reformkor évtizedeiben magasba szárnyaló Podmaniczkyak tevékeny jelenlétét a magyar kulturális és tudományos élet kialakulófélben lévő területein. A 18. század közepétől egyre növekvő politikai és kulturális befolyással rendelkező bárói család reprezentánsai kezdeményező szerepet játszottak a hazai irodalmi és tudományos életben, külföldi (elsődlegesen német) kapcsolati hálójuk pedig lenyűgözően kiterjedt volt.

A kötet első két fejezete főképp ezeknek a kapcsolatoknak a hátterét, működését, hatását járja körül, míg a harmadik fejezet a Podmaniczkyak kulturális örökségének gazdagságát építészeti, tájművészeti és könyvtárgyarapítási kezdeményezéseik felől tárgyalja új eredmények alapján. *A Podmaniczkyak szellemi és tárgyi hagyatéka* című fejezet egyik tanulmánya *A racionális gazdálkodás könyvészete az egykori Podmaniczky és Prónay családi könyvtárak állományában* címmel egy szakterület reprezentáltságán keresztül közelít a könyvtártörténetben nem teljes körűen feldolgozott egykori Podmaniczky-könyvgyűjteményekhez. A szerző, Kurucz György a Festicsek keszthelyi könyvtárának kiváló ismerője, másrészt pedig a mezőgazdálkodás hazai történetének, illetve az ezzel kapcsolatos irodalom magyarországi befogadásának kutatója, tanulmánya elején arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen komoly falakba ütközünk, ha a Podmaniczkyak könyvgyűjtésének és könyvhasználatának forrásait vizsgáljuk. Arra keresi a választ, hogy a Podmaniczkyak könyvtári állománya tükrözi-e a nyugat-európai gazdálkodási elvek, a racionális művelési rendszerek, az állatgyógyászat, állattenyésztési ismeretek iránti érdeklődést, rekonstruálható-e a szakkönyvtári fejlesztési szándék. Az említett források hiányában érdekes módszerrel a Festicsek- és a Podmaniczky-könyvtár összehasonlító vizsgálatával von le következtetéseket a fellelhető szakkönyvek alapján. Ebből kiderül egyrészt, hogy az eltérő típusú földbirtokok mellett (pl. a Podmaniczkyaknak

kevesebb legelőterülete volt) fontos befolyással volt a könyvvállomány jellegére az, hogy Podmaniczky József a göttingeni egyetemen tanult, a témakör iránti vonzódását az ottani tapasztalatai, ismeretségei határozták meg, így nem annyira angol szakkönyvek gyakoroltak hatást, mint inkább az ott tanító Beckmann kurzusai. Másrészről fontos adalék, hogy a gazdálkodás tekintetében közvetlen kapcsolat is volt a Podmaniczky és Festetics család között, hiszen Podmaniczky József ajánlotta Festetics László figyelmébe egy ösztöndíj kérelme kapcsán a család birtokigazgatása egyik régi tisztjének a fiát.

A Podmaniczky család helyzetét, történetét meghatározza az az egészen egyedi szimmetria, ami a család felemelkedésében az első, és legfontosabb szerepet játszó Podmaniczky I. János két fia öröklése révén alakult ki generációról-generációra. Nevezetesen az a tény, hogy a két fiú, az idősebb II. János és öccse, I. Sándor közösen örökölték Aszódot, és az aszódi rezidenciát, amelyet ezt követően közösen laktak, mármint az épület általuk kibővített, megnövelt keleti és nyugati szárnyát. Maguk az épületszárnyak is mutatják a testvérek eltérő stíluspreferenciáit, ahogy Balázsik Tamás fogalmaz *Adatok az aszódi Podmaniczky kastély építéstörténetéhez* című tanulmányában. Nemcsak az épület építészeti stílusában tért el egymástól a két szárny, hanem abban is, hogy az I. Sándor féle nyugati szárnyban a díszterem és a mellékterek jelentős kifestést kaptak Kracker János Lukács és Zach János bécsi mestereknek köszönhetően. Az épületszárnyakban élő idősebb és fiatalabb ágnak még több generációja élt itt egészen a 19. század közepéig. Igaz, hogy a szimmetria kissé megbillent, amikor a Sándor szárnyat (vagyis a nyugati szárnyat) tovább kellett felezní a két testvér, Károly és II. Sándor között. Így alakult ki az ún. zöld kastély, mint új épületszárny. Ettől kezdve három család, Podmaniczky Andor, II. Sándor és Károly családja lakta az épületet. Ez a családi összhang azonban felbomlott, mert először az idősebb ág ment csödbe, majd az ifjabbik is, a kastélyt pedig 1875-ben eladták a városnak. Az említett kettősség nemcsak az épületen, hanem a kertek kialakításában

is megmutatkozott. Fatsar Kristóf és Ombódi Ildikó tanulmánya *Az aszódi Podmaniczky kastély kertjei* címmel végigveszi a két ág által létrehozott kertekről fennmaradt forrásokat, majd egészen a huszadik századig követi nyomon a kastély közvetlen környezetének átalakulását. A keleti szárnyhoz tartozó angol stílusú kertet az idősebbik ág tagja, I. László alakította ki a Kazinczy Ferenc által is nagyra tartott Witsch Rudolf mérnök közreműködésével. Azonban I. László szinte a kert elkészültekor, 1803-ban elhunyt. Az ő elsőfokú unokatestvére, a nyugati szárnyban lakó II. Sándor egy botanikus kertet hozott létre a kastély feletti dombon, ahol egy ún. Tusculanum is állt. Erről II. Sándor egy német nyelvű kiadványt is készített 1795-ben.

A kötet első és második fejezete tematikailag élesen elkülönül az eddig ismertetett témáktól, és voltaképpen az összes további tanulmány a Podmaniczky család kulturális kapcsolatrendszerének valamely aspektusát tárja fel, eddig javarészt ismeretlen vagy feldolgozatlan forrásokra alapozva. Ez az egységes tematikai elv azért működik nagyon jól a kötetben, mert itt egymással párhuzamosan folytatott, új, izgalmas, és még tovább is vihető kutatások eredményeinek összehasonlítására teremt alkalmat. Ráadásul a két fejezet középpontjába helyezett Podmaniczky családtagok közül azok kerülnek reflektorfénybe, akik a család felemelkedését a legteljesebb módon tudták megélni. Ez pedig a középső nemzedék, amelyiknek tagjai mind a 18. század közepén születtek, egymással unokatestvéri kapcsolatban álltak, mindegyikük életének központja Aszód volt. Gondolok itt Podmaniczky Józsefre, akire vonatkozóan Sz. Kristóf Ildikó és Krász Lilla tanulmánya hoz izgalmas, új adatokat, illetve az ifjabbik ághoz tartozó II. Sándorra, Latzkovics Miklós és Rab Irén tanulmányának főszereplőjére, végül Sándor testvéreire, Károlyra, akiről három tanulmány szól, vagyis a könyv szinte teljes második fejezete.

Az egyfelé idősebb generációból egyedül Belezsnayné Podmaniczky Anna-Mária jelenik meg Szilágyi Márton tanulmányában, de némiképp fordított előjellel a többi tanulmányhoz képest. Szilágyi Márton éppen azt bizonyítja meggyő-

zően, hogy semmi sem támasztja alá annak az irodalmi legendának a valóságát, miszerint Belczyné tudatosan építette volna fel kulturális kapcsolatrendszerét, és lett volna – ahogy az irodalmi emlékezet azt beállítja Toldy Ferenc óta – az első pesti irodalmi szalon háziasszonya, és a magyar irodalmi élet egyik fontos mecénása. A körülötte kialakult élénk társas élet még nem jelentett többet egy vendégváró, nyílt nemesi ház eseményeinél, amelyek jellegéről Kazinczy elszört megjegyzéseire támaszkodva lehet hiteles képet alkotni.

A másik, e középső generációra vonatkozó tanulmányok sorából kilógó írás Balogh Piroskáé, aki az egyfelől fiatalabb nemzedék, Podmaniczky Károly gyermekei közül Frigyesnek és Júliának a családi hagyományoktól eltérő szépírói tevékenységét, és a széppróza melletti elkötelezettségüket veszi górcső alá. Balogh Piroska a szépírói ambíciók hátterét tárja fel izgalmas tanulmányában, és a Podmaniczkyak által nevelőként alkalmazott Hunfalvy testvérek, Pál és János szellemi hatására hívja fel figyelmünket. Későbbi tudományos publikációs szakterületeiktől eltérően eleinte ők is szépprózai cikkeket publikáltak, másrésztől – amint azt Balogh Piroska megállapítja – a báty, Hunfalvy Pál tudományos pályájából kikövetkeztethető felfogása, a közösséggelví prózakoncepció viszsztatükröződik Podmaniczky Frigyes írói működésében, de még Jósika Miklósné Podmaniczky Júliában is.

Visszatérve tehát azokra az azonos szemléletűnek tekinthető tanulmányokra, amelyek vizsgálódásuk tárgyául a kapcsolatépítésnek, és tudásmegosztásnak egy, a Podmaniczkyak középső generációját jellemző egészen lenyűgöző változattal választották, úgy gondolom, hogy a könyv közepén található három tanulmány Podmaniczky Károlyról nemcsak a kötet szó szerinti gerincét képezi, hanem a Podmaniczky család története szempontjából maga Podmaniczky Károly tekinthető annak a családtagnak, aki a legteljesebb mértékben tudott élni a frissen főnemesi rangra emelt család anyagi és szellemi örökségével. Ő volt az, aki láthatólag tovább is tudta gyarapítani, illetve örökíteni azt a hármast értékeszményt, amelyet már nagyapja Podmaniczky

I. János képviselt, és amely értékeszményt verses végrendelete is tükröz, ahogy azt Detre János bemutatja a kötet III. fejezetében: a hazaszeretetet, a kultúra, valamint az evangélikus egyház támogatását. Gurka Dezső a *Báró Podmaniczky Károly német kulturális kapcsolati rendszerének alakulása* című tanulmányában olvashatunk arról, hogy Podmaniczky Károly ezt a hármast célkitűzést hogyan formálta tovább a felvilágosodás, kereszténység és hazafogalmának összekapcsolásával. Gurka azonban ennek a hármasságnak egy speciális és voltaképpen csak Podmaniczky Károlyra jellemző megvalósítására helyezi a hangsúlyt, amikor bemutatja, hogy a közéleti feladatvállalás, a magyar evangélikus egyház, a magyar művelődés és nemzeti ügyek pártolása tudatosan és deklaráltan a német kultúra és németnyelvűség melletti elköteleződéssel párosult, akár minden korabeli rosszállással szembehelyezkedve is. Gurka ennek a németesség, a német kultúra iránti elkötelezettségnek mutatja be szellemi és családi hátterét, nevezetesen a németországi tanulmányút jelentőségét (Podmaniczky Károly jénai–freibergeri tanulmányútját), valamint két házasságának közvetlen hatását, hiszen mindkét felesége Julie Charpentier, majd Eliza Nostitz-Jäkendorf is olyan német családból származott, amelyeknek tagjai éppen ekkoriban váltak a német tudományos és kulturális közélet meghatározó tagjaivá. Gurka azt is kiemeli, hogy Podmaniczky Károly esetében bányakamarási tisztsége és ásványtani ismeretei egy komoly előnyt jelentettek, minthogy a 19. század elején a magyar kulturális-tudományos kapcsolatoknak a mineralógia és a bányászat – úgy mond – az egyik sikerágazata volt. Károly báró egyéni kvalitásain és családi hátterén túl ez járult hozzá ahhoz, hogy egészen egyedi módon, tartósan jelen tudott maradni a német tudományos és kulturális közegben. Mint Gurka fogalmaz, mások is válhattak a kor fontosabb filozófiai és tudományos törekvéseinek tanújává, és olykor valamelyest részesévé. Ám a hazatérők általában idővel elszakadtak korábbi szellemi környezetüktől. Podmaniczky Károly azonban nem izolálódott így el, sőt rendületlenül kitartott emellett, hogy evangélikusként, egyhá-

zának hű szolgájaként az evangélikus kultúra német gyökereit tiszteletben tartsa. Végül arra a következtetésre jut, hogy Podmaniczky Károly attitűdjére az irodalomtörténeti jelenségekre Csetri Lajos által alkalmazott fogalmat, a „mintakövető modernizáció” fogalmát lehetne átültetni, hiszen a nyugati mintákat közvetlenül a mintaadó közeg kulturális gyakorlatából merítve vette át. Podmaniczky Károly sajátos kulturális törekvéseit, mediátori szerepét más, a magyarországi német nyelvű közegben mozgó reprezentánsokkal együtt egy használható kontextusba lehet illeszteni a fogalomnak szimultán történeti – társadalomtörténeti adaptációja révén.

A kötetben Gurka Dezső tanulmányán kívül még két írás foglalkozik Podmaniczky Károlylyal, amelyek éppen a tudomány és a művészetek terén kimagasló jelentőségű működését mutatják be: Papp Gábor *Podmaniczky Károly báró, a minerofil bányatiszt* címmel ad egy részletekben gazdag pályaképet az egyedi pályát választó báróról, különös tekintettel az általa létrehozott páratlan szépségű és gazdagságú ásványgyűjteményére, amely azonban 1956-ban a Nemzeti Múzeumban elpusztult. Tari Lujza pedig Carl Maria von Weber zeneszerzőhöz, főleg a báró második felsége, a Nostiz család révén megerősödött szorosabb kapcsolatáról közöl érdekes adatokat, és Podmaniczky Károlyt ezúttal abban a zenepártoló magyar főúri körben is elhelyezi, amelynek tagjai, legyenek azok protestánsok vagy katolikusok, igen magas szintre jutottak a korszak nagy zeneszerzőivel való kapcsolattartásban és műveik támogatásában.

A tanulmányok első blokkjában három írás ismételten Németországba kalauzol minket: Krász Lilla báró Podmaniczky József 'Gelehrte Reise' típusú németországi tanulmányútját egy eddig feldolgozatlan és azonosítatlan napló révén ismerteti, amelyet feltehetőleg a báró útítársa, Szontagh Sámuel szepességi nevelő, evangélikus lelkész készített. A tanulmány kihangsúlyozza, egy ehhez hasonló forrás feldolgozása lehetőséget ad arra, hogy megértsük, hogyan működött a korszak intellektuális kommunikációs rendszere, hogy a göttingeni egyetem,

amelyet Podmaniczky József látogatott, nemcsak tanulást jelentett, hanem útiterajvaslatokat, ajánlóleveleket, de főképp címekeket, neveket azokhoz, akik a tapasztalatgyűjtés szempontjából a fontos tudósok, közéleti személyek voltak. Kibontakozik a képe annak, hogy hogyan épült fel a kapcsolati háló, hogy ezek megosztása pedig újabbakat generált. Fontos következtetése Krász Lillának, hogy a Respublika Literaria világában a személyes kapcsolatok megosztása magától értetődő gyakorlat, s egyúttal a 18. század utolsó harmadában kibontakozó barátságkultusz jegyében a kölcsönös tisztelet és nagyrabecsülés szimbolikus megnyilvánulása is volt, amit alapvetően a tudásképzés egyik legfontosabb eszközeként használtak. A napló segítségével végigkísérhető egy ilyen, a korszakra jellemző 'Gelehrte Reise' típusú utazás, amely ismét azt bizonyítja, hogy ennek továbbra is a humanizmusban gyökerező polihisztorság adja meghatározó karakterét.

Részint hasonló következtetésre juthatunk egy másik izgalmas forrás feldolgozásának tanulmányai, Podmaniczky II. Sándor emlékkönyvei révén, aki mindössze két évvel volt fiatalabb unokatestvérénél, Podmaniczky Józsefnél, de az ő hatására indult útnak szintén Göttingenbe Berzeviczy Gergellyel. Latzkovits Miklós és Rab Irén tanulmánya a két értékes Podmaniczky-albumot elemzi, amelyekről elmondható, hogy a teljes göttingeni professzori kar, valamint a 18. század végi német kulturális, tudományos, és társadalmi élet legjelentősebb képviselőinek inscriptióit, valamint képzőművészek rajzait tartalmazza. Az 1780-as években keletkezett albumok voltaképpen a korabeli német irodalmi, kulturális és tudományos élet szinte teljes „katalógusát” adják, és bár tudjuk, hogy ezeknek az albumoknak reprezentatív funkciójuk volt az elsődleges. A felvonultatott nagyszámú német kiválóság nem feltétlenül Podmaniczky II. Sándor személyét tartotta ilyen nagyra (tudjuk, hogy Berzeviczy lelkicsinylően beszélt róla, és Kazinczy sem tartotta a legokosabb Podmaniczkyknak), azt azonban mindenképpen fontos aláhúzni, hogy az evangélikus családi háttér, a rang, az ajánlólevelek és nem utolsó sorban a szabadkőműves testvériség egy felkészült,

sokoldalú érdeklődéssel megáldott fiatalember esetében elérhetővé tették, hogy a német kulturális és tudományos közegeben tisztelettel és nyitottsággal fogadják.

Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya Alexander von Humboldt munkásságának magyar vonatkozásai kapcsán megidézi a már sokszor említett Podmaniczky Józsefet és Károlyt is. A szerző egyrészt Humboldt magyarországi recepciójának történetében helyezi el a két Podmaniczky szerepét, jelentőségét, másrészt fontos következtetésekre jut azzal kapcsolatban, hogy mi a Podmaniczkyak és környezetük jelentősége a hazai egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában, az etnológia, az antropológia tudománytörténetének legelső, 19. századi fejezeteiben. A szerző kísérletet tesz Humboldt magyarországi utazásainak rekonstrukciójára: a német tudós két ízben járt Magyarországon, először 1797-ben, majd 1811-ben. 1797-ben nagy valószínűséggel találkozott Podmaniczky Józseffel, 1811-ben pedig Podmaniczky Károllyal, akinek érdeklődése, tudása több olyan vonást is tartalmazott, ami rokoníthatta Humboldtéval. De ami ennél is érdekesebb Sz. Kristóf tanulmányában, az annak körülírása, hogy milyen karakterű volt az a kör, amelyiknek köszönhetően gyökeret vert Magyarországon az etnológia-antropológia tudománya. Ebben megfelelés van Humboldt magyarországi befogadói és a tudomány fészket adó kör, a Hunfalvyak, Almási Balogh Pál és a Podmaniczkyak, szélesebben a protestáns nemesség sorai között. Mint Sz. Kristóf Ildikó fogalmaz, Humboldt maga is evangélikus volt, és nemcsak mint tudós, hanem mint felvilágosult, reformelvű, sőt szabadelvű politikai gondolkodó is közel került ehhez a körhöz. Humboldt magyar kapcsolatai azért is érdekesek, mert a korabeli hazai társadalomtudományok történetében az eddig dominánsnak vélt német hatáshoz képest az ő közvetítésével a francia humánföldrajzi irányzat, és *histoire naturelle* korai képviselőinek hatására is ráirányítja a figyelmet.

Humboldt magyar befogadóinak és használóinak körét felvázolva kiderül, hogy a Podmaniczkyak közvetlen hatással voltak, és közreműködtek egy új tudományág intézményesülésében

Magyarországon. Tehát ha a 19. század végére a család történetének prosperáló időszaka, ami a 18–19. század fordulójától egészen a 19. század közepéig, második harmadáig tartott, ezt követően hanyatláshoz is vezetett, a magyar tudományosság ezeknek a prosperáló időknek csak nyertese volt. Sz. Kristóf Ildikónál pedig magam sem tudnám jobban megfogalmazni az egyik konklúziót, miszerint a kapuk, amelyeket a magyarországi protestáns főnemesség, köztük a Podmaniczkyak ismeretsegeik, kapcsolataik révén megnyitottak Európára, sokkal tágasabbak voltak, és többet engedtek be, mint ahogy azt eddig feltételeztük. Ha pedig még tovább bontogatjuk a hasonlatot, akkor hozzátehetjük, nemcsak szélesebb volt ez a kapu, hanem ezen a képzeletbeli kapun a Podmaniczkyak másokat is beengedtek, mi több, másokat is beinvitáltak.

Másrészről az a kör, amelyikbe a Podmaniczkyak tartoztak, még bőven tartogat számunkra érdekességeket: a protestáns nemességről beszélünk most itt, és ezen belül is azokról, akik politikai szempontból nagyrészt reformisták, sőt olykor szabadelvűek voltak. A 19. század első felében részt vettek az 1790-es nemesi felkelést követő nemzeti ellenállási és reformtörekvésekben, és egyesek később a 48-as szabadságharcban. Ezt követően is egy jól körülírható baráti – házassági – rokoni kört képeztek. Érdekes volna ezeket a köröket minél részletesebben áttekinteni, kapcsolataikat, kapcsolódásikat tudománytörténeti céllal is feltérképezni.

GRANASZTÓI OLGA

Bagyura János, Czerovszki Mariann, Kasza Péter, Pray György: Költemény a solymászatról négy könyvben, Bp., Magyar Solymász Egyesület, 2017. 163 p.

Közhelynek hangzik, esetünkben igaz: a maga nemében különleges könyv jelent meg a solymászatról.

Az igen színvonalas megjelenésű és tartalmú könyv felvillantja a magyarországi solymászat történetét, bemutatja az első magyar solymászkönyv íróját (*Ladislauș Hungarus*) és a szöveg – ma nem ismert – kapcsolatait. Ez

sokoldalú érdeklődéssel megáldott fiatalember esetében elérhetővé tették, hogy a német kulturális és tudományos közegeben tisztelettel és nyitottsággal fogadják.

Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya Alexander von Humboldt munkásságának magyar vonatkozásai kapcsán megidézi a már sokszor említett Podmaniczky Józsefet és Károlyt is. A szerző egyrészt Humboldt magyarországi recepciójának történetében helyezi el a két Podmaniczky szerepét, jelentőségét, másrészt fontos következtetésekre jut azzal kapcsolatban, hogy mi a Podmaniczkyak és környezetük jelentősége a hazai egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában, az etnológia, az antropológia tudománytörténetének legelső, 19. századi fejezeteiben. A szerző kísérletet tesz Humboldt magyarországi utazásainak rekonstrukciójára: a német tudós két ízben járt Magyarországon, először 1797-ben, majd 1811-ben. 1797-ben nagy valószínűséggel találkozott Podmaniczky Józseffel, 1811-ben pedig Podmaniczky Károllyal, akinek érdeklődése, tudása több olyan vonást is tartalmazott, ami rokoníthatta Humboldtéval. De ami ennél is érdekesebb Sz. Kristóf tanulmányában, az annak körülírása, hogy milyen karakterű volt az a kör, amelyiknek köszönhetően gyökeret vert Magyarországon az etnológia-antropológia tudománya. Ebben megfelelés van Humboldt magyarországi befogadói és a tudomány fészket adó kör, a Hunfalvyak, Almási Balogh Pál és a Podmaniczkyak, szélesebben a protestáns nemesség sorai között. Mint Sz. Kristóf Ildikó fogalmaz, Humboldt maga is evangélikus volt, és nemcsak mint tudós, hanem mint felvilágosult, reformelvű, sőt szabadelvű politikai gondolkodó is közel került ehhez a körhöz. Humboldt magyar kapcsolatai azért is érdekesek, mert a korabeli hazai társadalomtudományok történetében az eddig dominánsnak vélt német hatáshoz képest az ő közvetítésével a francia humánföldrajzi irányzat, és *histoire naturelle* korai képviselőinek hatására is ráirányítja a figyelmet.

Humboldt magyar befogadóinak és használóinak körét felvázolva kiderül, hogy a Podmaniczkyak közvetlen hatással voltak, és közreműködtek egy új tudományág intézményesülésében

Magyarországon. Tehát ha a 19. század végére a család történetének prosperáló időszaka, ami a 18–19. század fordulójától egészen a 19. század közepéig, második harmadáig tartott, ezt követően hanyatláshoz is vezetett, a magyar tudományosság ezeknek a prosperáló időknek csak nyertese volt. Sz. Kristóf Ildikónál pedig magam sem tudnám jobban megfogalmazni az egyik konklúziót, miszerint a kapuk, amelyeket a magyarországi protestáns főnemesség, köztük a Podmaniczkyak ismeretsegeik, kapcsolataik révén megnyitottak Európára, sokkal tágasabbak voltak, és többet engedtek be, mint ahogy azt eddig feltételeztük. Ha pedig még tovább bontogatjuk a hasonlatot, akkor hozzátehetjük, nemcsak szélesebb volt ez a kapu, hanem ezen a képzeletbeli kapun a Podmaniczkyak másokat is beengedtek, mi több, másokat is beinvitáltak.

Másrészről az a kör, amelyikbe a Podmaniczkyak tartoztak, még bőven tartogat számunkra érdekességeket: a protestáns nemességről beszélünk most itt, és ezen belül is azokról, akik politikai szempontból nagyrészt reformisták, sőt olykor szabadelvűek voltak. A 19. század első felében részt vettek az 1790-es nemesi felkelést követő nemzeti ellenállási és reformtörekvésekben, és egyesek később a 48-as szabadságharcban. Ezt követően is egy jól körülírható baráti – házassági – rokoni kört képeztek. Érdeemes volna ezeket a köröket minél részletesebben áttekinteni, kapcsolataikat, kapcsolódásikat tudománytörténeti céllal is feltérképezni.

GRANASZTÓI OLGA

Bagyura János, Czerovszki Mariann, Kasza Péter, Pray György: Költemény a solymászatról négy könyvben, Bp., Magyar Solymász Egyesület, 2017. 163 p.

Közhelynek hangzik, esetünkben igaz: a maga nemében különleges könyv jelent meg a solymászatról.

Az igen színvonalas megjelenésű és tartalmú könyv felvillantja a magyarországi solymászat történetét, bemutatja az első magyar solymászkönyv íróját (*Ladislauș Hungarus*) és a szöveg – ma nem ismert – kapcsolatait. Ez

után következik az a 16 oldalas tanulmány, ami a kézirat előzményét és igazán izgalmas, regénybe illő sorsát mutatja be, pontosan dokumentálva a legkisebb részleteket is. Majd a fő téma következik 81 oldalon, a fordítás, nem versben, ahogy Pray György írta, hanem prózában. A 2260 soros *Poema de institutione ac venatu falconum libris IV. comprehensum* című kézirat első könyvében Pray az egyes sólyom fajokat mutatja be, a másodikban pedig a vadászati kiképzés módjairól ír. A harmadik fejezet a vadászati módokkal, a negyedik a sólymok betegségeivel foglalkozik. A vershez bőséges, 94 tételből álló, helyenként igen részletes lábjegyzetet is fűzött a szerző. Egy zoológus számára, olvasmányos, műves szöveg, amely szépirodalomként is élvezetes. Mint recenzens azonban sajnálom, hogy a hexameterek elvesztek a fordítás során. Annál szívmenengetőbbek a minden igényt kielégítő szakmai jegyzetek, amelyek Bagyura János, a zoológus-solymász szakértő tollából származnak, és eligazítják az olvasót a szöveg képzelte és valóságos világában, abban, hogy a kéziratban írtakból mi az, ami a solymászatban ma is használatos, és hogy mit tartunk legendának, mítosznak ma már. A kislexikon a történelmi és művelődéstörténeti témák megértését segíti, mert a szövegben szereplő idegen fogalmak, személy- és földrajzi nevek magyarozatát tartalmazza. Található továbbá egy érdekes fejezet a versben idézett szerzők rövid életrajzával, melyben azoknak a jelen művel kapcsolatos munkáit emelik ki. Végül a szokásos irodalomjegyzék zárja a 163 oldalas könyvet.

A könyv születésének története azzal kezdődik, hogy Bagyura János inspirálására Czervosky Mariann és Kasza Péter magyarra fordította Pray *De institutione ac venatu falconum libri duo* (Tyrnaviae, 1749) című versét. Ez a vers kis könyv formájában jelent meg, egy sorozat részeként, amelyet a nagyszombati jezsuita egyetemen a diplomaosztó ünnepségek keretei között adtak át. A bölcsészeti karon szerzett prima laurea (baccalaureatus) vagy suprema laurea (magister, doctor) fokozat ünnepélyes átadásakor a végzett hallgatókat a poétika és retorika tanára, aki ott az 1748–49-es

években Pray György, egy, a solymászatról szóló, hexameterben írt tankölteménnyel lepette meg. Akkor úgy gondolta, ő az első, aki ezt a témát költemény formájában dolgozta fel. Később Bécsben rátalált Jacques Auguste de Thou munkájára, a *Hieracosophionra* (1584), ami szintén verses tanköltemény a solymászatról. Mára pedig előkerült még egy, a sólymok ápolásáról és gyógyításáról szóló vers is a 13. század első feléből, amelyet Pray biztosan nem ismerhetett, mert csak 1922-ben fedezték fel (HAYE, Thomas, *Der Liber falconum des Archibernardus, Das älteste lateinische Gedicht zur Falkenpflege als poetisches Dokument* = STOTZ, Peter, *Dichten als Stoff-Vermittlung, Formen, Ziele, Wirkungen, Beiträge zur Praxis der Versifikation lateinischer Texte im Mittelalter*, Zürich, 2008, 213–229).

Az 1749-es évben 62 hallgató szerzett bölcsészeti tudományokból fokozatot a nagyszombati egyetemen, akik közül 40 baccalaureatusi és 22 magiszteri szintű volt (BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777 = Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből*, 25. Bp., ELTE, 2002, 418). Mindebből következően a *De institutione ac venatu falconum libri duo* könyvből sejtethetően többet nyomtattak, mint a végzett hallgatók létszáma. Jelenleg a MOKKA-R katalógus 6-ról ad hírt, de ezen kívül tudunk példányról Nagyváradon, Bécsben, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban (Ásványi Ilona igazgató szíves közlése), és – tekintettel az eredeti példányszámra – nyilván előfordulhatnak más könyvtárakban is.

Prayt ebben az időben minden bizonnyal izgatta a téma, ezért valamivel később az eredeti szöveget részben átírta, részben két további fejezettel bővítette. Az új mű megjelentetésére azonban már nem került sor, sőt egy ideig úgy tűnt, hogy a kézirat elveszett. Szerencsére kiderült, hogy a kalandos sorsú kézirat nem semmisült meg, hanem az Osztrák Nemzeti Könyvtárban ma is megtalálható.

Kevés olyan könyvet ismerünk, amely állatokról szóló 18. századi verset mutat be és tudományos szempontból érdekes és izgalmas ol-

vasmány lehet bölcsész és zoológus kutatóknak egyaránt. Pray *Poema de institutione ac venatu falconum libris IV. comprehensum* című kéziratának kiadása ilyen könyv, amelyben nem egyszerű fordítást találunk, hanem az azt kiegészítő, azzal majdnem egyenlő hosszúságú, történeti, bölcsészeti és zoológiai értelmező fejezeteket. Mindezek együtt teszik különlegessé a könyvet, ami nem csak a korszak irodalmának bűvárait érdekelhetik, hanem a mai madarászok, különösen pedig a solymászok táborát is. Szaktudományos mű kortárs bölcsésznek és zoológusnak egyaránt? Igen! A könyv legfőbb különlegessége az, hogy ilyen, szakterület szempontjából egymástól távol álló célközönséget szólíthat meg, hogy kissé túlzó, nagy szavakat használjunk: Alexander Humboldt és Henry David Thoreau szellemében.

A kéziratot kétféle szempontból, két megközelítés szerint, egymástól függetlenül is lehetett volna gondolni. Az egyik irodalomtudományi megközelítés. Találtak egy izgalmas, még nem publikált, hexameterben írt verset, amit a híres, tudós történész, Pray fiatal korában írt. A kézirat egy, már kötetben megjelent vers komoly átdolgozása és jelentős hosszúságú kiegészítése. Pray költészete Szörényi László szerint magas esztétikai értéket képvisel (*Hunok és jezsuiták, Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Bp., AmfipressZ Bt., 1993.). Joggal gondolhatjuk úgy, hogy az átdolgozott, kibővített kézirat poétikai szempontból magas színvonalú, és ezért csábítást jelenthet az érdeklődő fordítónak. A másik szempont a zoológusok egy sajátos csoportjáé, a solymászoké, akik e nagy tradícióval rendelkező, számos történelmi mozzanathoz, hagyományhoz, jelképhez kapcsolható tevékenységet űzik. Számukra

a szakmai, természettudományos tartalom új, kedvenc madaraikkal kapcsolatos gondolatok, eljárások, tevékenységek megismerése lehet vonzó. Az eredeti, latin szöveg olvasása számukra nyilván nem triviális, ezért a fordítás mindenképpen hasznos. A mindkét oldalon jól kitapítható hiányok és kölcsönös előnyök léte – de mindenek előtt Bagyura elhivatottsága – vezettek oda, hogy két kiváló latin tudós és a solymász együttműködésének eredményeképpen kezünkben tarthatjuk ezt a munkát, amely egyesíti mindkét említett megközelítést, ilyenformán unikális.

A könyv madártani, ornitológiai értékén töprengve feltehetjük a kérdést, hogy mennyiben felel meg a szakmai tartalom a kor tudományos színvonalának? Ebből a szempontból művelt, olvasott, de az akkori legújabb szaktudományos eredményeket nem ismerő szerzőről beszélhetünk. Természetesen nem is várható el egy, a bölcsészettudományok iránt érdeklődő jezsuita szerzetestől, hogy naprakész zoológiai ismeretekkel rendelkezzen, de a tény megállapítható. Az alapművek, amelyekre igazából támaszkodik (Aldrovandi és Gessner munkái), maguk is elsősorban kompilációk, ráadásul nem solymászati szakkönyvek. Csak a tények rögzítése miatt említem, hogy a *Poema* írásának idején már rendelkezésre állt például Willughby *Ornithologia* című alapműve (1676) és Linné könyve a rendszertanról (1735). Bécsben, ahol Pray ekkor dolgozott, az említett könyvek, és itt fel nem sorolt társaik, biztosan megtalálhatóak voltak.

Talán ez a rövid recenzió is világossá teszi, hogy Pray műve méltó megjelentetésre talált. Csak azoknak a hexametereknek a hiányát tudnám feledni!

BAKONYI GÁBOR